

Traietorii familiale

România în context european

Cornelia Mureșan

Ionuț Földes

(Coordonatori)

Presă Universitară Clujeană

Traietorii familiale. România în context european

Coordonatori:

Cornelia Mureșan

Ionuț Földes

Autori:

Cornelia Mureșan

Mihaela Hărăguș

Paul-Teodor Hărăguș

Cristina Faludi

Ionuț Földes

Dalma Jánosi

Veronica Someșan

Jan M. Hoem

Presa Universitară Clujeană

2016

Publicarea acestei cărți a fost posibilă grație sprijinului financiar al Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică (CNCS-UEFISCDI), prin proiectul nr. PN-II-ID-PCE-3-0145 (director grant: Cornelia Mureșan).

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. Maria Roth

CS II dr. Luminița Dumănescu

ISBN 978-606-37-0078-1

© 2016 Coordonatorii volumului. Toate drepturile rezervate. Reproducerea integrală sau parțială a textului, prin orice mijloace, fără acordul coordonatorilor, este interzisă și se pedepsește conform legii.

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr.51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

CUPRINS

PREFAȚĂ	5
Partea 1 Solidaritatea familială	13
Capitolul 1	
Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă (<i>Cornelia Mureșan, Paul-Teodor Hărăguș</i>)	15
Capitolul 2	
Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copii adulți (<i>Mihaela Hărăguș</i>)	53
Capitolul 3	
Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban în contextul a două țări est-europene (<i>Ionuț Földes</i>)	77
Capitolul 4	
Nevoile vârstnicilor și suportul primit	
* j @ a Y s ' « © j š a ! Y š j š Hărăguș)	105
Capitolul 5	
Divorțul parental și grija față de părinții în vârstă (<i>Cornelia Mureșan</i>)	139
Partea a 2-a Familia în schimbare	159
Capitolul 6	
Rolul uniunilor consensuale în rata totală a fertilității românești (<i>Cornelia Mureșan, Mihaela Hărăguș, Jan H. Hoem</i>)	161
Capitolul 7	
Transformarea uniunii consensuale în căsătorie (<i>Mihaela Hărăguș</i>)	181
Capitolul 8	
Tranziția către maternitate după încheierea studiilor (<i>Cornelia Mureșan</i>). 209	

Capitolul 9	
Efectul sarcinii și al maternității asupra terminării studiilor	
(<i>Cornelia Mureșan</i>)	227
Capitolul 10	
Impactul ascuns al sarcinii asupra evoluției în cariera profesională	
(<i>Dalma János</i>)	255
Capitolul 11	
Non-parentalitatea și factorii săi explicativi (<i>Cristina Faludi</i>)	281
Capitolul 12	
Efectul unor caracteristici demografice și sociale	
asupra disoluției căsătoriilor (<i>Mihaela Hărăguș</i>)	309

PREFAȚĂ

Volumul *Traietorii familiale* vede lumina tiparului ca o încununare a efortului depus de un entuziast colectiv de cercetare de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca dornic să elucideze cât mai mult posibil din schimbările care intervin în instituția familiei la începutul secolului 21, cauzele și consecințele acestora, factorii care le influențează și contextele sociale care favorizează apariția și evoluția lor. Atenția este îndreptată asupra situației familiei românești dar scopul explicit declarat al studiilor este comparația cu situația din alte state europene, în special a celor din fostul lagăr comunist, în speranța identificării diferențelor și similitudinilor, fără a neglija însă comparațiile cu schimbările abundant semnalate în literatura de specialitate ale traiectoriilor familiale din statele Europei occidentale. Cele 12 capitole componente sunt structurate în două părți, prima vizând aspecte ale modificărilor intervenite în *Solidaritatea familială*, sau cu alte cuvinte în relațiile intergeneraționale, iar cea de a doua, *Familia în schimbare*, concentrându-se asupra dinamicii relațiilor dintre partenerii de cuplu și a problematicii maternității.

Autorii primului capitol, Cornelia Mureșan și Paul-Teodor Hărăguș, pornesc de la premisa că diferențele existențe între țări privitoare la relațiile dintre generații, se datorează nu doar aspectelor economice, politice și a contextului de locuire, ci și dimensiunii culturale, a orientării normative față de solidaritatea intergenerațională. Studiul lor face o comparație între 9 țări (7 foste comuniste și 2 din Europa occidentală), punând în asocieri normele obligativității filiale cu acordarea de sprijin părinților în vârstă. Este examinată măsura în care aceste norme sunt în concordanță cu comportamentul de suport propriu-zis, se investighează dacă deschiderea față de aceste norme variază în funcție de contextul specific al fiecărei țări, și dacă statele est-europene se distanțează în vreun fel de cele în care serviciile publice de protecție socială a vârstnicilor sunt mai generoase. Rezultatele arată că suportul oferit părinților nu este mai des întâlnit în țările din estul Europei comparativ cu Europa de Vest, în ciuda faptului că normele responsabilității filiale sunt împărtășite în mai mare măsură. Dimpotrivă, suportul emoțional prevalează în Vest. Totuși, la nivel individual, legătura dintre gradul de împărtășire a normelor responsabilității filiale și ajutorul practic acordat

părinților este mai puternică în Europa de Est, pe când cea dintre sprijinul financiar și norme este mai puternică în țările vestice. În țările foste comuniste, în ceea ce privește sprijinul financiar pentru părinți, se pare că acționează mecanisme contrastante: în unele state, copiii adulți nu au de ales și sunt obligați să ofere sprijin financiar părinților aflați în situație de nevoie, iar în altele, acest tip de sprijin nu este considerat ca fiind parte a obligației filiale. Interesant este că nu s-au identificat legături între împărtășirea normelor responsabilității filiale de către copiii adulți și acordarea de suport emoțional părinților în nici una dintre țările investigate, fie ele situate în Europa de Est sau în cea de Vest.

În capitolul 2, Mihaela Hărăguș prezintă diverse tipuri de sprijin intergenerațional în contextul specific în care părinții și copiii lor adulți locuiesc împreună. Corezidența este considerată atât o formă a solidarității funcționale (oferirea unui spațiu de locuit), cât și o formă a solidarității structurale (context care facilitează alte schimburi intergeneraționale). Adoptând perspectiva copilului adult, autoarea studiază mai întâi diversele tipuri de aranjamente ale gospodăriei (copilul nu a plecat din casa părintească, copilul a plecat, dar s-a întors ulterior și părinții s-au stabilit în gospodăria copilului adult), constatând că principalii beneficiari ai acestei forme de solidaritate funcțională sunt copiii adulți și mai puțin părinții. Mai apoi, în contextul corezidenței, ea investighează formele de suport ascendent și descendent (asistența personală, suportul emoțional, ajutorul la treburile din gospodărie și îngrijirea copiilor), precum și factorii care ar putea influența acordarea de suport. Modelul teoretic care stă la baza studiului ia în considerare atât nevoile și oportunitățile copiilor adulți și ale părinților, cât și structura familiei. S-a observat că vârsta înaintată a părinților și lipsa stării de sănătate necesare pentru desfășurarea activităților zilnice duc la primirea de asistență personală din partea copiilor adulți. În afară de această situație, părinții sunt cei care oferă suport copiilor corezidenți, în special sub formă de ajutor la treburile din gospodărie și îngrijirea nepoților, în acord cu nevoile copiilor adulți datorate timpului îndelungat petrecut la locul de muncă sau absenței unui partener/ unei partenere.

În contextul schimbărilor legate de structura familiei, a rolului și a semnificației acesteia, apar o serie de întrebări, susține Ionuț Földes în capitolul 3, despre posibilele consecințe ale acestor transformări asupra relațiilor de familie și asupra solidarității dintre generații. Bulgaria și România, două state foste socialiste, au început să se confrunte cu astfel de probleme demografice, motiv ce determină apariția unui nou subiect important de studiat și dezbătut în rândul cercetătorilor, și anume acela al relațiilor de

sprijin din cadrul familiei extinse. Pornind de la asumptia că mediile de rezidență sunt afectate în mod diferit de transformările menționate anterior, acest capitol abordează atât o strategie descriptivă cât și una explicativă cu privire la deosebirile dintre mediul de rezidență rural și mediul de rezidență urban în ceea ce privește acordarea de sprijin practic (îngrijirea personală și îngrijirea copiilor mici) de către copiii adulți și de către părinții acestora. Folosind pe de o parte, o serie de caracteristici personale și altele legate de structura familiei și a situației de rezidență cu ceilalți membrii, și pe de altă parte opinii despre responsabilitatea familiei, responsabilitatea filială și parentală față de asigurarea serviciilor de îngrijire, se arată că pentru ambele țări, România și Bulgaria, solidaritatea intergenerațională ar fi mai puternică în comunitățile rurale și mai puțin în zonele urbane.

În capitolul 4, dedicat nevoilor vârstnicilor, Veronica Someșan și Mihaela Hărăguș arată că bătrânețea aduce cu sine deficiențe în starea de sănătate, limitări în activitățile de bază de zi cu zi și în cele instrumentale, cât și sentimente accentuate de singurătate și depresie. Atunci când există o incongruență între nevoia de îngrijire și sprijinul pe care o persoană îl primește, se poate vorbi despre nevoi nesatisfăcute. Scopul studiului este descrierea nevoilor cu care se confruntă vârstnicii și estimarea gradului de acoperire a acestora, precum și investigarea unor factori de risc asociați cu situația de nevoi nesatisfăcute. Rezultatele privesc România și indică faptul că absența partenerului crește probabilitatea ca persoana să se afle într-o situație de nevoie emoțională nesatisfăcută. Absența copiilor are efectul așteptat: ea crește șansa unei situații de nevoi emoționale nesatisfăcute, însă doar în cazul celor generate de singurătate. Apropierea spațială dintre copii și părinți nu este în mod necesar un factor protectiv în vederea acoperirii nevoilor emoționale, putând să apară conflicte care să ducă la slăbirea sprijinului acordat părintelui. Se pare că o stare a sănătății precară este asociată cu interacțiuni mai frecvente cu persoanele apropiate și astfel cu un risc scăzut de a avea nevoi nesatisfăcute.

Odată cu răspândirea fenomenului divorțialității și a instabilității uniunilor conjugale, proporția copiilor care cresc fără prezența ambilor părinți biologici crește în mod continuu, iar acest lucru ar putea genera atât un simț al responsabilității filiale mai scăzut, cât și mai puțin sprijin efectiv acordat părinților în vârstă. Astfel, părinții divorțați pot deveni mai vulnerabili la o vârstă înaintată decât cei care provin din familii intacte. Abordând paradigma de cercetare a cursului vieții, Cornelia Mureșan investighează în capitolul 5 felul în care ruptura parentală influențează normele responsabilității filiale și comportamentul de suport a copiilor deveniți adulți față de părinții în vârstă.

Utilizând datele Anchetei Generații și Gen din zece țări europene (7 din Europa Centrală și de Est și 3 din Europa occidentală), ea modelează mai întâi intensitatea normelor filiale exprimate de copiii adulți, apoi sprijinul efectiv acordat de către aceștia părinților, mame și tați luați separat. Principala ipoteză susține că responsabilitatea filială și comportamentul de suport sunt influențate de experiența familială din copilărie, iar mamele divorțate vor beneficia mai mult de ajutor efectiv la bătrânețe decât tații divorțați. Demersul face diferență între trei tipuri de suport oferit (practic, material și emoțional) și ține cont și de influența altor posibili factori cunoscuți din literatura de specialitate: situația propriei familii, caracteristicile lor personale (vârsta, educația, religiozitatea) și posibilitățile practice ale acestora (probleme de sănătate, distanța în timp până la reședința părinților, numărul de frați și surori în viață). În plus, se controlează și dacă părinții au sau nu nevoie de îngrijire și dacă aceștia acordă sau nu la rândul lor sprijin copiilor adulți. Rezultatele arată că normele responsabilității filiale slăbesc dacă copii trăiesc experiența rupturii parentale, în timp ce comportamentul de suport este afectat într-un mod mai complex. Doar ajutorul instrumental (practic) către tații în vârstă divorțați este afectat în mod negativ, dar celelalte tipuri de suport pentru ei nu se diminuează. Dimpotrivă, s-a găsit o întărire a legăturilor emoționale cu ambii părinți divorțați și o creștere a disponibilității copiilor adulți de a acorda ajutor financiar mamei divorțate. Divorțul parental nu pare să afecteze în nici un fel (pozitiv sau negativ) nici ajutorul instrumental pentru mame și nici sprijinul financiar pentru tați.

În capitolul 6, coautorat de Cornelia Mureșan, Mihaela Hărăguș și suedezul Jan Hoem, se urmărește punerea în balanță a contribuției nașterilor din cadrul căsătoriilor cu cele din cadrul uniunilor consensuale la fertilitatea din România, utilizând indicatorul Ratei Totale a Fertilității Unionale Fondată pe Durată. În cazul căsătoriilor precedate de coabitare, acest indicator al fertilității e considerat ca un cumul a două contribuții: o contribuție a fertilității cuplurilor din perioada lor de coabitare premaritală, la care se adaugă o contribuție distinctă a fertilității din perioada căsătoriei care a urmat coabitării. O importanță aparte e acordată și efectului nivelului de educație al femeii și al înmatriculării ei curente într-o formă de educație. Rezultatele confirmă gradientii negativi ai fertilității în funcție de nivelul de educație atins pentru ambele tipuri de uniuni conjugale. În cazul românelor cu un nivel de educație scăzut, se demonstrează că fertilitatea totală în cadrul căsătoriilor și cea din cadrul uniunilor consensuale au aproximativ același ordin de mărime.

Cercetările recente arată că în țările est-europene tot mai multe parteneriate încep în forma uniunilor consensuale, în defavoarea căsătoriei

directe, însă puține cupluri rămân în acest aranjament de viață după conceperea sau nașterea unui copil, întrucât căsătoria continuă să fie contextul preferat pentru creșterea unui copil. În capitolul 7, Mihaela Hărăguș investighează femeile care s-au aflat vreodată într-o relație de coabitare și trecerea la căsătorie o dată ce este conceput un copil, în trei țări foste socialiste. Analiza este efectuată pe datele Anchetei Generații și Gen, modelând durata coabitării. Rata de transformare în căsătorie este cea mai ridicată în Bulgaria și cea mai scăzută în Ungaria și cea mai mare în primii trei ani de relație în toate cele trei țări. În perioada comunistă, datorită presiunii sociale ridicate, o dată ce sarcina apărea pe parcursul coabitării, exista o grabă spre căsătorie, înainte ca sarcina să fie vizibilă. După 1989, deși sarcina continuă să ducă la căsătorie, acest lucru are loc într-o etapă mai înaintată a sarcinii, pe fondul unei scăderi a presiunii normative asupra comportamentelor oamenilor. Pentru România și Bulgaria s-a găsit un gradient educațional pozitiv al transformării uniunilor consensuale în căsătorie, însă nu și pentru Ungaria. În România și Bulgaria coabitarea ca preludiu al căsătoriei sau ca o etapă în procesul marital apare ca fiind caracteristică femeilor cu educație ridicată, în timp ce femeile cu educația cea mai scăzută persistă în comportamentul non-marital pe parcursul întregii vieți. În Ungaria, sarcina crește șansele de transformare a coabitării în căsătorie pentru toate categoriile educaționale, dar efectul cel mai redus este în cazul femeilor cu educație ridicată.

În capitolul 8, Cornelia Mureșan studiază tranziția către prima naștere a femeilor din România, focusându-se asupra efectului educației. Ea analizează influența asupra tranziției către maternitate nu numai a nivelului de educație atins, dar și a situației de a frecventa în mod curent un program de educație, și a duratei perioadei scurse de la finalizarea studiilor până la momentul nașterii. Toate aceste trei fațete ale rolului educației în influențarea *timingului* maternității sunt luate în considerare evolutiv și acoperă o perioadă de 31 ani din istoria României, între 1975 și 2005, incluzând atât ultimii 15 ani din perioada comunistă cât și 16 ani de după schimbările din 1989. Se începe prin a arăta influența redusă a nivelului de educație asupra intensității primelor nașteri înainte de 1990 și gradientul său negativ după schimbarea de regim, atunci când beneficiile economice ale educației au început să se facă simțite. Scăderea de după 1989 a probabilității primei nașteri se aplică mai mult femeilor cu un nivel de educație superior decât celor cu un nivel mai scăzut. În continuare, se arată că tinerele petrec tot mai mult timp efectuând studii mai cu seamă dacă le comparăm cu cele de aceeași vârstă în perioada comunistă, însuși acest fapt ducând la amânarea primei nașteri. Apoi se

demonstrează că după 1989 femeile care au absolvit un nivel de educație superior amână și mai mult tranziția către maternitate, chiar și după terminarea studiilor, comparativ cu felul în care se comportau absolventele de învățământ superior altădată. Această dinamică contrastează cu cea de dinainte de 1990, când după terminarea studiilor exista un efect pozitiv, puternic și imediat asupra probabilității primei nașteri, majoritatea tinerelor mame născând la scurt timp după finalizarea studiilor. Autoarea consideră că la originea creșterii diferențelor de *timing* în tranziția către maternitate în funcție de educație stă accentuarea diferențelor dintre oportunitățile și constrângerile de pe piața muncii în funcție de nivelul de educație.

Tot Cornelia Mureșan semnează și capitolul 9 următor, dedicat unui subiect asemănător celui precedent (legătura dintre maternitate și educație) de astă dată accentul fiind pus asupra legăturii inverse de cauzalitate și investigațiile extinzându-se asupra mai multor țări. În contextul în care femeile acordă un timp tot mai îndelungat studiilor și pregătirii formale, autoarea se întreabă dacă există vreun impediment între statutul de mamă și cel de persoană care investește continuu în capitalul său educațional. În aceeași direcție, este formulată și o altă întrebare, aducându-se în discuție rolul pe care îl joacă mediul socioeconomic în vederea unui echilibru dintre viața de familie și parcursul educațional. În acest studiu se pornește de la ipoteza că nașterea primului copil va avea ca rezultat oprirea studiilor și că prima naștere va avea loc după absolvire. Analizele sunt făcute cu modele de regresie hazard cu două ecuații simultane și cu control a eterogenității neobservate. Lucrarea extinde studiile realizate până acum și pentru cazul țărilor din Europa de est, țări neglijate deseori de către cercetătorii străini. Pentru a avea posibilitatea realizării unor comparații la nivel european, au fost incluse în analize două țări occidentale. Acest lucru a permis autoarei să evalueze importanța pe care o are contextul socioeconomic specific fiecărei regiuni geografice. Rezultatele arată că, în ciuda eforturilor de a oferi femeilor posibilitatea de a îmbina cele două roluri, politicile educaționale care au fost puse în aplicare în fostele țări comuniste, nu au reușit să contrabalanseze efectul negativ al tranziției către economia de piață. În aceste țări, continuarea studiilor în timpul sarcinii și formării unei familii, este puțin probabilă.

Capitolul 10, este dedicat impactul ascuns al sarcinii asupra evoluției femeii în cariera profesională. Dalma Jánosi, autoarea acestui capitol, își propune să analizeze cât de vizibile sunt efectele discriminării asupra femeii angajate care rămâne gravidă și dorește să-și crească copilul beneficiind de concediul pentru creșterea copilului. Acest concediu înseamnă în România că angajata lipsește de la locul de muncă până la doi ani, respectiv trei ani în cazul

copilului cu handicap, după care angajatorul este obligat să o reangajeze pentru o perioadă minimă de șase luni. Se dorește estimarea timpului necesar unei mame reîntoarce la locul ei de muncă să își recupereze salariul deținut anterior intrării în concediul de maternitate, a funcției deținute, a timpului necesar ca ea să ajungă la nivelul de satisfacție în muncă avut anterior intrării în concediu și a timpului necesar recuperării decalajul acumulat în formarea profesională formală și informală față de colegii ei aflați în funcții similare.

În capitolul 11, Cristina Faludi investighează factorii care explică non-parentalitatea în rândul femeilor și bărbaților din România, Bulgaria și Rusia, prin utilizarea datelor unui subeșantion cuprinzând respondenții cu vârste între 30-49 ani din primul val al Anchetei Generații și Gen (GGS), aplicată între anii 2004-2005. Autoarea arată că indiferent de sex și de țara în care respondenții locuiesc, cei care nu au reușit să devină părinți sunt în general cei din generațiile mai tinere și cei care au dobândit un nivel de educație mai ridicat. De asemenea ea arată că persoanele fără copii din cele trei țări își au de regulă originea în familii cu copil unic și exprimă atitudini și valori secularizate. Totuși, alți factori luați în analiză arată că există traiectorii de viață care conduc către non-parentalitate specifice țărilor. Pentru România, se adeverește că femeile care au crescut până la adolescență în mediul urban, care sunt angajate în poziții de top pe piața muncii și care frecventează mai des serviciile religioase sunt mai predispuse să rămână fără descendenți, comparativ cu femeile care provin din mediul rural, care desfășoară munci manuale sau sunt șomere și care se declară mai puțin religioase. În schimb, bărbații români cu un nivel mai scăzut de educație și cu locuri de muncă mai precare s-au dovedit mai înclinați către non-parentalitate, spre deosebire de bărbații cu diplomă universitară și cu locuri de muncă prestigioase. În Bulgaria, bărbații ai căror mame sunt mai educate și femeile ale căror tați dețin locuri de muncă ce necesită un anumit nivel de pregătire au o probabilitate mai mare de a rămâne fără copii. În Rusia, non-parentalitatea s-a dovedit a fi mai prevalentă în rândul bărbaților defavorizați, adică a acelor care au un nivel scăzut de educație și care se încadrează în categoria șomerilor. Dincolo de asemănările remarcate în privința traiectoriei de viață către non-parentalitate la cele două genuri și în cele trei țări, în România efectul factorilor semnificativi în explicarea fenomenului s-a dovedit a fi mai accentuat la femei decât la bărbați. De asemenea, se pare că fenomenul non-parentalității în România se difuzează în rândul femeilor de succes în plan socio-profesional și al bărbaților cu un statut socio-economic mai puțin privilegiat. Pentru Bulgaria și Rusia, prefigurarea unor profiluri clare de non-parentalitate în funcție de gen este mai dificilă.

Mihaela Hărăguș, în capitolul 12, urmărește persoanele care s-au căsătorit vreodată și momentul când apare divorțul (dacă apare), precum și modul în care diferite caracteristici ale persoanei influențează riscul de disoluție a căsătoriei. Atenția se concentrează asupra României, dar pentru o mai bună înțelegere a rezultatelor, se face o comparație cu alte două țări foste comuniste, Bulgaria și Ungaria. Rezultatele obținute confirmă în general influențele documentate pentru alte țări. Persoanele care s-au căsătorit la vârste foarte fragede sunt cele mai expuse riscului de divorț, existența copiilor în cuplu are un efect protector asupra căsătoriei, iar divorțul părinților ridică riscul desfacerii propriului mariaj. Episoadele de coabitare premaritală cresc riscul de disoluție, cu excepția Bulgariei, unde situația este inversă: căsătoriile directe sunt cele mai fragile. Rezultatele arată un gradient educațional pozitiv al divorțului: persoanele mai bine educate au rate mai ridicate de divorț, comparativ cu persoanele mai puțin educate. Dată fiind existența unor perioade cu reglementări diferite asupra divorțului, autoarea investighează dacă efectul unor caracteristici variază în funcție de perioada calendaristică. Pentru România anilor 1966-1975, perioada cu cele mai dure restricții referitoare la divorț, ea găsește un gradient educațional pozitiv al riscului de divorț, relație care dispare pentru perioadele următoare. Nu găsește însă această relație pentru Bulgaria sau Ungaria. Pentru perioada cea mai recentă în România, când coabitarea a devenit mai răspândită, nu mai apar diferențe în riscul de divorț după existența sau nu a coabitării premaritale.

Cercetările a căror rezultate sunt publicate în acest volum au fost finanțate de către Autoritatea Națională pentru Cercetarea Științifică din România CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului PN-II-ID-PCE-3-0145.

Partea 1 Solidaritatea familială

CAPITOLUL 1

Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă¹

Cornelia Mureșan, Paul-Teodor Hărăguș

Introducere

Studiul de față are ca scop înțelegerea modului în care normele despre responsabilitatea filială (față de părinți) îi influențează pe copiii adulți să ofere suport părinților lor vârstnici. De asemenea, dorește să afle mai multe despre contextul larg în care se manifestă acest tip de relație de sprijin intergenerațional. Sprijinul în cadrul familiei poate fi înțeles ca un schimb de tip social, emoțional, instrumental și economic (Treas și Cohen, 2007) dintre membrii acesteia. Studiul vrea să cerceteze relația dintre solidaritatea normativă și cea funcțională utilizând ca dimensiune de control solidaritatea structurală, analizele noastre având la bază teoria solidarității intergeneraționale (Bengtson și Roberts, 1991).

Pentru a descrie scopul studiului, putem porni de la o serie de concepte precum „schimbul intergenerațional” (Eggebeen, 2002), care acordă atenție tuturor formelor de schimb, chiar și a celor care sunt mai dificil de măsurat datorită frecvenței episodice cu care au loc. Astfel, prezentul studiu va surprinde câteva tipuri specifice de sprijin, după cum urmează: (1) instrumental (se referă la ajutorul practic regulat, îngrijirea personală sau sprijinul pentru realizarea activităților de zi cu zi); (2) emoțional (se referă la suportul oferit prin ascultarea problemelor pe care părinții le au de discutat) și (3) material, constând în oferirea (regulată, ocazională sau singulară) de bani sau bunuri de valoare unui membru al familiei.

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Mureșan și Hărăguș, 2015).

Capitolul este structurat în felul următor: mai întâi vom începe prin a clarifica teoriile și conceptele cu care operăm, încorporând totodată și o serie de rezultate relevante acestui subiect, ilustrate în literatura de specialitate. Baza teoretică este construită din perspectiva solidarității intergeneraționale propusă de Bengtson și Roberts (1991), adresând trei dimensiuni ale acesteia și anume: solidaritatea funcțională, solidaritatea normativă și solidaritatea structurală. În cazul solidarității normative vom face referire la conceptul de obligație filială și vom investiga dacă acesta poate fi considerat o măsură la nivel atitudinal (adică dacă are efecte la nivel de individ) sau dacă este mai degrabă o reflecție a normelor sociale la nivel macro social. La nivelul țărilor, modelul solidarității intergeneraționale este influențat de contextul social atât la nivel micro cât și la nivel macro prin o serie de factori structurali (demografici, legați de forța de muncă și de venit), instituționali (legi, statul bunăstării, structura gospodăriei) și factori culturali (apartenența religioasă, valori, credințe și atitudini) (Albertini și colab., 2007).

Apoi vom trece la prezentarea sursei datelor, a țărilor incluse în analiză și a abordării analitice. Datele care stau la baza studiului au fost obținute în urma derulării Anchetei Generații și Gen (componentă a Programului Generații și Gen) în șapte țări din Centrul și Estul Europei (Bulgaria, Republica Cehă, Georgia, Lituania, Polonia, România și Rusia) și în alte două din Europa de Vest (Franța și Norvegia). Prin urmare, am avut posibilitatea să realizăm comparații între statele Europei Centrale și de Est cu alte state diferite din punctul de vedere al sistemelor de protecție socială.

În ultima parte vom examina modul în care normele legate de obligația filială influențează acordarea de sprijin persoanelor vârstnice din partea copiilor adulți, făcând comparație între situația din țările Europei Centrale și de Est cu cele din Europa Vestică. Așadar, se acordă și o deosebită atenție diferitelor efecte produse de contextul social mai larg.

Aspecte teoretice

Norme, valori, atitudini și obligația filială

Aparatul conceptual utilizat pentru studierea factorilor culturali care explică schimburile intergeneraționale este unul divers. Numeroase studii folosesc ca și concept central atitudinile (Daatland și colab., 2012), alături de alte concepte

precum valorile (van Bavel și colab., 2010) sau normele (Gans și Silverstein, 2006). Toate acestea sunt legate de ideea de familism (Daatland și Herlofson, 2003) sau familialism (Gans, 2007), un termen general care descrie „atitudini legate de centralitatea și importanța normelor dintre membrii familiei” (Parrot și Bengtson, 1999 p. 76). Atitudinile sunt orientări sau poziții la nivel de individ față de o situație specifică (după limbajul lui Rokeach, 1973), în cazul nostru, ne referim la principiile pe care indivizii le au cu privire la diferitele aspecte ce țin de schimburile intergeneraționale. Ceea ce face diferența dintre atitudini și valori pe de o parte și norme pe de altă parte, este gradul de interiorizare a acestora. Primele sunt interioare individului iar normele sunt exterioare, reprezentând standardele de comportament acceptate cultural. Normele sociale sunt generale (înglobând de exemplu modurile de relaționare ale indivizilor cu părinții lor) și sunt diferite de așteptări (care se referă, de exemplu, la ceea ce dorește un anumit părinte să beneficieze de la copilul/copiii săi). Numeroase studii acordă atenție doar situațiilor în care așteptările sunt generale sau universale și nu așteptărilor care pornesc de la nivel individual, și care pot fi specifice pentru fiecare în parte (Lee și colab., 1994).

„Cea mai exemplificativă conceptualizare” (Silverstein și Giarruso, 2010, p. 1040) pentru subiectul pe care îl propunem o oferă teoria solidarității intergeneraționale (Bengtson și Roberts, 1991). Conceptul central este unul multidimensional (Bengtson și Roberts, 1991), care include șase tipuri de solidaritate (asociațională, afectivă, consensuală, funcțională, normativă și structurală). Solidaritatea funcțională se referă la măsura în care este oferită asistență financiară, fizică și/sau emoțională. Solidaritatea normativă poate fi înțeleasă în termeni de familialism referindu-se la așteptări normative despre rolul pe care îl au membrii diferitelor generații. Solidaritatea structurală vorbește despre oportunitățile structurale pentru interacțiunile dintre membrii familiei și reprezintă acele structuri care limitează sau contribuie la existența schimburilor intergeneraționale. Bazându-se pe aceste concepte, studiul își îndreaptă atenția pe relația dintre solidaritatea normativă și cea funcțională având ca și variabile de control aspecte caracteristice solidarității structurale.

Folosind perspectiva lui Rosi și Rosi (1990) vom distinge între normele filiale (obligațiile normative ale copiilor adulți îndreptate spre părinți), normele parentale (obligațiile normative pe care părinții le au pentru copiii lor) și normele cu privire la relația de rudenie în general. Normele filiale fac

Traectorii familiale. România în context european

referire la accețiunea că responsabilitatea de a oferi sprijin părinților în caz de nevoie revine îndeosebi copiilor acestora (Gans și Silverstein, 2006, p. 961).

Această relație, dintre norme și suport intergenerațional, a fost studiată în mai multe rânduri pornind de la ideea că „o explicație importantă a existenței acestui tip de sprijin se bazează pe normele împărtășite cultural” (De Vries, și colab., 2008, p. 188). Cercetările arată că normele legate de obligațiile față de membri familiei au o valoare predictivă pentru schimburile intergeneraționale efective. De exemplu, Gans și Silverstein (2006) arată că furnizarea de suport părinților este asociată pozitiv cu normele filiale. Într-un alt studiu, longitudinal, Silverstein, Gans și Yang (2006) prezintă modul în care normele filiale influențează acțiunile copiilor adulți ca și agenți de sprijin pentru părinții lor.

Lucrarea lui Lowenstein, Katz și Daatland (2004) evidențiază relevanța utilizării unei abordări de tip prospectiv (Parrot și Bangtson, 1999). În cele mai multe țări analizate, autorii au surprins efectul semnificativ statistic pe care normele filiale sau parentale îl au asupra beneficiarii de suport din partea copiilor adulți. Aceste rezultate se află în acord cu studiul lui de Vries, Kalmijin și Lifbroer (2008), care arată că un sfert din varianța normelor filiale poate fi explicată de normele filiale ale părinților iar caracteristicile familiale sunt mai puțin importante.

Studiile comparative indică faptul că normele filiale sunt acceptate în Europa, dar intensitatea acordării de suport variază de la o țară la alta (Daatland și Herlofson, 2003; Lowenstein și Daatland, 2006). S-a constatat că în țările din Centrul și Estul Europei, oferirea de îngrijire este responsabilitatea familiei, pe când în statele Nord Europene obligația de a îngriji este înșușită mai puțin (Haberker și Szyldik, 2010). Normele legate de obligațiile filiale și parentale par a fi mai puțin intense în Europa de Vest comparativ cu situația din Europa de Est (Van Bavel și colab., 2010), iar legătura dintre valorile personale și cele împărtășite la nivel social este mai importantă. Jappens și Van Bavel (2012) au arătat că atunci când se dorește explicarea solidarității funcționale, influența semnificativă o are climatul normativ și nu atitudinile personale.

Solidaritatea intergenerațională

Ne vom baza pe modelul teoretic propus de Albertini, Kohli și Vogel (2007), care diferențiază pe de o parte, nivelul micro (legat de factorii individuali și de

Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă familie) de cel macro și pe de altă parte, cele trei dimensiuni: structurală, instituțională și culturală.

Factorii structurali sau nivelul macro

Contextul demografic specific familiei are efect direct asupra suportului oferit părinților la nivel agregat. Astfel, numărul scăzut de membri în familie presupune un număr mic de copii adulți și un decalaj ridicat al vârstelor. Chiar și în țările în care îmbătrânirea populației este mai pronunțată, actuala generație de vârstnici are încă un număr mare de descendenți. În cazul în care se fac comparații trans-naționale trebuie luați în considerare și alți factori de tip macro precum structura forței de muncă și distribuția veniturilor. Creșterea prezenței femeilor pe piața forței de muncă este văzută ca un motor de schimbare a statului bunăstării și particular, a relațiilor intergeneraționale. În astfel de societăți, dat fiind faptul că îngrijirea în cadrul familiei este o activitate genizată (Leitner, 2003), responsabilitățile cu privire la furnizarea de suport cad în sarcina altor agenți precum statul sau sectorul privat (economia mixtă a bunăstării) (Saraceno și Keck, 2010). Sprijinul oferit de copiii adulți părinților poate fi mai degrabă întâlnit în țările unde veniturile sunt mici pentru că presiunea fiscală adusă de îmbătrânirea populației în domeniul pensiei, sănătății și îngrijirii de lungă durată (OECD, 2011) nu permite dezvoltarea unui a unui sector public comprehensiv.

Un alt factor care trebuie luat în considerație este migrația pentru muncă. Țările est-europene sunt țări de origine pentru numeroși tineri și persoane de vârstă mijlocie care au emigrat în țările din Vestul, Sudul și Nordul Europei. Acest lucru a dus la reducerea posibilităților furnizori de sprijin instrumental, dar pe de altă parte, a crescut disponibilitatea de a oferi sprijin financiar prin intermediul remiterilor (Nemenyi, 2012; Zimmer și colab., 2014).

Factori instituționali – nivel macro: statul bunăstării și prevederi legale cu privire la suportul intergenerațional

Îngrijirea personală intergenerațională este cel mai frecvent întâlnită în țările din Centrul și Sudul Europei, unde prevederile legale obligă copiii să ofere sprijin părinților lor aflați în situații de nevoie (Haber Kern și Szydlik, 2010). Twigg și Grand (1998) au arătat că în legislația franceză (ca și în multe alte state care urmează principiile Codului lui Napoleon, incluzând aici și

Traectorii familiale. România în context european

România) obligațiile legale de tip filial sunt puternic legate de modul în care este practicat sistemul de moșteniri. În zone precum Anglia, unde sistemul legislativ este de tip drept cutumiar, nu există prevederi legale pentru obligativitatea acordării de suport vârstnicilor, iar libertatea testamentară este un principiu legal. Totuși, nu este clar dacă aceste obligații legale sunt aplicate sau sunt ignorate în unele țări.

Existența unor astfel de obligativități legale nu este general valabilă, astfel că putem identifica existența ei în Georgia, Franța, Lituania, România și Rusia, dar nu explicit în Bulgaria, Republica Cehă, Norvegia și Polonia (Herlofson și colab., 2011, Saraceno și Keck, 2008). Interesant este faptul că obligativitatea reciprocă (adică și a părinților față de copiii adulți) nu este atât de răspândită, existând doar în Bulgaria, Franța și România.

Următoarele întrebări sunt așadar esențiale: Cine este responsabil pentru bunăstarea vârstnicilor și care sunt sursele pentru bunăstare?

„Privită din perspectiva unui cetățean ori a unei societăți, bunăstarea apare inevitabil din combinația dintre familie, piață și inputuri guvernamentale. Pentru cei mai mulți oameni, și în cea mai mare parte a vieții lor, sursa bunăstării este familia și piața. Într-adevăr câștigăm cea mai mare parte a veniturilor de pe piața muncii și primim sprijin social cel mai des de la ceilalți membrii ai familiei. Dintr-o perspectivă a ciclului vieții, statul bunăstării este vizibil doar atunci când suntem foarte tineri sau foarte în vârstă, ori când suntem loviți de soartă” (Esping-Andersen, 2009, p. 79).

Pentru a putea compara diferite societăți, combinația familie-stat-piață în furnizarea bunăstării pentru indivizi necesită o abordare de tip ”regimuri ale bunăstării”. De-comodificarea este un concept definit prin tendința de emancipare față de dependența de piață, iar abordarea lui Leitner cu privire la de-familializare se referă la „măsura în care satisfacerea nevoilor de îngrijire a indivizilor este dependentă de relația acestora cu familia” (Leitner, 2003, p. 358). Pornind de la aceste aspecte, și punând la baza analizei regimului bunăstării ideea de responsabilitate mixtă (familie și stat) pentru nevoile tinerilor și ale celor aflați la bătrânețe, Saraceno și Keck (2010) consideră că influența statului bunăstării asupra schimburilor intergeneraționale este una profundă. Obligațiile cu privire la ajutorul practic sau financiar (atât din partea copiilor adulți cât și din partea părinților vârstnici) pot fi conceptualizate după diferite modele de regimuri și politici

legate de relațiile intergeneraționale. Tipologia rezultată distinge între (1) familialismul de tip implicit (în engleză *familialism by default*), în care nu există alte alternative pentru furnizarea de suport decât familia, (2) familialism susținut (așa numitul *cash-for-care*), în care familiile sunt compensate financiar pentru responsabilitățile de îngrijire, (3) de-familializarea, care reduce responsabilitățile și dependența de familie și (4) familialismul la alegere, care presupune posibilitatea de alegere pentru familialismul susținut sau pentru de-familializare.

Privitor la ajutorul acordat ascendent pe linia intergenerațională, adică de la copii către părinți, țările incluse în analiză pot fi grupate astfel: Norvegia și Franța aparțin regimului de tip de-familializare, în Bulgaria, Polonia și Lituania familialismul este de tip implicit, iar Republica Cehă recunoaște o tendință spre de-familializare (Saraceno și Keck, 2010, Herlofson și colab., 2011). În altă situație se află Georgia, România și Rusia, caracterizate de familialismul implicit, datorat slabei dezvoltări a serviciilor publice (și private) pentru vârstnici. În cazul suportului descendent (acordat copiilor), se formează două grupuri distincte. Republica Cehă are una dintre cele mai ridicate prezențe ale familialismului susținut prin concedii și transferuri de sprijin pentru copii (Szelewa și Polakowski, 2008), dar în același timp se apropie de tipul familialismului implicit când vorbim despre transferurile către vârstnici (Saraceno și Keck, 2010). Pentru îngrijirea copiilor, în România, regimul este unul mixt, făcându-se distincția dintre familialismul implicit, caracteristic părinților fără un loc de muncă stabil și familialismul la alegere, prezent în cazul părinților angajați (Raț, 2010).

Care este influența pe care o au regimurile de protecție socială pentru suportul oferit în cadrul familiei și pentru obligațiile filiale? Pentru Daatland și Herlofson (2003, p. 556), răspunsul este neechivoc: „extinderea statului bunăstării nu a erodat ideologia cu privire la obligațiile filiale și mulți dintre cei ce susțin ideea de responsabilitate filială consideră că serviciile formale ar trebui să fie principala sursă de sprijin și îngrijire”. Cercetările arată că în Europa, dezvoltarea acestor servicii nu a avut ca efect destrămarea relațiilor de familie (în engleză *crowding-out effect of family*) și de asemenea, că solidaritatea diferă mai degrabă în termeni de tipuri de solidaritate și nu în termeni de intensitate (Daatland și Lowenstein, 2005, p.181). Uneori datele arată un astfel de efect al retragerii familiei din sfera suportului intergenerațional (când acordarea de servicii sociale și de sănătate vârstnicilor

Traectorii familiale. România în context european

este substanțială), dar acest lucru poate fi interpretat ca și un semn că familia își îndreaptă atenția către alte tipuri de sprijin (Brandt și colab., 2009). Continuând în această direcție, Brandt (2013) propune ideea de „specializare a funcțiilor”. În momentul în care apar furnizorii de servicii sociale (cu forme de suport standardizate), sprijinul oferit de membrii familiei devine complementar și flexibil. Toate aceste rezultate duc la concluzia că „teoria lui Wolfe despre ‘riscurile morale produse de statul bunăstării’ [...] este una eronată” (Herlfofon și colab., 2011, p. 8).

Factorii culturali – nivel macro: tradiții religioase.

Religia este una dintre principalele surse de expresie a obligațiilor morale (Gans, Silverstein și Lowenstein, 2009) din moment ce doctrinele religioase indică un comportament adecvat între copii și părinți, evidențiază importanța actului de a oferi sprijin și inoculează valori colective de întraajutorare în caz de nevoie. În ciuda acestui argument, se observă că religia are un efect redus asupra comportamentului de sprijin la nivel de individ.

În anumite societăți femeile pot să respingă normele legate de responsabilitatea filială în mai mare măsură decât bărbații. Acest fenomen a fost studiat în Olanda de Van Bavel și colaboratorii (2010), și de Dykstra și Fokkema (2012), iar pentru cazul Franței, Germaniei și Norvegiei de Herlfofon și colaboratorii (2011). Cercetările ulterioare arată că situația inversă este valabilă pentru câteva state din Europa de Est (România, Bulgaria, Rusia și Georgia), unde femeile sunt mai puternic legate de ideea de responsabilitate filială. Această constatare poate fi considerată un indicator al schimbării culturale, dat fiind faptul că distribuția în funcție de gen a solidarității intergeneraționale este contestată de femei în Europa de Vest, pe când în Est schimbarea nu este atât de vizibilă.

Nivelul micro: nevoi, oportunități, schimburi și caracteristici personale.

La nivel european, nivelul de sprijin furnizat pare să a fie scăzut. Atunci când părinții nu au probleme cu sănătatea, îngrijirea personală sau ajutorul oferit pentru îndeplinirea sarcinilor de rutină are loc episodic, iar în situația în care apar o serie de nevoi cauzate de boli, se observă și apariția sprijinului (Brandt și colab., 2009). Silverstein, Gans și Yang (2006) arată că normele filiale se manifestă odată cu apariția nevoilor (a deteriorării stării de sănătate), ceea ce

duce la o perspectivă prin care solidaritatea intergenerațională este văzută ca fiind dinamică.

Un alt aspect important referitor la schimbul intergenerațional este corezidența. Albertini, Kohli și Vogel (2007, p. 326) văd corezidența ca „o modalitate de transfer a resurselor dinspre părinți către copii și viceversa, specifică Sudului Europei”. Comparativ cu Vestul sau Sudul Europei, în statele est-europene se observă o rată crescută a corezidenței, iar o potențială explicație poate fi dată de o serie de factori precum caracterul istoric al familiei extinse (De Jong Gierveld, Dykstra și Schenk, 2012), dificultățile de ordin economic cu care se confruntă vârstnicii și de situația precară de locuire a tinerilor (Botev, 1999). Corezidența este importantă deoarece se consideră a fi o „formă ultimă de solidaritate structurală” (Dykstra și colab., 2013, p. 4), care contribuie la creșterea oportunităților de a oferi sau beneficia de sprijin și care, de asemenea, poate fi considerată ca o formă propriu-zisă de suport. Hărăguș (2014) arată că acest tip de aranjament de locuire este benefic mai ales în rândul tinerilor, care au asigurată o locuință și care pot beneficia din partea părinților de sprijin pentru creșterea copiilor mici și ajutor pentru îndeplinirea sarcinilor gospodărești.

Diferențele de gen sunt adesea abordate în literatura de specialitate, făcându-se diferența între sprijinul financiar oferit mai degrabă de bărbați și sprijinul care presupune interacțiunea față în față, specific mai degrabă femeilor. În același timp, femeile sunt implicate în mai mare măsură în activități care survin odată cu o serie de evenimente din familie. Silverstein, Gans și Yang (2006) au arătat că fiicele sunt mai predispuse să ofere ajutor (în caz de nevoie) decât bărbații și că mamele beneficiază de sprijin în mai mare măsură decât tații. Un potențial factor explicativ este ideea că relația dintre mamă și fiică este mai puternică decât orice altă relație dintre copii și părinți (Eggebeen, 2002). Este de asemenea puțin probabil, din moment ce soțiile își asumă responsabilitățile de îngrijire, ca părinții acestora să nu beneficieze de sprijin și îngrijire (vezi Shuey și Hardy, 2003).

Daatland, Veenstra și Herlofson (2012) spun că odată cu creșterea vârstei, relațiile de schimb intergenerațional dispar. Într-adevăr, ideea de responsabilitate familială este puternic afectată de vârstă, așteptările din partea copiilor se reduc iar așteptările din partea părinților cresc odată cu înaintarea în vârstă. Teoria altruismului alături de cele despre dezvoltarea adulților oferă unele explicații: odată cu vârsta, relațiile dintre membrii celor

Traectorii familiale. România în context european

două generații se îmbunătățesc. Silverstein și Giarruso (2010) sugerează că motivațiile altruiste pot explica de ce copiii adulți își ajută părinții a căror stare de sănătate este precară (sau de ce părinții oferă sprijin copiilor adulți chiar dacă resursele lor economice sunt limitate). Totuși, suportul oferit părinților poate fi explicat și de mecanismul reciprocității (Lowenstein și colab., 2004). Reciprocitatea este analizată uneori în termeni de timp, în schimbul banilor, adică părinții vârstnici contribuie financiar și copiii adulți oferă ajutor practic, consumator de timp (Silverstein și Giarruso, 2010).

Ipoteze de cercetare

În acord cu cele prezentate în secțiunea dedicată literaturii de specialitate, ipotezele noastre de cercetare pot fi grupate în trei categorii: i) ipoteze care se referă la normele filiale și contextele naționale, specifice fiecărei țări, ii) ipoteze care se referă la sprijinul acordat părinților vârstnici și situația caracteristică fiecărei țări și iii) ipoteze care privesc relația dintre normele filiale și acordarea de sprijin părinților. Pentru fiecare categorie menționată au fost formulate câte două ipoteze.

Ipotezele referitoare la normele filiale și contextul țării sunt următoarele:

(1) *Ipoteza cultului familiei*: Normele filiale sunt mai puternice în regiunile de Est și Sud ale continentului European, având ca și cazuri extreme situația Norvegiei, pe de o parte, și a Georgiei, pe de altă parte (Daatland și colab., 2011).

(2) *Ipoteza familialismului implicit*: În societățile în care serviciile publice de îngrijire și de sprijin financiar sunt limitate, obligațiile filiale vor fi mai puternice. Argumentul este construit de importanța crescută acordată oferirii de sprijin membrilor familiei aflați în situații de nevoie atunci când serviciile publice lipsesc sau sunt limitate (Saraceno, 2010). Prin urmare, comparativ cu spațiul vestic, în Europa de Est, unde statului bunăstării este slab dezvoltat, normele legate de obligațiile filiale sunt mai puternice.

Ipotezele privitoare la sprijinul acordat ascendent pe linia intergenerațională și contextul țărilor sunt formulate după cum urmează:

(1) *Ipoteza familiei care se implică*: Atunci când nu sunt disponibile serviciile publice, copiii adulți vor oferi mai mult sprijin părinților vârstnici (Cooney și Dykstra, 2011). Dacă acest lucru este adevărat, atunci copiii adulți din Europa Centrală și de Est vor fi mai degrabă implicați în astfel de transferuri decât cei

din Europa de Vest. Această ipoteză face referire la retragerea statului bunăstării ca și agent asigurator al protecției familiale.

(2) *Ipoteza complementarității*: Statele bunăstării nu interferează în mod necesar cu solidaritatea familială, dar este posibil să o promoveze (Attias-Donfut și Wolf, 2000). În cazul în care suportul public este generos, membrii familiei au posibilitatea să redistribuie resursele în vederea asistării celor aflați în situație de nevoie (Kohli și colab., 2000) și de asemenea, sunt mai predispuși să realizeze sarcinile de întraajutorare pe care consideră că sunt capabili să le facă corespunzător (Lowenstein și Daatland, 2006). Așadar, atunci când se discută despre oferirea de sprijin părinților, copiii adulți din Vestul Europei vor fi mai implicați sau cel puțin la fel de implicați precum sunt cei din Centrul și Estul Europei.

Ultimul set de ipoteze face referire la relația dintre ideologia despre obligațiile filiale și comportamentul propriu-zis de oferire a sprijinului:

(1) *Ipoteza familiei care se implică*: Legătura dintre nivelul normativ și cel comportamental este mai puternică în situația în care suportul public este redus datorită faptului că acolo unde suportul public este redus, este posibil să apară consecințe severe dacă cineva nu urmează normele responsabilității filiale (Cooney și Dykstra, 2011). Ca urmare, această legătură va fi mai puternică în Centrul și Estul Europei.

(2) *Ipoteza lipsei de opțiuni*: Conexiunea este mai slabă acolo unde suportul public este mai slab, prin urmare, indiferent de circumstanțe, copiii adulți nu au de ales decât să ofere asistență părinților cu nevoi (Cooney și Dykstra, 2011). În acest caz, relația dintre obligațiile filiale și suportul acordat va trebui să fie mai slabă în Europa Centrală și de Est comparativ cu Europa Vestică, unde indivizii au posibilitatea să acționeze în concordanță cu propriile credințe. Astfel, prezenta ipoteză este în contradicție cu cea anterioară.

Prezentarea datelor și a metodologiei

Eșantioanele de lucru

Intenția noastră este să testăm relația dintre solidaritatea normativă și solidaritatea funcțională în timp ce controlăm aspectele legate de solidaritatea structurală, în cazul câtorva țări din Centrul, Estul și Vestul Europei. Setul de date cu care lucrăm a fost cules în cadrul primului val al Programului Generații

Traectorii familiale. România în context european

și Gen², în perioada 2004 -2011 (în funcție de țară). Sunt incluse șapte țări din Centrul și Estul Europei (Bulgaria, Republica Cehă, Georgia, Lituania, Polonia, România și Rusia) și două țări vest-europene (Franța și Norvegia). La baza acestei alegeri stă dorința de a compara state cu diferite modele de suport public dedicate persoanelor vârstnice.

Din totalul de respondenți pentru fiecare țară i-am selectat doar pe aceia care au declarat că au cel puțin un părinte în viață. Detalii despre data colectării datelor și a eșantioanelor rezultate pot fi consultate în Tabelul 1.

Tabelul 1. Data interviurilor și dimensiunea eșantioanelor

	Perioada colectării datelor	Dimensiunea eșantionului
Bulgaria	octombrie - decembrie 2004	9071
Republica Cehă	ianuarie - decembrie 2005	6236
Georgia	septembrie 2004 – Decembrie 2005	6365
Lituania	aprilie – decembrie 2006	5944
Polonia	noiembrie 2010 – februarie 2011	11497
România	noiembrie – decembrie 2005	6672
Rusia	iunie – august 2004	6452
Franța	septembrie 2004 – decembrie 2005	6689
Norvegia	ianuarie 2007 – octombrie 2008	9756

Măsuri

Indexul responsabilității filiale

Ancheta Generații și Gen conține o serie de itemi creați pentru evaluarea orientărilor individuale și a atitudinilor față de familie și relațiilor intergeneraționale (Vikat și colab., 2007). În scopul realizării acestui studiu, am selectat întrebările despre obligațiile filiale: (1) „Copiii ar trebui să-și asume răspunderea pentru îngrijirea părinților atunci când părinții au nevoie de acest lucru”, (2) „Copiii ar trebui să-și adapteze viața profesională la nevoile părinților lor”, (3) „Copiii ar trebui să ofere un sprijin financiar părinților lor când aceștia se confruntă cu dificultăți financiare”, (4) „Copiii ar trebui să-i ia pe părinți să locuiască la ei când aceștia nu se mai pot îngriji singuri”.

² Mai multe pe <http://www.ggp-i.org/>

Posibilitățile de răspuns sunt construite ca o scală Likert și sunt cuprinse între variantele „dezacord total” și „acord total”. Am construit un index recodând acești itemi (cu scoruri cuprinse între valoarea 0, reprezentând dezacordul total și valoarea 4, care reprezintă acordul total) și calculând media scalei responsabilității filiale³. Precum alți autori (vezi Herlofson și colab., 2011), am exclus din analiză unul dintre itemi disponibili în chestionar: „Când părinții au nevoie, fiicele ar trebui să-și asume o mai mare parte de răspundere decât fiii”. Am considerat acest item mai puțin relevant pentru normele legate de obligațiile familiale. Analiza de fidelitate arată că itemul se încadrează într-o dimensiune teoretică distinctă, iar prin eliminarea lui obținem date mai puternice.

Chiar dacă am luat la cunoștință că mai pot fi identificate încă două aspecte problematice, legate de orientarea către piața muncii versus orientarea către familie și de corezidență versus independența locuirii, vom folosi totuși indexul în forma în care a fost prezentat.

Tabel 2. Testul de semnificație pentru indexul responsabilității familiale

Țara	Cronbach's Alpha 5 itemi (nu și în acest studiu)	Cronbach's Alpha 4 itemi (folosiți în acest studiu)
Bulgaria	0.590	0.673
Republica Cehă	0.563	0.668
Georgia	0.626	0.728
Lituania	0.491	0.631
Polonia	0.554	0.687
România	0.583	0.643
Rusia	0.630	0.679
Franța	0.460	0.689
Norvegia	0.714	0.752

³ În cazul Norvegiei scala inițială a fost diferită prin faptul că a pornit de la 0, reprezentând dezacordul total și a continuat până la 10, reprezentând acordul total. Am folosit o transformare liniară pentru a avea aceeași măsură ca în cazul celorlalte țări, însă, în acest mod indexul pentru această țară are o variabilitate mai mare decât scala standard din GGS.

Sprijin acordat părinților

Datele Anchetei Generații și Gen (GGS) fac posibilă cartografierea relațiilor sociale ale respondentului (Vikat și colab., 2007), întrebând ce tip de suport oferă (și/ sau beneficiază) respondentul: îngrijirea copiilor, îngrijire personală, suport emoțional și ajutor financiar (sau moșteniri). Pentru atingerea scopului propus, ne-am îndreptat atenția către sprijinul propriu-zis oferit părinților, luând în considerare trei categorii de ajutor oferit în ultimele 12 luni: instrumental (îngrijire personală regulată pentru activitățile zilnice cum ar fi mâncatul, ridicatul, îmbrăcatul, spălatul sau utilizarea toaletei), financiar (oferirea de bani, sau bunuri de valoare părinților) și emoțional (ascultarea a ceea ce spun părinții despre experiențele personale sau sentimentele lor).

1) Sprijinul instrumental a fost măsurat cu următoarea întrebare: „Pe parcursul ultimelor 12 luni, ați oferit altor persoane ajutor pentru efectuarea activităților obișnuite, cum ar fi mâncatul, ridicatul din pat, îmbrăcatul, spălatul sau folosirea toaletei?”. Respondenților le-a fost comunicat să nu menționeze sprijinul persoanelor sub 18 ani. De asemenea, au avut posibilitatea să numească până la cinci astfel de persoane, atât din cadrul familiei cât și din afara ei. Din moment ce printre posibili beneficiari sunt părinții, am construit o variabilă dihotomică (da/nu) dacă oferă suport instrumental cel puțin unui părinte.

2) Suport emoțional (ascultarea problemelor părinților) a pornit de la întrebarea „Pe parcursul ultimelor 12 luni, v-a vorbit cineva despre experiențele și sentimentele sale personale?”. La fel, respondenții au avut posibilitatea să menționeze până la cinci persoane din familie sau din afara ei. Am creat o variabilă dihotomică similară celei menționată precedent dat fiind faptul că părinții se pot afla printre beneficiari. După cum se menționează în literatura de specialitate, se poate face distincția dintre a oferi și a beneficia de suport emoțional (Moor și Komter, 2012).

3) Ajutorul financiar a fost măsurat adresând respondenților întrebarea „Pe parcursul ultimelor 12 luni, dvs. sau partenerul(a)/ soțul(ia) dvs. ați oferit o dată, ocazional sau periodic bani, active sau bunuri de valoare substanțială unei persoane din afara gospodăriei dvs.?”⁴ Respondenților li s-a pus în vedere să se gândească și la terenuri sau alte proprietăți imobiliare. Ca

⁴ În cazul Lituaniei lipsește acesată întrebare, prin urmare Lituania nu a fost inclusă în analiza sprijinului financiar.

Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă și în cazurile precedente, printre posibili beneficiari se enumeră și părinții. Din acest motiv am construit o nouă variabilă dihotomică care ne indică dacă respondentul a oferit sau nu a oferit sprijin financiar cel puțin unui părinte. Important de precizat este că, spre deosebire de sprijinul emoțional și îngrijirea personală ce sunt acordate individual, cel financiar implică întreaga gospodărie, deci sunt implicați atât respondentul cât și partenerul/partenera (dacă există).

Aceste trei variabile dependente sunt dihotomice (dacă un anumit tip de sprijin este acordat sau nu este acordat), dar odată cu simplificarea lor s-au pierdut informații cu privire la frecvența și intensitatea cu care sprijinul este acordat.

Variabile de control

Relația dintre obligațiile filiale și suportul acordat părinților trebuie analizată controlând setul de oportunități, nevoile existente (Isengard și Szydlík, 2012), dar și alți factori la nivel de indivizi. Literatura de specialitate semnalează existența unor legături între o serie de atribute personale și familiale, pe de o parte, și atât obligațiile filiale cât și diferitele tipuri de ajutor acordate membrilor familiei, pe de altă parte. Variabilele de control au fost grupate în mai multe categorii după cum urmează: caracteristici ale respondentului, nevoi, oportunități, componența familiei și reciprocitate.

Caracteristici personale. Educația respondentului este considerată un proxy pentru statutul social, prin urmare ne așteptăm ca persoanele cu un nivel educațional ridicat să aibă mai multe resurse disponibile, și în același timp face ca relațiile de suport să fie mai vizibile. Am făcut distincția între trei niveluri educaționale: scăzut (cel mult învățământ obligatoriu), mediu (liceu) și ridicat (studii universitare). Genul este o variabilă importantă pentru analize, din moment ce presupunem că ficele oferă sprijin părinților în mai mare măsură, așa că am codat cu valoarea 1 situația în care respondentul este de gen feminin. Cazul în care părinții vârstnici au probleme de sănătate este cel mai întâlnit în rândul respondenților de vârstă medie. Pornind de la acest fapt, vârsta este un alt factor important care trebuie tratat, iar analizele noastre iau în calcul trei categorii. Prima cuprinde persoanele cu vârsta sub 30 de ani, a doua cu vârsta cuprinsă între 30 și 54 de ani, iar cea de a treia categorie include respondenții cu vârsta de 55 de ani și peste. Religiozitatea este măsurată folosind valoarea mediană a frecvenței participării la slujbele

Traectorii familiale. România în context european

religioase calculată separat pentru fiecare generație (anul nașterii). Variabila are codul 1 dacă individul participă la slujbe religioase mai des decât valoarea mediană calculată pentru generația căreia îi aparține.

Nevoi. Motivele pentru care copiii adulți se implică în transferuri de sprijin către părinții lor pot fi de ordin sentimental sau pot fi un răspuns al obligației normative. Din aceste considerente am controlat statutul de văduv al părintelui (situație apărută recent sau de mai mult timp) și de asemenea am controlat starea de sănătate a părintelui, dacă acesta are probleme de sănătate sau are dizabilități (Silverstein și Yang, 2006). Toate acestea ar putea activa un comportament latent de sprijin.

Oportunități. Au fost controlate posibilitățile practice pe care copiii adulți le au pentru a furniza sprijin. Existența problemelor de sănătate (în cazul în care respondentul are astfel de probleme) și participarea pe piața muncii (dacă respondentul este angajat) pot diminua măsura în care suportul este acordat.

Componenta familiei. Locuirea în aceeași gospodărie cu părinții înseamnă mai multe oportunități de oferire a sprijinului și implicit ar trebui să contribuie la creșterea șanselor de implicare în astfel de transferuri. Compoziția familiei și a gospodăriei respondentului ar putea de asemenea să conteze din moment ce partenerul/ partenera și copiii sunt potențiali beneficiari de sprijin. Din cauza disponibilității de timp și bani limitate a copilului adult furnizor de sprijin, membrii corezidenți ai familiei pot fi văzuți „competitori” cu părinții vârstnici non-corezidenți. Pe de altă parte, existența fraților sau a surorilor ar putea ușura volumul de sarcini pe care le are respondentul (Van Gaalen și colab., 2008) și ar putea reduce obligația oferirii de suport regulat. Situația de părinte cu copii mici va reduce șansele respondentului să ofere sprijin de orice tip părinților în vârstă.

Reciprocitate. Existența reciprocității cu privire la oferirea și primirea de ajutor este măsurată incluzând printre variabilele de control cea care oferă informații despre suportul primit de la părinți pe parcursul ultimelor 12 luni. Ca și în cazul sprijinului ascendent, chestionarul GGS face diferența între trei tipuri de suport acordat în sens descendent pe linia intergenerațională: instrumental, financiar și emoțional. Cel instrumental include aici ajutor pentru realizarea treburilor casnice, îngrijire personală și îngrijirea copiilor mici. Cu toate acestea, am decis utilizarea unui singur indicator cu privire la sprijin care să cuprindă toate posibilitățile și nu câte unul pentru fiecare tip de

Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă suport. Motivul pentru care a fost luată această decizie este legat de încercarea de a evita supraîncărcarea modelelor explicative cu detalii ce nu sunt necesare.

Tabel 3. Caracteristicile copiilor și părinților din eșantion (%)

	Bgr	Cze	Geo	Ltu	Pol	Rou	Rus	CEE	Fra	Nor
Caracteristici personale										
Grupa de vârstă 30-54 ani	58.8	55.8	60.2	56.3	56.6	66.2	60.4	59.1	61.4	64.2
Grupa de vârstă 55+ ani	6.3	7.9	6.0	7.1	14.3	8.9	5.8	8.6	12.9	10.3
Fiițe	55.6	51.1	54.2	48.5	56.0	48.1	59.2	53.7	57.0	51.3
Educație medie	56.8	65.7	61.9	62.9	63.8	61.7	48.4	60.4	45.6	43.7
Educație ridicată	21.5	14.0	30.2	25.4	25.1	12.5	44.9	24.5	32.3	37.5
Participarea la slujbe religioase mai des decât valoarea mediană	44.8	25.3	46.0	42.7	41.0	45.8	38.4	40.9	22.1	58.1
Nevoi										
Părinți văduvi. De 3+ ani	25.9	22.9	33.6	29.6	27.4	32.1	36.1	29.3	27.8	26.6
Părinți rămași văduvi recent	8.0	4.9	8.0	6.8	5.8	8.1	8.9	7.1	6.4	5.6
Părinți cu dizabilități	9.8	17.9	12.2	14.0	14.8	27.6	13.8	15.4	26.9	45.1
Oportunități										
Probleme de sănătate	15.4	10.3	17.1	11.6	22.4	12.9	29.1	17.5	23.2	26.9
Angajat	59.7	64.1	43.2	68.5	60.0	64.1	65.6	60.6	66.7	77.7
Componența familiei										
Corezident cu părinții	36.7	28.0	47.0	24.5	26.8	24.1	25.7	30.4	8.5	8.0
Corezident cu partenerul/a	64.3	54.7	63.5	59.9	63.6	73.2	62.4	63.3	61.3	66.1
Corezident cu copii	62.5	47.0	68.2	53.2	56.4	62.0	63.8	59.0	47.3	53.5
Cel puțin 2 frați sau surori	23.9	31.5	54.2	38.5	53.9	51.2	35.2	41.6	62.9	59.7
Reciprocitate										
Sprijin primit de la părinți/ părinți	49.9	43.9	30.7	41.2	33.4	24.2	38.3	37.5	36.9	49.8

Abordarea metodologică

Așa cum am menționat anterior, prin studiul de față ne-am propus să analizăm relația dintre solidaritatea normativă și cea funcțională, folosind ca și variabile de control solidaritatea structurală. Mai precis, ne-am focalizat atenția către legătura dintre obligațiile filiale și suportul acordat părinților în funcție de o serie de factori individuali.

Primul pas făcut a constat în realizarea unor analize statistice descriptive pentru a evalua diferențele și similitudinile existente între țări în ceea ce privește scorul mediu dat de indexul obligațiilor filiale și de probabilitatea de a oferi suport.

Utilizând analize multivariate, am testat apoi efectul obligației filiale și ai altor factori de control asupra ajutorului oferit părinților în statele Central și Est Europene. Am utilizat mai multe modele de regresie logistică, modele separate pentru fiecare dintre cele trei tipuri de suport (instrumental, emoțional și financiar), dar folosind setul de date cu toate țările puse împreună.

Cel de al treilea pas a presupus repetarea analizelor separat pentru fiecare țară (atât cele din Centrul și Estul Europei cât și cele două din Vest), cu scopul de a observa diferențele dintre țări cât și pentru a compara state foste socialiste cu cele în care suportul public este mult mai substanțial.

Așadar, au fost generate în total treizeci de modele, câte unul pentru fiecare combinație dintre tipul de suport și țară/ regiune (3 tipuri de sprijin pentru Europa Centrală și de Est, plus 3 tipuri de sprijin pentru fiecare din cele 9 țări). Chiar dacă indexul obligației filiale este folosit în analiză ca variabilă de tip factor, am avut rețineri să presupunem orice fel de relație cauzală cu acesta.

Norme filiale și contextul statal

Tabelul 4. și Figura 1. prezintă rezultatele analizelor descriptive la nivel național pentru cele două mari dimensiuni cuprinse în studiul nostru: obligațiile filiale și suportul acordat.

În Europa de Vest se observă un nivel mai scăzut al normelor obligativității filiale, cu scorul de 1.8 în Norvegia, respectiv 2.1 în Franța. Toate țările din Centrul și Estul Europei au obținut scoruri mai mari, cu valori cuprinse între 2.4 pentru Republica Cehă și 3.2 în cazul Georgiei. Scorul maxim în această a doua regiune este cu un punct mai mare decât scorul maxim rezultat în Europa de Vest.

Tabelul 4. Date descriptive pentru obligația filială și suportul furnizat părinților, în funcție de țară.

	Bgr	Cze	Geo	Ltu	Pol	Rou	Rus	Fra	Nor
Indexul obligației filiale									
media	2.81	2.45	3.22	2.52	2.45	2.66	2.96	2.12	1.76
abaterea standard	(0.54)	(0.58)	(0.50)	(0.52)	(0.55)	(0.53)	(0.53)	(0.88)	(0.85)
Suportul furnizat părinților (%)									
orice fel de suport	21.89	23.99	21.85	23.84	23.78	13.86	28.55	27.46	33.64
suport instrumental	3.06	2.55	3.46	3.30	4.71	2.77	4.59	2.30	3.03
suport financiar	0.35	0.45	0.94	-	1.31	0.99	3.60	1.87	0.66
suport emoțional	19.47	22.37	18.66	21.40	19.28	10.87	23.28	24.59	31.15

Figura 1. Scorul mediu calculat pentru indexul obligației filiale și procentul respondenților care au acordat suport părinților

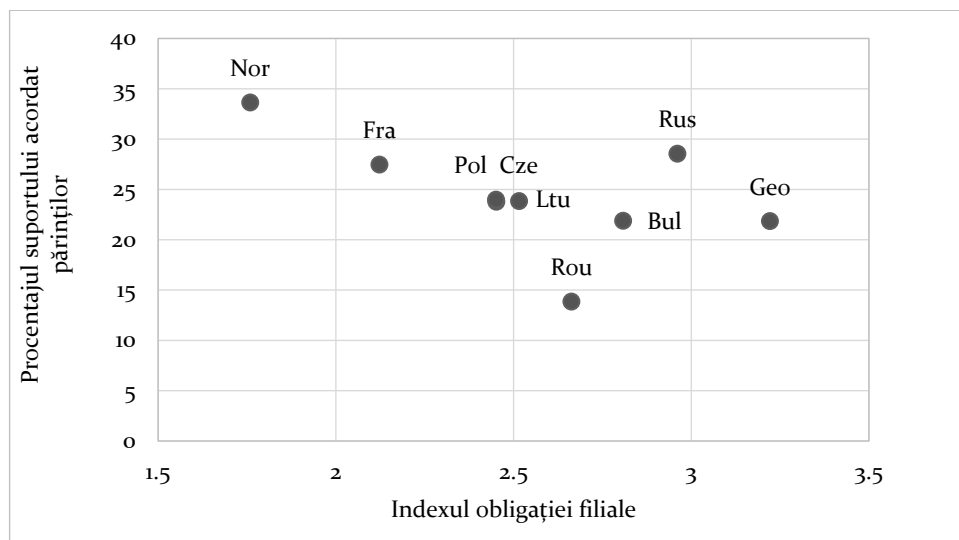
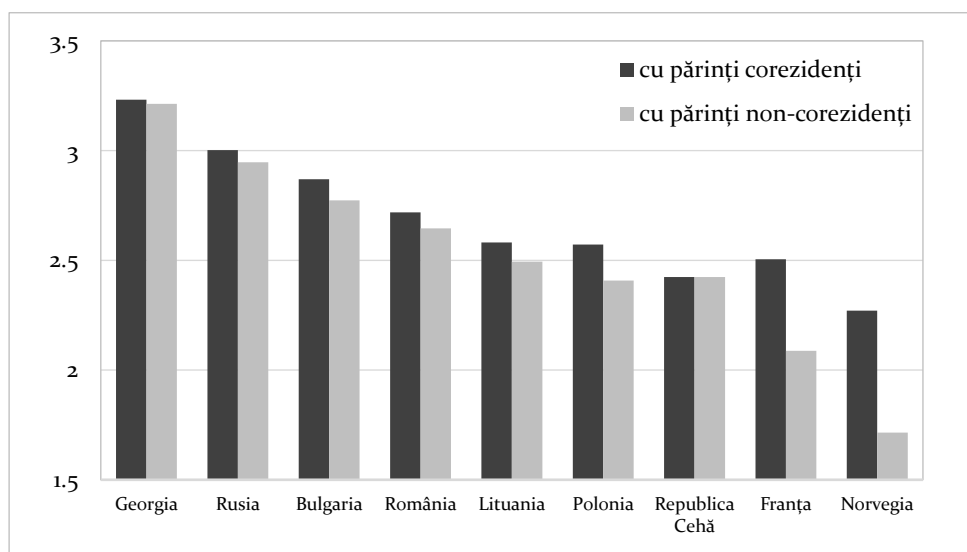

Figura 2. prezintă țările în ordine descrescătoare în funcție de scorul mediu al obligației filiale. Este clar nu doar că țările vestice au un nivel mai scăzut al acestor norme decât restul țărilor, ci și faptul că obligațiile filiale devin tot mai slabe de la Est spre Vest. Ipoteza *cultului familiei* este confirmată încă odată. La fel, este confirmată și ipoteza familialismului implicit, deoarece se observă că în Centrul și Estul Europei indivizii acordă mai multă importanță obligațiilor filiale, dat fiind disponibilitatea limitată a serviciilor publice. Gradientul obligației filiale este și mai evident în cazul în care respondenții nu locuiesc împreună cu părinții lor. Statele investigate din Vestul Europei prezintă nu doar un nivel scăzut de acceptare a normelor obligativității filiale, dar și o variație ridicată a scorului, ceea ce indică co-existența unor sub-populații diferite care împărtășesc în măsuri diferite ideologia obligației filiale.

Figura 2. Scorul mediu al obligației filiale în ordine descrescătoare după țară

Totuși, privind cu atenție la itemii care compun indexul obligativității filiale, vom găsi diferențe evidente. Întrebați dacă „Copiii ar trebui să-și adapteze viața profesională la nevoile părinților lor”, 0.4% dintre respondenții din Georgia, respectiv 0.5% dintre respondenții din Rusia declară că sunt total împotriva acestei afirmații, pe când în Franța și Norvegia valorile se ridică până la 29.4% respectiv 51.0%. Când sunt întrebați dacă „Copiii ar trebui să-și ia pe părinți să locuiască la ei când aceștia nu se mai pot îngriji singuri”, 0.2% și 0.3% dintre georgieni și bulgari răspund că sunt în dezacord total, iar la

extrema cealaltă 31.7% dintre norvegieni și 15.2% dintre francezi se plasează pe această treaptă. Răspunsurile la itemii specifici despre normele obligației filiale (datele nu sunt prezentate aici) arată că în statele din Europa Centrală și de Est există foarte puțini⁵ respondenți care resping complet aceste norme, pe când în Vest se observă existența unui grup care resping complet ideologia responsabilității filiale (2.4% în cazul Franței și 2.6% în cazul Norvegiei). Această constatare sugerează faptul că normele de acest tip sunt mai degrabă împărțite în Estul Europei decât în Vest. O alternativă la această interpretare vine din partea lui Herlofson și a colaboratorilor (2011) care argumentează că scalele utilizate de GGS ar putea să reflecte norme pentru anumite societăți și grupuri care sunt mai tradiționaliste și care acordă mai multă importanță identității sociale. Dar, aceeași scală poate să reflecte atitudini personale pentru societăți sau grupuri care își structurează identitatea în jurul preferințelor personale. Acest argument poate explica nivelul ridicat al acceptării ideologiei obligațiilor filiale în Estul Europei alături de o valoare scăzută a variației care indică un consens ridicat la nivelul întregii populații. Poate, de asemenea, explica de ce în Europa de Vest se observă un consens scăzut (valoarea abaterii standard este aici dublă comparativ cu cea din Est și Sud) la care se adaugă și un grad minim al acceptării normelor referitoare la obligațiile filiale.

Sprrijinul filial și contextul statal

Dacă ne îndreptăm atenția spre suportul propriu-zis acordat părinților (vezi Tabelul 4. și Figura 3.), vom observa cazul invers situației descrise în secțiunea precedentă (Figura 3. păstrează ordinea descrescătoare a țărilor ca și în Figura 2.): țările care au media scorului obligației filiale mai scăzută, au proporții mai ridicate de copii adulți care oferă suport de orice fel părinților și vice-versa, țările cu o valoare mai ridicată a mediei scorului au o proporție mai scăzută de copii adulți care își ajută părinții. Acest fapt indică o acceptare mai mare a ipotezei *complementarității* decât a ipotezei *familiei care se implică*. Există o singură excepție, Rusia, care are un scor relativ ridicat și de asemenea și un nivel ridicat al prezenței suportului.

⁵ Zero cazuri în Georgia și un caz în România la nouă cazuri în Republica Cehă și zece cazuri în Polonia.

Figura 3. Suportul (de orice tip) acordat părinților

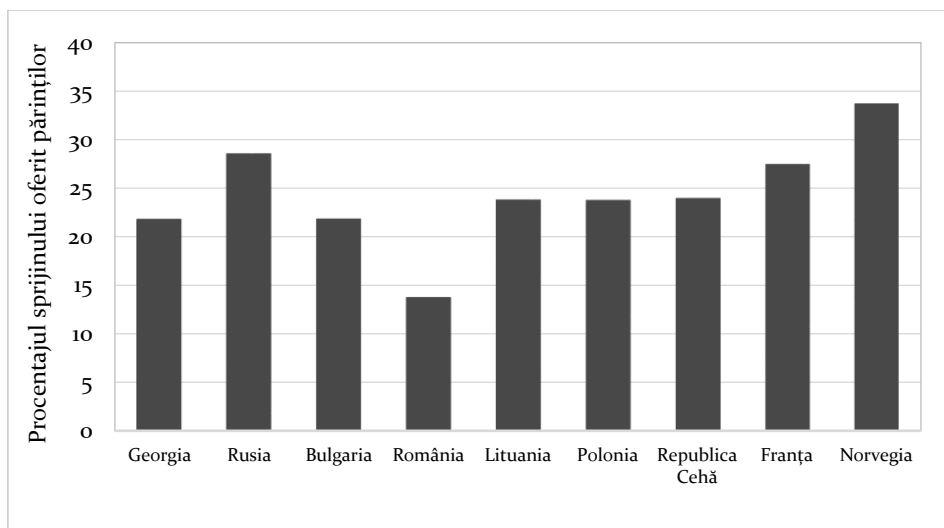
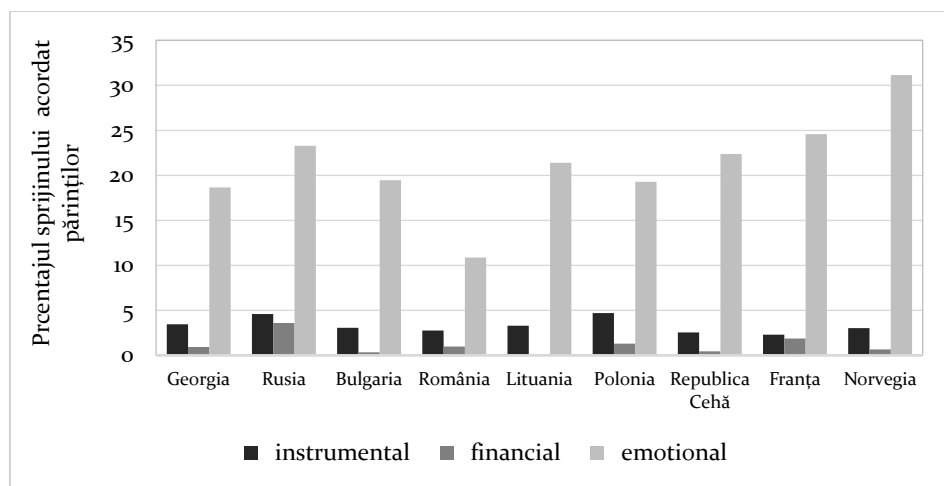

Figura 4. Suportul acordat părinților după forma de sprijin

Totuși, uitându-ne la sprijinul oferit părinților în funcție de tipul său (vezi Tabelul 4. și Figura 4.), constatăm că cea mai de întâlnită formă de suport acordat este suportul emoțional. Într-adevăr, acesta este cel mai frecvent tip de sprijin acordat părinților, dar prezintă și o variație crescută între țări: de la 10.9% în România până la 31.2% în Norvegia. Prin urmare, ipoteza

Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă *complementarității* pare să se confirme în cazul suportului emoțional: în cele două țări Vestice, unde suportul public este generos, membrii familiei sunt mai predispuși să asculte experiențele personale și trăirile părinților decât o fac cei din Europa de Est.

Proporția celor care au acordat părinților ajutor financiar este cea mai mică dintre cele trei forme de sprijin analizate, variind între 0.4% în Bulgaria și 3.6% în Rusia, fără existența unei diviziuni clare dintre Est și Vest. Îngrijirea personală este de asemenea mai puțin întâlnită. Valorile procentuale care indică existența acestei forme de transfer pornesc de la 2.3% (în Franța) și ajung la 4.7% (în Polonia).

Rezultatele nu sunt deloc surprinzătoare dat fiind faptul că Rossi și Rossi (1990) au arătat că furnizarea de sprijin instrumental părinților cu o stare de sănătate precară este sarcina copiilor adulți, iar suportul financiar merge în sens invers, de la părinți către copii. Polonia și Rusia prezintă rate crescute ale sprijinului instrumental acordat părinților (peste 4.5%), pe când în celelalte țări procentele au valori cuprinse între 2-3%. Prin urmare, nici ipoteza *familiei care se implică* și nici ipoteza *complementarității* nu se confirmă pentru sprijinul instrumental și financiar acordat ascendent. De asemenea, nu am identificat nici o diviziune Est-Vest.

Conexiunea dintre obligațiile filiale și acordarea propriu-zisă a suportului

Mai întâi am modelat un set de date agregate care cuprinde cele șapte țări Est și Central Europene, cu scopul de a identifica cele mai puternice legături (vezi Tabelul 5.). După aceea, pentru a observa posibilele diferențe dintre cele două regiuni europene, am creat modele de analiză separate pentru fiecare tip de suport și fiecare țară (vezi Tabelul 6. și Tabelul 8.).

Normele obligației filiale joacă un rol important pentru două tipuri de sprijin analizate aici. Tabelul 5. ne indică faptul că valorizarea puternică a normelor filiale de către copiii adulți are un efect pozitiv asupra sprijinului instrumental oferit părinților. Acest lucru este de asemenea valabil și pentru transferul financiar. Ipoteza *familiei care se implică* poate fi confirmată pentru ambele tipuri de ajutor doar în cazul țărilor Europene din Centru și Est.

Tabelul 5. Șansele relative care prezic sprijinul acordat părinților după tipul de suport. Date agregate pentru 7 țări

	Suport către părinte (părinți)		
	Instrumental	Financiar	Emoțional
Indexul obligației filiale (0-4)	1.31 ***	1.25 ***	1.01
Caracteristici personale			
Grupa de vârstă 30-54 (ref = 18-29 ani)	4.02 ***	1.14	1.03
Grupa de vârstă 55+ (ref = 18-29 ani)	9.93 ***	1.34	1.08
Fică (ref = fiu)	2.11 ***	0.93	1.47 ***
Nivel educ. mediu (ref = nivel educ. scăzut)	1.12	2.12 ***	1.22 ***
Nivel educ. ridicat (ref = nivel educ. scăzut)	1.17 *	3.70 ***	1.50 ***
Participarea la biserică (ref = sub valoarea mediană)	1.03	1.19 *	1.19 ***
Nevoi			
Părinte văduv de mai mult de 3 ani (ref = non văduv)	1.70 ***	1.18 *	1.10 ***
Părinte rămas văduv recent (ref = non văduv)	2.87 ***	1.36 **	1.19 ***
Părinți cu dizabilități (ref = nu)	10.12 ***	1.41 ***	1.23 ***
Oportunități			
Probleme de sănătate (ref = nu)	1.11 *	1.24 **	1.16 ***
Angajat (ref = nu)	1.08	1.61 ***	1.14 ***
Componenta familiei			
Părinte corezident (ref=nu)	4.16 ***	0.09 ***	0.92 ***
Partener/ă corezident/ă (ref = nu)	1.01	0.84	1.05
Copil/i corezident/i (ref = nu)	0.82 ***	0.73 ***	0.79 ***
Frați/ surori 2+ (ref = 0 sau 1)	0.88 **	0.92	0.87 ***
Sprijin primit de la părinte/părinți	1.21 ***	2.64 ***	21.15 ***
Țara (ref = Romania)			
Bulgaria	1.89 ***	0.32 ***	0.98
Polonia	2.73 ***	1.08	1.57 ***
Republica Ceha	1.42 ***	0.38 ***	1.53 ***
Lituania	2.38 ***		1.46 ***
Georgia	1.63 ***	1.09	1.78 ***
Rusia	2.40 ***	2.28 ***	1.67 ***
Pseudo R ²	0.26	0.14	0.28
Total	51789	45845	51789

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

În ceea ce privește suportul emoțional, nu am identificat relații cu indexul obligației filiale, dar în schimb, am constatat că persoanele care au beneficiat de acest tip de sprijin de la părinți (în ultimele 12 luni), au de 21 de ori mai multe șanse să ofere sprijinul înapoi părinților. Prin urmare, mecanismul *reciprocității* pare mai degrabă să fie răspunsul și nu mecanismul *lipsei de opțiuni*. În orice caz, modelele statistice folosite (cu variabilele de control aferente) arată că nevoile părinților (precum văduvia, starea de sănătate precară sau existența unor dizabilități) joacă un rol important în activarea ofertei de sprijin pentru părinți.

Modelele construite separat pentru fiecare țară permit comparația între țările foste socialiste cu Norvegia și Franța. În cazul suportului instrumental, în cinci din cele șapte țări din regiunea Centrală și Estică, dar și în Franța, șansele relative au valori ridicate.

Legătura dintre obligațiile filiale și sprijinul financiar este prezentă în Franța și Norvegia pe de o parte, și în România, Georgia și Rusia pe de altă parte. Astfel, pentru sprijinul instrumental, ipoteza *familiei care se implică* este confirmată în țările CEE și în Franța, iar pentru sprijinul financiar ipoteza este confirmată în cazul ambelor țări din Vest și doar pentru trei din celelalte șapte țări din Est. Pentru restul țărilor se confirmă mai degrabă ipoteza *lipsei de opțiuni*.

Alți factori care influențează oferirea de suport

Cel mai puternic efect asupra probabilității de a furniza sprijin instrumental îl are nevoia de ajutor în rândul părinților (existența dizabilităților care îngreunează realizarea sarcinilor de zi cu zi). Totuși, acest efect nu este atât de puternic în cazul suportului emoțional și a celui financiar (vezi Tabelul 5., Tabelul 6. Tabelul 7. și Tabelul 8.). Desigur, era de așteptat ca sprijinul instrumental să răspundă unor nevoi specifice ale părinților. Din acest motiv ne întrebăm dacă n-ar fi trebuit să împărțim eșantionul în două sub-populații, cea a părinților cu starea de sănătate precară (20.8% din totalul eșantionului) și cea a părinților fără probleme de sănătate. Ideea de a analiza doar situația în care părinții se află în nevoie și de a vedea circumstanțele în care copiii adulți acordă suport instrumental acestora sau dimpotrivă nu le acordă, ar fi avut meritele sale, dar nu poate fi aplicată și celorlalte două tipuri de suport avute în vedere (emoțional și financiar). Așa că am renunțat la această idee.

Următorul factor important este corezidența cu părinții, ca „formă ultimă a solidarității structurale” (Dykstra și colab., 2013, p. 4), care contribuie la oportunitățile de oferire a sprijinului. În toate țările cuprinse în analiză a fost găsit un efect statistic pozitiv asupra șanselor de a oferi suport instrumental. Rezultatele regresiei logistice pentru oferirea de ajutor financiar (Tabelul 7.) arată că rezidența comună cu părinții scade intensiv probabilitatea de a oferi acest tip de suport în toate țările studiate. Hărăguș (2014) arată că în România proporția cea mai mare a copiilor corezidenți cu părinții este în rândul celor care nu au părăsit casa părintească și că proporția celor care își aduc părinții să locuiască cu ei este foarte mică. În primul caz, sărăcia și situația locuințelor pentru tineri sunt considerate determinante pentru acordarea suportului financiar în sens descendent, iar în cel de al doilea caz datorită nevoii de ajutor instrumental (chiar în cazul în care situația financiară nu reprezintă o problemă). În ceea ce privește suportul emoțional (vezi Tabelul 8.), rezultatele diferă de la o țară la alta: în unele cazuri nu există vreun efect al corezidenței asupra șanselor de a acorda suport emoțional, iar în altele efectul este fie pozitiv (Georgia și Rusia), fie negativ (Republica Cehă, Lituania și Norvegia). Interpretarea noastră se leagă de diferențele privind situația corezidenței: în Georgia există un tipar istoric al ratei crescute de corezidență și niște norme care definesc acest fenomen ca fiind natural și dezirabil. Situația Norvegiei, a Cehiei și a Lituaniei poate fi explicată de conceptul ambivalenței (Silverstein și Giarruso, 2010): suportul emoțional aparține sferei sentimentale din cadrul familiei, iar sentimentele pot fi atât pozitive cât și antagonice.

Caracteristicile personale ale respondentului sunt importante, iar efectele sunt în acord cu așteptările noastre: sprijinul instrumental și emoțional este genizat în toate țările (fiicele sunt mai degrabă predispuse să ofere suport) pe când despre cel financiar nu putem spune același lucru. Efectul pozitiv al vârstei respondentului asupra ajutorului practic poate fi explicat prin faptul că, reflectă creșterea nevoii de ajutor odată cu înaintarea în vârstă a părinților. Efectul negativ al vârstei asupra șanselor de acordare a suportului afectiv ar putea să arate trecerea către alte tipuri de ajutor de care părinții au mai mare nevoie (cel instrumental de exemplu). Educația respondentului a fost folosită ca indicator al clasei sociale. Precum ne-am și așteptat, în țările din regiunea Centrală și cea de Est, educația ridicată are efecte pozitive asupra probabilității de furnizare de ajutor financiar. Un statut

Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă educațional ridicat semnifică de obicei un venit mai mare și deci, mai mari posibilități pentru transferuri de bani și bunuri către părinți. Se observă un efect puternic și în datele agregate pentru statele CEE (Tabelul 4.2). În cazul suportului emoțional efectul este asemănător, ceea ce ne indică un posibil efect de *habitus* (importanța comunicării pare a fi ridicată în rândul clasei de mijloc).

Oportunități. Problemele de sănătate ale respondenților ar fi trebuit să fie o piedică în calea acordării de sprijin, dar se pare că în toate țările din Centrul și Estul Europei efectul este contrar, și deci, pozitiv pentru toate tipurile de suport (Tabelul 5.). Statutul de angajat poate reduce șansele de oferire a suportului practic, excepție făcând Bulgaria și Norvegia, unde relația statistică este pozitivă. Efectul oportunităților asupra șanselor de acordare de bani și bunuri este semnificativ pentru toate țările CEE și pentru Franța (Tabelul 8.).

Componenta familiei. În ciuda așteptărilor noastre, prezența partenerului nu limitează măsura în care suportul este acordat. Acest lucru trimite la o analiză a genului partenerului (sau a unei interacțiuni a genului respondentului cu existența sau nu a unui partener) din moment ce îngrijirea personală este o activitate puternic genizată. Totuși, prezența copiilor în gospodăria respondentului reduce șansele acestuia de a se implica în orice fel de sprijin față de părinți.

Reciprocitate. Deloc surprinzător, reciprocitatea (măsurată ca răspuns al părinților la oricare tip de ajutor) mărește șansele de răsplată pentru toate tipurile de suport, evidențiindu-se aici suportul emoțional. Aceasta sugerează că schimburile dintre părinți și copiii adulți ar putea fi legate de un grad mai ridicat al solidarității afective.

Tabelul 6. Rezultatele regresiei logistice pentru oferirea suportului instrumental (îngrijire personală), după țară. Șanse relative

	Bgr	Cze	Geo	Ltu	Pol	Rou	Rus	Fra	Nor
Indexul obligativității filiale (0-4)	1.44 **	1.57 ***	1.36 **	0.99	1.40 **	1.40 **	1.16	1.20 *	1.07
Caracteristici personale									
Grupa de vârstă 30-54 (ref= 18-29 ani)	2.91 ***	3.07 ***	2.38 ***	8.29 ***	5.04 ***	2.45 ***	5.82 ***	6.09 ***	3.87 ***
Grupa de vârstă 55+ (ref= 18-29 ani)	9.75 ***	6.93 ***	4.90 ***	22.13 ***	12.65 ***	6.17 ***	8.10 ***	16.92 ***	7.29 ***
Fiiică (ref= fiu)	1.87 ***	1.86 ***	1.97 ***	1.87 ***	2.44 ***	1.70 ***	2.34 ***	2.21 ***	1.89 ***
Niv. educațional mediu (ref= scăzut)	1.29	0.94	2.50 **	0.81	1.41 **	0.91	0.74	0.95	0.86
Niv. educațional ridicat (ref= scăzut)	1.36	0.74	2.39 **	0.80	1.45 *	1.08	0.91	1.03	0.93
Participarea la slujbe religioase mai des decât valoarea mediană (ref= sub valoarea mediană)	1.08	0.92	0.98	1.09	1.89	1.34	1.02	1.40	0.89
Nevoi									
Părinte văduv de mai mult de 3 ani (ref= non-văduv)	2.06 ***	2.19 ***	1.92 ***	1.48 **	1.40 **	1.92 ***	1.72 ***	1.37	2.62 ***
Părinte rămas văduv recent (ref= non-văduv)	4.83 ***	3.55 ***	3.22 ***	1.69 *	2.53 ***	2.93 ***	2.66 ***	3.64 ***	5.03 ***
Părinte cu probleme de sănătate/dizabilități (ref= nu)	18.77 ***	7.87 ***	16.80 ***	10.32 ***	8.53 ***	5.80 ***	11.96 ***	6.87 ***	4.47 ***
Oportunități									
Probleme de sănătate (ref= nu)	0.84	1.82 ***	1.20	1.19	0.98	0.88	1.33 **	1.40 *	1.42 ***
Angajat (ref = nu)	1.39 **	1.30	1.24	1.25	0.85	0.88	1.02	1.00	1.33 *
Compoziția gospodăriei									
Părinte corezident (ref=nu)	2.62	4.20 ***	5.53 ***	11.61	4.18 ***	1.79 ***	4.56 **	27.30 ***	10.28 ***
Partener/ă corezident/ă (ref = nu)	0.81	1.05	0.89	1.12	1.00	0.98	0.97	1.58 **	1.00
Copil/i corezident/i (ref = nu)	1.07	0.93	0.80	0.72 *	0.80 **	0.63 ***	0.92	0.88	1.38 **
Frați/ surori 2+ (ref = 0 sau 1)	0.72 *	1.00	0.78	0.98	0.82 **	0.84	1.08	1.29	0.94
Reciprocitate									
Pseudo R ²	1.07	1.78 ***	1.22	1.17	1.12	1.34	1.29 *	1.07	1.06
Total	0.29	0.25	0.28	0.27	0.27	0.17	0.29	0.20	0.14
	9667	6236	6365	5944	11449	6672	6056	6689	9627

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru p<0.01, ** pentru p<0.05, * pentru p<0.1.

Tabelul 7. Rezultatele regresiei logistice pentru oferirea sprijinului financiar , după țară. Șanse relative

	Bgr	Cze	Geo	Ltu	Pol	Rou	Rus	Fra	Nor
Indexul obligativității filiale (0-4)	1.03	0.98	1.88 **		1.11	1.71 **	1.28 *	1.41 ***	2.08 ***
Caracteristici personale									
Grupa de vârstă 30-54 (ref= 18-29 ani)	1.60	0.63	1.14		1.64 *	1.64	0.97	0.51 ***	0.37 ***
Grupa de vârstă 55+ (ref= 18-29 ani)	n.s.	1.62	0.61		1.48	3.29 **	0.93	0.64 **	0.08 **
Fii/că (ref= fiu)	0.32 ***	0.66	0.94		1.08	0.82	1.05	0.77	0.53 **
Niv. educațional mediu (ref= scăzut)	2.41	4.52	2.71		2.62 *	1.55	2.42 *	0.58 **	0.92
Niv. educațional ridicat (ref= scăzut)	7.18 **	8.96 **	4.41 *		4.61 ***	4.22 ***	3.62 ***	1.03	0.97
Participarea la slujbe religioase mai des decât valoarea mediană (ref= sub valoarea mediană)	2.51 **	0.99	1.05		0.81	1.50	1.44 ***	1.24	0.80
Nevoi									
Părinte văduv de mai mult de 3 ani (ref= non-văduv)	0.34 *	0.41	1.13		1.92 ***	1.18	1.00	1.77 ***	1.52
Părinte rămas văduv recent (ref= non-văduv)	1.55	3.30 **	0.78		2.00 **	0.72	1.11	0.86	2.56*
Părinte cu probleme de sănătate/dizabilități (ref= nu)	1.60	1.38	0.94		1.90 ***	1.95 ***	0.99	1.57 **	1.72 *
Oportunități									
Probleme de sănătate (ref= nu)	1.46	1.72	1.32		1.24	0.91	1.22	1.39	0.92
Angajat (ref= nu)	0.96	0.85	2.31 ***		1.44 *	2.02 *	1.77 ***	1.70 **	1.32
Compoziția gospodăriei									
Părinte corezident (ref=nu)	0.10 ***	0.15 **	0.03 ***		0.11 ***	n.s.	0.14 ***	0.24 **	0.31 *
Partener/ă corezident/ă (ref = nu)	0.44	1.66	0.81		0.96	0.81	0.75 *	0.65 **	0.61
Copil/i corezident/i (ref = nu)	1.24	0.38 **	0.53 *		0.73 *	1.03	0.72 **	1.15	1.31
Frăți/ surori 2+ (ref = 0 sau 1)	1.54	1.22	0.77		0.77	1.60 *	0.90	1.30	0.59 **
Reciprocitate	2.46 **	4.76 ***	2.21 ***	2	2.32 ***	1.87 **	3.18 ***	1.12	0.89
Pseudo R ²	0.13	0.14	0.15		0.09	0.07	0.10	0.05 ***	0.08
Total	8495	6236	6365		11449	5065	6056	6689	9627

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru p<0.01, ** pentru p<0.05, * pentru p<0.1

Tabelul 8. Rezultatele regresiei logistice pentru oferirea suportului afectiv, după țară. Șanse relative

	Bgr	Cze	Geo	Ltu	Pol	Rou	Rus	Fra	Nor
Indexul obligativității filiale (0-4)	0.93	1.03	0.92	0.93	1.08	1.13	1.10	0.99	1.07
Caracteristici personale									
Grupa de vârstă 30-54 (ref= 18-29 ani)	1.00	0.84 *	0.95	0.88	1.24 ***	1.31 **	1.05	0.77 ***	0.84 **
Grupa de vârstă 55+ (ref= 18-29 ani)	0.90	0.69 **	0.94	0.93	1.52 ***	1.96 ***	0.95	0.70 **	0.47 ***
Fică (ref= fiu)	1.52 ***	1.41 ***	1.31 ***	1.73 ***	1.51 ***	1.18 *	1.51 ***	1.74 ***	1.89 ***
Niv. educațional mediu (ref= scăzut)	1.18 *	1.23 **	1.60 ***	1.17	1.05	1.40 ***	1.33 *	1.34 ***	1.21 **
Niv. educațional ridicat (ref= scăzut)	1.44 ***	1.73 ***	1.84 ***	1.51 ***	1.29 **	1.45 **	1.56 ***	2.54 ***	1.44 ***
Participarea la slujbe religioase mai des decât valoarea mediană (ref= sub valoarea mediană)	1.43 ***	1.21 **	1.13	1.14	0.99	1.25 **	1.21 ***	0.91	1.10 *
Nevoi									
Părinte văduv de mai mult de 3 ani (ref= non-văduv)	1.14	0.98	1.08	1.23 **	1.04	1.21 *	1.17 *	0.98	0.82 **
Părinte rămas văduv recent (ref= non-văduv)	1.37 ***	1.11	1.23	0.96	1.25	1.22	1.16	1.10	0.83
Părinte cu probleme de sănătate/dizabilități (ref= nu)	1.20 *	1.36 ***	1.33 **	1.05	1.13	1.00	1.43 ***	1.26 ***	1.13 **
Oportunități									
Probleme de sănătate (ref= nu)	0.91	1.32 **	1.32 **	1.45 ***	0.99	1.27	1.27 ***	0.99	1.02
Angajat (ref = nu)	1.01	1.01	1.26 ***	1.12	1.31 ***	0.97	1.05	1.00	1.03
Compoziția gospodăriei									
Părinte corezident (ref=nu)	0.80	0.51 ***	1.35 ***	0.71 ***	1.13	0.86	1.30 ***	0.91	0.82 *
Partener/ă corezident/ă (ref = nu)	0.99	0.80 **	1.01	1.19 *	1.07	1.24	1.08	1.12	0.89 *
Copil/i corezident/i (ref = nu)	0.85	0.85 *	0.77 **	0.95	0.57 ***	0.84	0.78 ***	0.65 ***	0.71 ***
Frați/ surori 2+ (ref = 0 sau 1)	0.99 **	0.82 ***	0.97	0.71 ***	0.91 *	0.94	0.79 ***	0.89	0.92
Reciprocitate	13.87 ***	26.67 ***	16.65 ***	14.78 ***	27.45 ***	57.88 ***	20.28 ***	9.90 ***	23.15 ***
Pseudo R ²	0.19	0.29	0.29	0.24	0.32	0.38	0.30	0.25	0.31
Total	9067	6236	6365	5944	11449	6672	6056	6689	9627

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru p<0.01, ** pentru p<0.05, * pentru p<0.1

Discuții și concluzii

În concluzie, rezultatele noastre arată că ideologia obligației filiale este mai puternică în Centrul și Estul Europei, comparativ cu Vestul European. Se acordă o mai mare importanță ideii de ajutor oferit membrilor familiei aflați în situație de nevoie atunci când suportul public este limitat. Confirmăm așadar ipoteza *familialismului implicit*. Normele filiale sunt mai puternice în Estul și Sudul continentului, ceea ce face ca ipoteza *cultului familiei* să fie de asemenea confirmată.

O a doua concluzie este aceea că, dacă toate tipurile de suport sunt considerate împreună, acordarea de sprijin este mai puțin întâlnită în statele CEE decât în cele două țări vestice. Copiii adulți sunt mai puțin implicați în transferurile către părinții în vârstă acolo unde accesul la serviciile publice este dificil. Prin urmare ipoteza *familiei care se implică* nu se confirmă (cu posibila excepție a Rusiei). Rezultatele arată că dimpotrivă, acolo unde există servicii de calitate ale statului bunăstării, acestea au ca efect întărirea relațiilor de familie. Atunci când suportul public este generos, membrii familiei au posibilitatea să redistribuie resursele de care dispun prin asistarea afectivă a părinților aflați în nevoie. Ipoteza *complementarității* este acceptată parțial, numai pentru cazul sprijinului emoțional.

Privitor la legătura dintre obligațiile filiale și ajutorul propriu-zis, mai întâi vom concluziona că aceasta este mai puternică în CEE comparativ cu Vestul Europei, în special când vorbim despre îngrijirea personală. În situația în care acest tip de serviciu nu este finanțat public și nu este disponibil la scară largă, atunci la baza deciziei de a oferi sprijin practic părinților se află normele legate de obligațiile filiale. Ipoteza *familiei care se implică* se confirmă parțial, doar pentru sprijinul instrumental.

În al doilea rând, corelația dintre obligațiile filiale și sprijinul financiar acordat părinților este fie într-un sens fie în celălalt, după caz, în statele din Estul și Centrul Europei și este pozitivă în statele Vestice. Dacă statul bunăstării este mai puțin dezvoltat, copiii adulți nu au de ales decât să ofere asistență financiară părinților lor precum se întâmplă în Bulgaria, Republica și Polonia (țări în care ipoteza *lipsei de opțiuni* se confirmă), sau ar putea să acționeze pe baza propriilor convingeri și valori precum în Georgia, România,

Traectorii familiale. România în context european

Rusia, Franța și Norvegia (țări în care se confirmă ipoteza *familiei care se implică*).

În al treilea rând, nu se observă conexiuni între obligațiile filiale și suportul afectiv în niciuna dintre țările analizate. Mai degrabă, aici funcționează perspectiva schimbului reciproc: atât părinții cât și copiii adulți sunt deopotrivă furnizori și beneficiari de suport emoțional reciproc.

Suntem conștienți de faptul că abordarea noastră are limitele ei. O parte dintre teoriile prezentate în acest studiu pot fi validate total doar dacă ne bazăm pe diada părinte – copil adult. Totuși, datele din GGS permit doar utilizarea unor măsuri din perspectiva copiilor adulți și am încercat să evaluăm relațiile dintre părinți și copiii lor. Natura datelor (de tip transversal) face imposibilă formularea unor concluzii în termeni cauzali. De asemenea, limitându-ne modele statistice doar la nivelul relației dintre copiii adulți și părinți, am exclus relațiile ce nu sunt bazate pe sânge (precum relațiile intergeneraționale rezultate în urma căsătoriei) și astfel este imposibilă studierea completă a deciziilor din cuplu cu privire la persoanele către care să fie îndreptat sprijinul, către părinți sau către socri, deci a orientării matriliare sau patriliare.

Bibliografie

- Albertini, M., Kohli, M., Vogel, C. (2007). Intergenerational transfers of time and money in European families: Common patterns - different regimes? *Journal of European Social Policy*, 17(4): 319-334.
- Attias-Donfut, C., Wolff, F. C. (2000). The redistributive effects of generational transfers. În Arber, S., Attias-Donfut, C. (coord.), *The Myth of Generational Conflict: The Family and the State in Ageing Societies*, Routledge, London, p. 22-46.
- Bengtson, V. L., Roberts, R. E. L. (1991). Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction *Journal of Marriage and the Family* 53(4):856-870.
- Botev, N. (1999). Older persons in countries with economies in transition. În *Population Ageing, Challenges for Policies and Programmes in Developed and Developing Countries*. New York/Brussels: UNFPA și CBGS, p. 85-100.

- Brandt, M., Deindl, C. (2013). Intergenerational transfers to adult children in Europe: do social policies matter?. *Journal of Marriage and Family*, 75(1): 235-251.
- Brandt, M., Haberkern, K., Szydlik, M. (2009). Intergenerational Help and Care in Europe. *European Sociological Review*, 25(5): 585-601.
- Cooney, T. M., Dykstra, P. A. (2011). Family obligations and support behaviour: a United States - Netherlands comparison. *Ageing și Society*, 31: 1026-1050.
- Daatland, S. O., Lowenstein, A. (2005). Intergenerational solidarity and the family-welfare state balance. *European Journal of Ageing*, 2(3): 174-182.
- Daatland, S. O., Herlofson, K., Lima, I. A. (2011). Balancing generations: on the strength and character of family norms in the West and East of Europe. *Ageing și Society*, 31: 1159-1179.
- Daatland, S. O., Herlofson, K., (2003). 'Lost solidarity' or 'changed solidarity': A comparative European view of normative solidarity, *Ageing și Society*, 23(5): 537-560.
- Daatland, S. O., Veenstra, M., Herlofson, K. (2012). Age and intergenerational attitudes in the family and the welfare state. *Advances in Life Course Research*, 17: 133-144.
- De Jong Gierveld, J., Dykstra, P. A., Schenk, N. (2012). Living arrangements, intergenerational support types and older adult loneliness in Eastern and Western Europe. *Demographic Research*, 27: 167-200.
- De Vries, J., Kalmijn, M., Liefbroer, A. C. (2009). Intergenerational transmission of kinship norms? Evidence from siblings in a multi-actor survey. *Social Science Research*, 38(1): 188-200.
- Dykstra, P. A., Fokkema, T. (2012). Norms of filial obligation in the Netherlands. *Population*, 67(1): 97-122.
- Eggebeen, D. (2002). Intergenerational exchange. În Ekerdt, D. J. (coord.) *Encyclopedia of Aging*, New York: Macmillan Reference USA.

Traietorii familiale. România în context european

Esping-Andersen, G. (2009). *Incomplete revolution: Adapting welfare states to women's new roles*. Polity.

Gans, D., Silverstein M. (2006). Norms of filial responsibility for aging parents across time and generations, *Journal of Marriage and Family*, 68(4): 961-976.

Gans, D. (2007). *Normative obligation and parental care in social context*. [Dissertation]

Gans, D., Silverstein M., Lowenstein A. (2009). Do religious children care more and provide more care for older parents? A study of filial norms and behaviors across five nations. *Journal of Comparative Family Studies*, 40(2): 187-201.

Haberkern, K., Szydlik, M. (2010). State care provision, societal opinion and children's care of older parents in 11 European countries. *Ageing & Society*, 30: 299 – 323.

Hărăguș, M. (2014). Intergenerational solidarity in co-residential living arrangements. *Revista de Asistență Socială [Social Work Review]*, XIII(4): 27-42.

Herlofson, K., Hagestad, G., Slagsvold, B., Sorensen, A. M. (2011) Intergenerational family responsibility and solidarity in Europe, [Multilinks deliverable 4.2] http://www.multilinks-project.eu/wp-content/uploads/2014/01/herlofson_deliverable1.pdf

Isengard, B., Szydlik, M. (2012). Living apart (or) together? Coresidence of elderly parents and their adult children in Europe. *Research on Aging*, 0164027511428455.

Jappens, M., Van Bavel, J. (2012). Regional family norms and child care by grandparents in Europe. *Demographic Research*, 27: 85-120.

Kohli, M., Kunemund, H., Motel, A., Szydlik, M. (2000). Families apart? Intergenerational transfers in East and West Germany. În Arber, S., Attias-

Norme ale obligației filiale și suportul efectiv acordat părinților în vârstă

Donfut, C. (coord.), *The Myth of Generational Conflict: The Family and the State in Ageing Societies*. Routledge, London, p. 88-99.

Lee, G. R, Netzer J. K, Coward, R. T. (1994). Filial Responsibility Expectations and Patterns of Intergenerational Assistance. *Journal of Marriage and Family*, 56(3): 559-565

Lee, G. R., Netzer, J. K., Coward, R. T. (1995). Depression among older parents: The role of intergenerational exchange. *Journal of Marriage and the Family*, p. 823-833.

Leitner, S. (2003). Varieties of Familialism. The caring function of the family in comparative perspective, *European Societies*, 5(4): 353-375.

Lowenstein A., Daatland, S. O. (2006). Filial norms and family support in a comparative crossnational context: evidence from the OASIS study. *Ageing și Society*, 26: 203-223.

Moor, N., Komter, A. (2012). The impact of family structure and disruption on intergenerational emotional exchange in Eastern Europe. *European Journal of Ageing*, 9: 155-167.

Mureșan, C., Hărăguș, P. T. (2015). Norms of filial obligation and actual support to parents in Central and Eastern Europe. *Journal of Population Studies*, IX(2): 49-81.

Nemenyi, A. (2012). International Migration for Work-Consequences for the Families Who Remain at Home (The Case of Romania). *Journal of Population Ageing*, 5(2): 119-134.

OECD. (2011). *Paying for the past, providing for the future: intergenerational solidarity* <http://www.oecd.org/els/public-pensions/47712019.pdf>, accesat la data de 20.04.2015.

Parrott, M. T., Bengtson, V. L. (1999). The effects of earlier intergenerational affection, normative expectations, and family conflict on contemporary exchanges of help and support. *Research on Aging*, 21: 73 – 105.

Traietorii familiale. România în context european

Raț, C. (2010). Disciplining Mothers: Fertility Threats and Family Policies in Romania. *GESIS Thematic Series on Social Sciences in Eastern Europe*, p. 75-87.

Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*, New York: Free Press.

Rossi, A. S., Rossi, P. H. (1990). *Of human bonding*. New York: Aldine De Gruyter.

Saraceno, C., Keck, W. (2010). Can we identify intergenerational policy regimes in Europe?, *European Societies*, 12(5): 675-696.

Saraceno, C. (2010). Social inequalities in facing old-age dependency: a bi-generational perspective. *Journal of European Social Policy*, 20(1): 32-44.

Saraceno, C., Keck, W. (2008). The institutional framework of intergenerational family obligations in Europe: A conceptual and methodological overview. *Multilinks project, WP1. Berlin: WZB Social Science Research Center*.

Schenk, N., Dykstra, P.A. (2012). Continuity and change in intergenerational family relationships: An examination of shifts in relationship type over a three-year period. *Advances in Life Course Research*, 17: 121-132.

Shapiro, A. (2012). Rethinking marital status: Partnership history and intergenerational relationships in American families. *Advances in Life Course Research*, 17: 168-176

Shuey, K., Hardy, M. A. (2003). Assistance to Aging Parents and Parents-In-Law: Does Lineage Affect Family Allocation Decisions?. *Journal of Marriage and Family*, 65(2): 418-431.

Silverstein, M., Giarrusso, R. (2010). Aging and family life: A decade review. *Journal of Marriage and Family*, 72(5): 1039-1058.

Silverstein, M., Conroy, S. J., Gans, D. (2012). Beyond solidarity, reciprocity and altruism: moral capital as a unifying concept in intergenerational support for older people. *Ageing and Society*, 32: 1246-1262.

- Silverstein, M., Gans, D., Yang, F. M. (2006). Intergenerational Support to Aging Parents: The Role of Norms and Needs. *Journal of Family Issues*, 27: 1068-1084.
- Szelewa, D., Polakowski, M. P. (2008). Who cares? Changing patterns of childcare in Central and Eastern Europe. *Journal of European Social Policy*, 18(2): 115-131.
- Szydlik, M. (2008). Intergenerational Solidarity and Conflict. *Journal of Comparative Family Studies*, 39 (1): 97-XI.
- Treas, J., Cohen, P. N. (2007). Maternal coresidence and contact: evidence from cross-national surveys. În Gauthier, A. H., Chu, C. Y., Tuljapurkar, S. (coord.) *Allocating public and private resources across generations*, Dordrecht: Springer.
- Twigg, J., Grand, A. (1998). Contrasting legal conceptions of family obligation and financial reciprocity in the support of older people: France and England. *Ageing și Society*, 18(2): 131-146.
- Van Bavel, J., Dykstra, P. A., Wijckmans, B., Liefbroer, A. C (2010). Demographic change and family obligations, [Multilinks deliverable 4.2]
- Van Gaalen, R. I., Dykstra, P. A., Flap, H. (2008). Intergenerational contact beyond the dyad: The role of the sibling network. *European Journal of Ageing*, 5(1): 19-29.
- Vikat, A., Spéder, Z., Beets, G., Billari, F. C., Bühler, C., Desesquelles, A., și colab. (2007). Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course. *Demographic Research*, 17: 389-439.
- Zimmer, Z., Rada, C., Stoica, C. A. (2014). Migration, Location and Provision of Support to Older Parents: The Case of Romania. *Journal of Population Ageing*, 7(3): 161-184.

CAPITOLUL 2

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți¹

Mihaela Hărăguș

Introducere

Românii acordă familiei un rol mai mare decât societății în ceea ce privește suportul pentru persoanele vulnerabile. Potrivit raportului Anchetei Generații și Gen (2007), în jur de 90% din populație consideră că sarcina de îngrijire a copiilor școlari și preșcolari revine mai degrabă familiei, iar două treimi consideră că familia trebuie să ofere suport vârstnicilor. Raportul anchetei Population Policy Acceptance (2006) arată că românii se bazează puternic pe sprijinul familiei, atât descendent (de la părinți către copii), cât și ascendent (de la copii către părinți). Acest lucru este valabil pentru bunici și îngrijirea nepoților, pentru părinți și ajutorul financiar oferit copiilor lor adulți sau chiar pentru părinți și adaptarea propriei lor vieți pentru a-și ajuta copiii, atunci când aceștia au nevoie. În mod similar, copiii ajunși adulți trebuie să preia responsabilitatea îngrijirii părinților lor în vârstă când aceștia au nevoie, sau chiar să îi ia să locuiască împreună cu ei atunci când aceștia nu își pot purta singuri de grijă.

Pornind de la relațiile strânse de solidaritate intergenerațională, este adusă în discuție problematica corezidenței, adică a locuirii comune dintre părinți și copiii adulți. Acest tip de aranjament al gospodăriei este considerat o formă de suport propriu-zisă: oferirea unui cămin sau un context care facilitează alte schimburi intergeneraționale. Corezidența este o formă de

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Hărăguș 2014).

Traectorii familiale. România în context european

sprijin în special pentru copiii adulți, care rămân mai mult timp în casa părintească până ce își găsesc resursele necesare pentru a locui independent. Conform unui raport despre tinerii din Europa (Eurostat, 2009), un procentaj ridicat al românilor cu vârsta cuprinsă între 15 și 30 de ani declară existența unor constrângeri care îi împiedică să se mute din casa părintească: 40% nu își permit să facă acest lucru, iar 37% spun că nu există suficiente oferte accesibile din punct de vedere financiar. Raportul Population Policy Acceptance (2006) arată că în statele de tranziție din Europa de Est, sprijinul financiar și îmbunătățirea situației locuirii sunt politici mai importante și mai de dorit decât politicile orientate spre facilitarea îmbinării vieții de familie cu munca plătită. În ceea ce îi privește pe vârstnici, corezidența este privită ca un mecanism important de protecție socială, cu un rol important de atenuare a problemelor aduse de sărăcie (Lyberaki și Tinios, 2005).

În capitolul de față, vom investiga corezidența intergenerațională ca o formă de suport (oferirea unui spațiu de locuit) și un context care facilitează schimburile intergeneraționale. Vom prezenta perspectiva copiilor adulți și vom studia formele de rezidență comună și tipurile de schimburi existente în cazul acestor tipuri de aranjamente de viață. Mai mult, vom analiza și factorii care influențează oferirea sau primirea de sprijin, precum existența nevoilor și oportunităților și structura familiei.

Forme ale solidarității intergeneraționale și factorii care o influențează

Solidaritatea intergenerațională dintre copii și părinți se referă la „coeziunea intergenerațională după ce copiii ajung la maturitate și își stabilesc propriile cariere și familii” (Bengtson și Roberts, 1991, p. 896). Modelul elaborat cuprinde șase dimensiuni ale solidarității intergeneraționale (Tabelul 1.), dintre care cinci se referă la aspecte comportamentale, afective și cognitive ale orientării părinților și a copiilor unii față de ceilalți. Cea de a șasea dimensiune se referă la setul de oportunități de interacțiune între membrii familiei.

Aceste dimensiuni au fost frecvent utilizate în cadrul studiilor empirice despre relațiile intergeneraționale, ori luate separat, ori în variate combinații. Szydlik (2008) discută despre trei dimensiuni ale solidarității: cea asociațională (activități comune), afectivă (sentimente precum apropierea

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți afectivă sau emoțională) și dimensiunea funcțională (oferirea și primirea de bani, de sprijin practic și locuință)

Tabelul 1. Dimensiuni ale solidarității intergeneraționale

Dimensiuni	Caracteristici
Solidaritatea asociațională	Frecvențe și pattern-uri de interacțiune în diferi tipuri de activități în care se implică membrii familiei
Solidaritatea afectivă	Tipul și intensitatea sentimentelor pozitive față de membrii familiei și gradul de reciprocitate al acestor sentimente
Solidaritatea consensuală	Măsura în care valorile, atitudinile și credințele sunt împărtășite în rândul membrilor familiei
Solidaritatea funcțională	Gradul de ajutor sau al schimbului de resurse
Solidaritatea normativă	Angajamentul față de îndeplinirea rolurilor și obligațiilor familiale (familialism)
Solidaritatea structurală	Structura oportunităților pentru relații intergeneraționale, reflectată în numărul, tipul și proximitatea membrilor familiei

Sursa: Bengtson și Robers, 1991, p. 857

Dincolo de taxonomia solidarității intergeneraționale, autorii propun modele teoretice diferite, având ca obiectiv explicarea variației acesteia. Szydlik (2008) a propus un model cu patru factori condiționali pentru solidaritate, care se referă la structurile de oportunități și nevoi, cele familiale și cultural-contextuale, cu trei nivele de analiză: individ, familie, societate. Relațiile dintre generații implică părinți și copii, care sunt determinate de existența oportunităților și a nevoilor, și care sunt încorporate într-un context familial și o structură societală. Setul de oportunități se referă la resursele disponibile pentru solidaritatea intergenerațională, cum ar fi proximitatea spațială a membrilor familiei, statutul ocupațional (disponibilitatea timpului pentru oferirea de suport), situația financiară (existența resurselor materiale). Nevoile pentru suport intergenerațional sunt rezultatul unor probleme de sănătate, financiare sau emoționale. La nivel familial, evenimentele cursului vieții (precum divorțul), compoziția familiei (numărul de frați și surori), cât și normele familiale împărtășite, pot schimba forma solidarității intergeneraționale. La nivel cultural-contextual se discută despre sistemul economic, reglementările privind impozite și taxe, statul bunăstării, piața muncii și piața locuințelor.

Albertini, Kholi și Vogel (2007) au propus un model teoretic care face distincția între trei seturi de factori care influențează solidaritatea intergenerațională: structurali, instituționali și culturali, fiecare acționând la nivel micro (familia, diade și indivizi) și la nivel macro social (tot ce este deasupra familiei). La nivel micro social, factorii structurali (structura oportunităților pentru solidaritate) se referă la compoziția familiei și a gospodăriei, la statutul educațional și ocupațional al copiilor și părinților, situația economică și starea de sănătate. Factorii instituționali fac trimitere la aranjamentele maritale sau de coabitare și la diviziunea muncii în gospodărie. Factorii culturali se referă la valori, credințe, atitudini și practici culturale ale familiilor, ale părinților și copiilor adulți.

Pentru a face comparații între țări cu privire la modelele de solidaritate intergenerațională, trebuie avuți în vedere factorii macro sociali precum structura demografică a familiei și a gospodăriilor, structura forței de muncă, distribuția veniturilor și bunăstarea. Am putea spune că numărul redus de copii are ca efect scăderea frecvenței suportului ascendent, acordat părinților de către copiii adulți și, de asemenea, că în țările cu o economie dezvoltată, copiii adulți tind să externalizeze sprijinul practic de care părinții au nevoie. Factorii instituționali la nivel macro includ obligațiile pentru suportul intergenerațional prevăzute de legislație, impozitarea donațiilor sau moștenirilor, cât și politicile cu privire la protecția socială. Îngrijirea personală este mai des întâlnită în statele din Sudul și Centrul Europei, unde copiii sunt obligați de lege să ofere acest tip de suport părinților lor aflați în situație de nevoie (Haberkern și Szydlik, 2010). Este, de asemenea, vizibilă și în țările în care statul își asumă mai puține responsabilități față de proprii cetățeni (Isengard și Szydlik, 2012). Factorii culturali includ apartenența religioasă, idei sau valori legate de familie, gen, vârstă și generație. Din moment ce doctrina religioasă promovează ideea de întraajutorare dintre părinți și copii și importanța oferirii de suport persoanelor aflate în nevoie, religia este una dintre principalele surse de expresie a obligațiilor morale (Gans și colab., 2009).

Corezidența

Toate cele trei modele teoretice prezentate până acum (Bengtson și Roberts, 1991; Szydlik, 2008; Albertini și colab., 2007) au evidențiat importanța

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți structurilor de oportunități pentru transferurile intergeneraționale. În acest sens putem vorbi despre solidaritatea intergenerațională structurală, cu accentul pe proximitatea geografică dintre părinți și copii. Rezidența comună a părinților cu copiii poate fi văzută ca forma cea mai clară a solidarității structurale (Dykstra și colab., 2013). Locuirea comună este de departe aranjamentul de locuire cu cele mai multe oportunități pentru suport, deoarece facilitează schimburile intergeneraționale. Dincolo de facilitarea transferurilor intergeneraționale, corezidența poate fi considerată o formă distinctă a solidarității funcționale, spațiul de locuit fiind resursa care se transferă între părinți și copii (Ogg și Renaut, 2006; Brandt și colab., 2009; Isengard și Szydlik, 2012; Dykstra și colab. 2013). Corezidența este văzută chiar ca fiind forma principală de suport în sudul Europei (Albertini și colab., 2007; Jappens și Van Bavel, 2012).

Corezidența ca formă a solidarității funcționale

Încercând să explice rata crescută a corezidenței în Europa de Est comparativ cu Europa de Vest, cercetătorii fac referire la două aspecte: (1) pattern-urile istorice ale constituirii familiei și incidența gospodăriilor în care conviețuiesc mai multe generații (De Jong Gierveld și colab., 2002; De Jong Gierveld și colab., 2012) și (2) disponibilitatea și accesibilitatea din punct de vedere financiar a locuințelor (De Jong Gierveld și colab., 2002; Robila, 2004; De Jong Gierveld și colab., 2012).

Studiile care au analizat situația gospodăriilor din zona Balcanilor arată că, tradițional, România este reprezentată de sistemul neolocal cu familii nucleare sau familii tulpină (Kaser, 1996, 2009). Kaser (2000, p. 256) consideră că după căsătorie și după ce moștenește partea egală de pământ care i se cuvine, fiul părăsește casa părintească și se stabilește în propria gospodărie, urmând ca cel mai tânăr dintre ei să rămână cu părinții.

În perioada comunismului, în România, responsabilitatea asigurării spațiului de locuit a fost preluată de către stat, de altfel acesta fiind și singurul proprietar de locuințe. Acest model de organizare a susținut, în rândul tinerilor, un sistem rezidențial de tip neolocal (Castiglioni și colab., 2016).

Schimbarea regimului politic în anul 1989 a adus noi provocări pentru populația tânără care aștepta să se stabilească în propriul cămin. Una dintre primele măsuri luate în România în anul 1990 a fost scoaterea spre vânzare a stocului de locuințe anterior aflate în proprietatea statului. Astfel, majoritatea

Traectorii familiale. România în context european

românilor au devenit proprietari. În perioada post-comunistă nu doar ritmul construirii de noi locuințe a scăzut drastic, ci și posibilitatea de a beneficia de spațiu de locuit de la stat. În prezent, stocul de locuințe sociale este de doar 2% din totalul de pe piață (Dan, 2009). Mai mult, situația s-a agravat odată cu scăderea puterii de cumpărare în perioada de tranziție și cu creșterea spectaculoasă a prețurilor, ceea ce a dus la o criză a locuințelor (Dan, 1996, 2009). Categoria de vârstă cea mai afectată a fost evident cea a tinerilor, iar programele care apar cu scopul ameliorării situației acestora sunt deficitare, nefiind capabile să satisfacă nevoile populației.

Datorită situației locuințelor și a dificultăților cu care se confruntă populația tânără în stabilirea unei rezidențe independente, ne așteptăm ca datele să prezinte o incidență crescută a copiilor care nu au părăsit casa părintească și doar o mică proporție de copii adulți care și-au primit părinții (cu sănătatea precară) în propria lor gospodărie. Cu alte cuvinte, copiii adulți sunt beneficiarii acestei forme de sprijin intergenerațional.

Corezidența ca formă a solidarității structurale: sprijinul intergenerațional în situația aranjamentelor de locuire comună a copiilor adulți cu părinții

Rezultatele diferitelor studii despre transferurile intergeneraționale din Europa și Statele Unite ale Americii arată că direcția acestor transferuri este de obicei descendentă pe linia intergenerațională. Atât sprijinul financiar cât și cel social sunt mai frecvent acordate de către părinți copiilor lor (Kholi, 2004; Albertini și colab., 2007). Mulder și van der Meer (2009) asociază suportul oferit de părinți cu sentimente mai puternice de afecțiune și de obligație pe care aceștia le au față de copiii lor, decât viceversa.

Numeroase studii se focalizează pe aranjamentele de locuire ale vârstnicilor și abordează corezidența din perspectiva acestora, bazându-se pe asumția că aceasta este determinată de nevoile vârstnicilor. Cu alte cuvinte, corezidența este văzută ca o formă de sprijin pentru cei în vârstă (Kalmijn, 2006; Ogg și Renaut, 2006). Treas și Cohen (2007) arată că acest aranjament de locuire reduce gradul de singurătate a vârstnicilor și, mai mult, este o strategie de a face față sărăciei care poate surveni în etapele târzii ale vieții. Lyberaki și Tynios (2005) consideră că locuirea împreună cu copiii este probabil cel mai vechi mecanism de protecție socială a persoanelor de vârstă înaintată.

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți

Alte studii vorbesc despre corezidență ca rezultat al nevoilor copiilor adulți, comparând situațiile în care aceștia nu au părăsit niciodată casa părintească cu cele în care părinții s-au mutat în gospodăria copiilor lor. În acest fel se poate observa dacă aranjamentul este bazat pe nevoile copiilor adulți sau pe nevoile vârstnicilor (Crimmins și Ingegneri, 1990). Așadar, rezidența în aceeași gospodărie a părinților și copiilor adulți este o formă a solidarității funcționale pentru generația tânără (aceștia având un spațiu de locuit), deci un transfer de sprijin în sens descendent, de la părinți la copiii adulți. Ward și colaboratorii (1992) arată că atunci când aceștia corezidă, părinții îndeplinesc în mai mare măsură sarcinile gospodărești decât copiii lor și, de asemenea, îndeplinesc mai multe sarcini decât părinții care locuiesc singuri. Mai mult, implicarea în astfel de activități pare a nu scădea în intensitate o dată cu înaintarea în vârstă, acest fapt indicând că părinții rămân mai degrabă furnizori decât beneficiari de sprijin chiar și la vârste înaintate. Analizând gospodăriile corezidențiale din Rusia, Bulgaria și Georgia, De Jong Gierveld și colaboratorii (2012) au ajuns la aceeași concluzie, că părinții sunt cei care oferă în mai mare măsură sprijin intergenerațional decât copiii lor. Mai mult, autorii au constatat că și în cazul în care cele două generații locuiesc în gospodării diferite, principalii actori responsabili cu acordarea de suport rămân părinții, atât în țările din Europa de Est, cât și în cele Europa de Vest.

Abordarea corezidenței intergeneraționale în cadrul acestei lucrări pornește de la asumția că beneficiarii acestei forme de solidaritate structurală sunt copiii adulți. Studiind transferul de suport (solidaritatea funcțională) din perspectiva copiilor adulți corezidenți cu părinții lor, ne așteptăm ca aceștia să fie mai degrabă beneficiari decât furnizori, indiferent de tipul de sprijin (îngrijire personală, suport emoțional și sprijin gospodăresc). De asemenea, ne propunem investigarea factorilor care influențează solidaritatea funcțională în situația conviețuirii generației tinere cu cea a vârstnicilor. Având ca bază teoretică modelul propus de Szydlik (2008), am luat în considerare factori individuali și factori familiali: structurile de nevoi și oportunități ale indivizilor și structura familiei.

Când se definește solidaritatea funcțională, se face distincție între îngrijirea personală și celelalte tipuri de sprijin practic. Cea dintâi apare ca o necesitate, determinată de nevoile beneficiarului (probleme de sănătate, incapacitatea de a efectua activitățile zilnice de bază), în timp ce alte tipuri de sprijin practic sunt practicate mai degrabă voluntar și sunt mai sporadice,

Traietorii familiale. România în context european

când se ivește ocazia (Brandt și colab., 2009). Îngrijirea personală este de regulă oferită de copiii adulți părinților când aceștia au o stare de sănătate precară, sunt foarte în vârstă și/sau care nu mai au un partener în viață. Această ultimă condiție este importantă mai ales din privința asigurării bunăstării emoționale. De Jong Gierveld și colaboratorii (2012), arată că o formă de protecție împotriva sentimentului de singurătate a părinților este rezidența comună cu copiii adulți, dar care nu este atât de puternică precum cea pe care o are prezența partenerului de viață.

Oferirea de suport părinților depinde în mare măsură de setul de oportunități ale furnizorului, precum resursele ce țin de timpul liber sau financiare (venit ridicat, educație superioară) (Brandt și colab., 2009). Ne așteptăm așadar ca existența problemelor de sănătate și lipsa unui/ unei partener/ partenere în rândul părinților să crească frecvența îngrijirii personale și a suportului afectiv acordat de copiii adulți, în timp ce lipsa unui loc de muncă al copilului să ofere mai mult timp la dispoziție (oportunitate) pentru ajutor oferit părinților, în comparație cu adulții care lucrează. O altă ipoteză este aceea că suportul oferit părinților corezidenți este mai puțin întâlnit în rândul copiilor cu educație superioară comparativ cu cei cu un nivel educațional scăzut.

Nevoia copilului de a avea un spațiu de locuit poate fi înțeleasă prin rezidența acestora cu părinții atât în cazul în care nu au părăsit niciodată casa părintească, cât și în cazul în care și-au restabilit domiciliul alături de părinți după o perioadă de absență. În acord cu ideea de reciprocitate, am putea spune că suportul intergenerațional ascendent este acordat în mai mare măsură de copiii care locuiesc în casa părinților decât în cazul contrar, când părinții au venit să locuiască cu acesta/aceasta. Dar, pe de altă parte, presupunem că decizia părinților de a se muta în gospodăria copiilor adulți este motivată de probleme medicale și de dependența de o altă persoană pentru realizarea activităților de bază. Astfel, ne așteptăm ca suportul ascendent să fie mai degrabă prezent în situația de locuire comună a celor două generații în casa copilului. Date fiind rezultatele studiilor anterioare despre transferurile de sprijin și dată fiind presupunerea conform căreia părinții care se mută în locuința copiilor au probleme de sănătate sau sunt foarte în vârstă, considerăm că sprijinul acordat descendent prevalează în cazurile în care corezidența are loc în gospodăria părinților.

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți

Precum afirmă Szydlik (2008) în modelul său, factorii individuali sunt încorporați în structurile familiei. Când în reședința părinților există mai mulți membri din generația tânără, probabilitatea oferirii de suport de către un copil adult scade, deoarece sarcinile sunt distribuite în rândul tuturor copiilor corezidenți. Ajutorul acordat părinților este diminuat și de apariția celei de a treia generații, a nepoților, a căror nevoi concurează cu cele ale generației vârstnicilor (Brandt și colab., 2009). În același timp, putem vorbi și de o intensificare a nevoilor copiilor adulți de a beneficia de ajutor odată cu nașterea propriilor lor copii.

O altă dimensiune analitică a schimburilor intergeneraționale se referă la diferențele de gen. Se constată că fiicele își ajută părinții în mai mare măsură decât fiii sau că mamele vârstnice primesc mai mult ajutor decât tații în vârstă (Silverstein și colab., 2006). O posibilă explicație este dată de diferența dintre calitatea relației în cadrul diadei, considerându-se că mamele și fiicele au o legătură afectivă mai puternică (Eggebeen, 2002), sau ca efect al procesului de socializare prin care fetelor le este atribuit rolul de îngrijitor (Rossi și Rossi, 1990). Gradul mai scăzut de sprijin de care tații beneficiază poate fi corelat cu prezența marginală a acestora în viața de familie (sau chiar dispariția lor în situația de divorț și recăsătorie), ceea ce minimizează propriile oportunități de a beneficia de ajutor intergenerațional la vârste înaintate (Silverstein și colab., 2006). În plus, speranța de viață a femeilor este mai mare decât cea a bărbaților, ceea ce implică și o creștere a nevoilor de îngrijire și suport ale acestora (Brandt și colab., 2009). În concordanță cu aceste rezultate, ne așteptăm ca femeile să beneficieze de suport ascendent, dar și să furnizeze suport descendent în mai mare măsură decât bărbații.

Cercetătorii au observat că sprijinul primit de la părinți nu este constant pe parcursul vieții adulte a copiilor. Cooney și Uhlenberg (1992) arată că există un declin, cel mai vizibil la vârsta de 40 de ani, dar acesta nu este unul liniar și continuu. Autorii au arătat că declinul suportului parental nu poate fi explicat de schimbările din viața copilului adult, precum cele legate de muncă, educație sau familie, în timp ce caracteristicile cursului vieții părinților au un efect mai vizibil asupra modelelor de sprijin în funcție de vârstă. Un studiu mai recent (Hartnett și colab., 2012) identifică trei factori intermediari ai influenței pe care o are vârsta asupra transferurilor de bani din partea părinților: nevoile copiilor (mai puține nevoi, suport mai puțin), dobândirea statutului de adult (tranziția la diferite roluri pe parcursul cursului

Traectorii familiale. România în context european

vieții și normele specifice fiecărei perioade), proximitatea și relația afectivă (distanța geografică scăzută și o apropiere emoțională puternică). Hartnett și colaboratorii (2012) susțin și existența legăturii directe dintre vârstă și sprijin atunci când intervin variabile normative. Întărirea în vârstă a copiilor adulți are loc odată cu cea a părinților lor, în consecință posibilitatea ca aceștia să ofere sprijin copiilor scade iar nevoile de sprijin cresc, fapt care, în cele din urmă, poate duce la inversarea balanței în cadrul transferurilor intergeneraționale. Cu toate acestea, datele SHARE nu sprijină perspectiva inversării direcției suportului odată cu întărirea în vârstă (Albertini și colab., 2007). În schimb, se arată că fluxul net de sprijin de la părinți la copiii adulți este vizibil la toate grupele de vârstă și în toate țările incluse în studiu.

Ne așteptăm ca, odată cu întărirea în vârstă a copiilor, transferurile descendente pe linia generațională să scadă în intensitate, pe când sprijinul ascendent să se intensifice pentru toate tipurile de sprijin (dat fiind procesul de îmbătrânire a părinților).

Prezentarea datelor folosite și a abordării metodologice

Studiul de față are la bază datele Anchetei Generații și Gen realizată în România în anul 2005, ca o componentă a Programului Generații și Gen. Eșantionul original cuprinde 11986 respondenți, dintre care 5977 bărbați și 6009 femei, cu vârsta între 18 și 79 de ani.

În componența chestionarului se regăsește o secțiune extinsă cu itemi care măsoară relațiile intergeneraționale și solidaritatea dintre părinți și copii (Vikat și colab., 2007). Bogăția datelor Anchetei Generații și Gen (GGS) oferă posibilitatea de a distinge între mai multe tipuri de suport intergenerațional ascendent și descendent: îngrijire personală (sprijin regulat pentru activități precum mâncatul, ridicatul din pat, îmbrăcatul, spălatul sau utilizarea toaletei), suport emoțional (discuții despre experiențe personale și trăiri emoționale), ajutor în gospodărie (pregătirea mâncării, spălatul rufelor, curățenie, etc.) și sprijin pentru creșterea și îngrijirea copiilor mici. Având în vedere, pe de o parte, caracterul specific al corezidenței, care este o formă de solidaritate atât funcțională cât și structurală, și, pe de altă parte, răspândirea acestui tip de aranjament de locuire în România, ne propunem să investigăm schimburile intergeneraționale din perspectiva copiilor adulți atunci când aceștia locuiesc împreună cu părinții. Numărul total de copii adulți cu cel

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți puțin un părinte în viață este de 6674, dintre care 1616 locuiesc în aceeași gospodărie cu cel puțin un părinte. Acesta din urmă constituie eșantionul de lucru pentru prezentul studiu.

Pentru a analiza modul în care anumite caracteristici ale copiilor adulți și ale părinților influențează suportul intergenerațional s-au construit o serie de modele de regresie logistică binară. Acest tip de analiză de regresie arată intensitatea cu care mai multe variabile independente explică variația unei variabile dihotomice dependente, în cazul nostru existența sau absența unui tip anume de sprijin intergenerațional. Șansele relative (odds ratios) reprezintă coeficientul cel mai des folosit pentru a interpreta o analiză de regresie logistică, reprezentând cantitatea relativă prin care șansa ca evenimentul de interes să apară crește (șansa relativă mai mare decât 1) sau scade (șansa relativă mai mică decât 1) atunci când valoarea predictorului crește cu o unitate.

În vederea alegerii variabilelor independente, am adoptat modelul lui Szydlík (2008) și am folosit indicatori ai structurilor de oportunități și nevoi, dar și indicatori despre structura familială. Am operaționalizat structura de oportunități a copiilor adulți prin activitatea lor pe piața muncii (angajat vs. fără loc de muncă) și nivelul educațional (scăzut, mediu și înalt). Tipul de corezidență este un indicator al nevoilor copiilor adulți: faptul că nu au părăsit niciodată casa părintească sau că s-au reîntors indică nevoia acestora pentru un spațiu de locuit. În situația inversă, când copiii primesc părinții să locuiască în gospodăria lor, vorbim despre nevoi ale celor în vârstă (îngrijire, companie). Alți doi indicatori ai nevoilor părinților pe care i-am utilizat sunt starea de sănătate (dacă pot să realizeze independent sarcinile de zi cu zi) și existența unei forme de parteneriat stabil. Statutul marital al copiilor adulți și existența unor copii sub 14 ani în gospodărie sunt indicatori pentru structura familială. De asemenea, am introdus în analiză vârsta și sexul copilului adult.

Rezultate

Analiza descriptivă

În România, 24,2% dintre copiii adulți care au cel puțin un părinte în viață locuiesc în aceeași gospodărie cu aceștia, dintre care cei mai mulți nu au părăsit niciodată casa părintească (Figura 1.). Comparând situația în care copiii

Traectorii familiale. România în context european

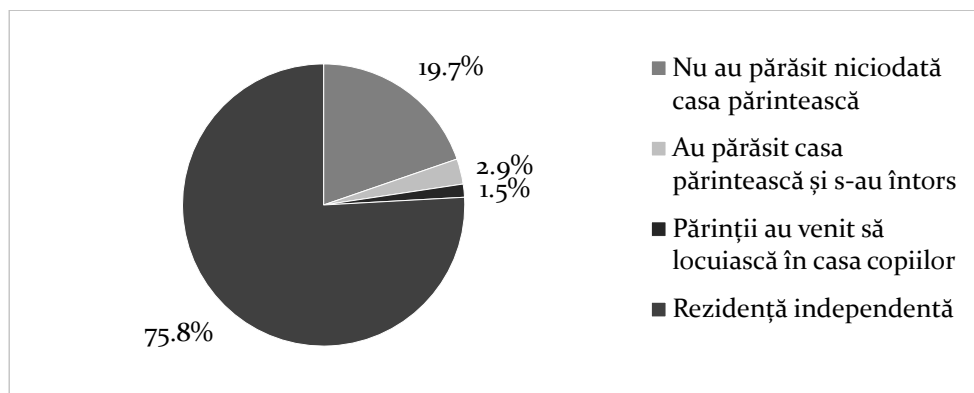
adulți locuiesc în casa părinților și cea în care părinții s-au mutat în locuința copiilor lor adulți, observăm cu ușurință că prima este mai des întâlnită. Acest fapt ne determină să considerăm corezidența mai degrabă un răspuns la nevoile copiilor adulți, deci o formă de sprijin acordată descendent pe linia generațiilor.

Considerând o serie de caracteristici ale respondenților, avem o imagine mai clară a corezidenței ca formă de solidaritate funcțională. În Figura 2 se observă că cei care nu și-au schimbat rezidența din casa părintească sunt în cea mai mare parte persoane tinere. Cercetătorii asociază prelungirea șederii în casa părinților, specifică în sudul și estul Europei, cu rata crescută a șomajului, cu nivelul scăzut al salarizării și cu oferta limitată de locuințe accesibile din punct de vedere financiar (Aasve și colab., 2007; Iacovou, 2001).

În România, cele mai multe cazuri de schimbare a reședinței din casa părinților au loc după căsătorie (Mureșan, 2007, 2012) și, prin urmare, un procent semnificativ al tinerilor corezidenți cu părinții lor sunt necăsătoriți, pentru toate grupele de vârstă analizate. În cazul respondenților cu vârsta peste 50 de ani, 27,3% nu s-au căsătorit și locuiesc în continuare cu părinții lor. Persoanele căsătorite reprezintă cea mai mică proporție a celor care locuiesc împreună cu părinții, în timp ce persoanele divorțate sunt cele care s-au întors în casa părintească în cele mai ridicate procente.

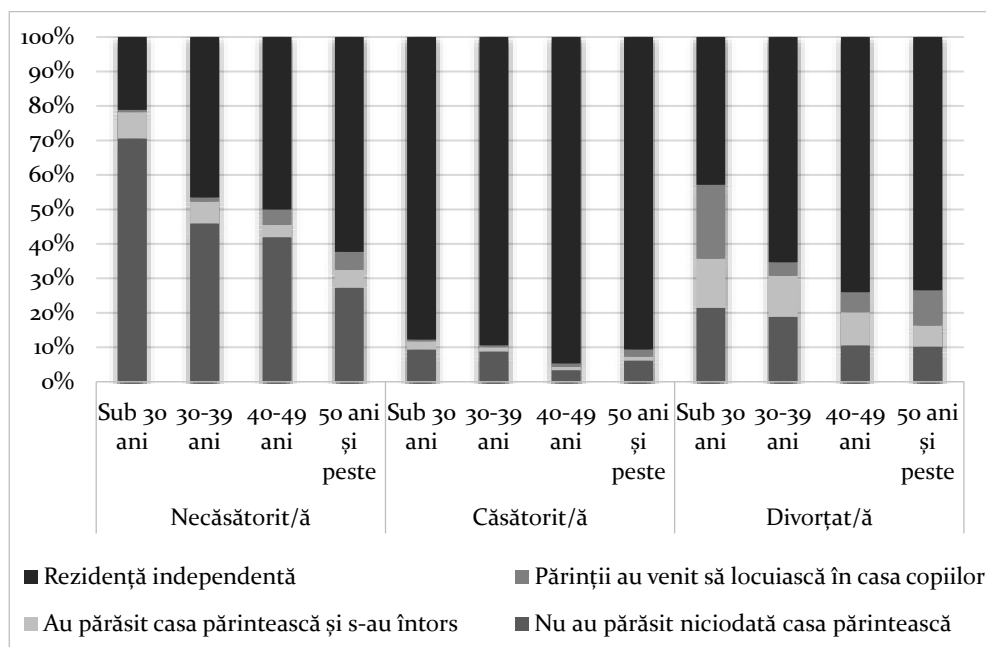
Tinerii necăsătoriți reprezintă populația specifică pentru cazurile în care indivizii nu au părăsit niciodată casa părinților, reîntoarcerea „acasă” este asociată cu divorțul, iar mutarea părinților în locuința copiilor este asociată cu divorțul copilului și cu vârsta înaintată a părinților/părintelui.

Figura 1. Distribuția copiilor adulți după situația rezidenței

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Figura 2. Distribuția copiilor adulți după situația rezidenței, grupa de vârstă și statutul marital

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Tabelul 2. prezintă diferite tipuri de sprijin intergenerațional care au loc în gospodăriile în care cele două generații conviețuiesc. Îngrijirea personală este forma de suport cea mai puțin întâlnită și este dependentă de starea de sănătate a beneficiarilor. Foarte puțini respondenți (copii adulți) primesc acest tip de ajutor de la părinții lor, îngrijirea personală fiind o formă de suport acordată îndeosebi ascendent pe linia generațiilor. Adulții oferă suport afectiv în mai mare măsură decât îngrijire personală și în mai puțină măsură decât primesc acest gen de sprijin de la părinții lor.

Perspectiva copiilor adulți ne permite să surprindem gradul de implicare a părinților în sarcinile gospodărești și de îngrijire a copiilor. Cei mai mulți dintre părinți își ajută copiii corezidenți cu pregătirea meselor zilnice (65,7%) și cu spălatul vaselor (59,2%). Considerând totalitatea activităților casnice, trei sferturi dintre părinți își ajută copiii adulți corezidenți la aceste sarcini. Implicarea bunicilor în îngrijirea nepoților este mai puțin vizibilă, sprijinul fiind acordat în situațiile în care copiii mici au probleme de sănătate și necesită îngrijire când părinții sunt la muncă.

Tabelul 2. Suportul intergenerațional primit și oferit de către copiii adulți corezidenți cu părinții

Suport ascendent (de la copiii adulți către părinți)	
Îngrijire personală	3.8%
Suport emoțional	15.5%
Suport descendent (de la părinți către copiii adulți)	
Îngrijire personală	0.6%
Suport emoțional	26%
Sprijin cu sarcinile casnice:	
Pregătirea meselor	65.7%
Spălatul vaselor	59.2%
Cumpăraturile alimentare	48.7%
Aspiratul locuinței	35.0% ¹
Reparații minore	39.0%
Plata facturilor	51.4%
Organizarea activităților comune	23.5%
Alte treburi casnice	74.4%
Ajutor cu îngrijirea copiilor (când este cel puțin un copil cu vârsta între 0-14 ani în gospodărie)^a	
Îmbrăcatul	8.5%
Punerea la culcare a copilului	7.1%
Probleme de sănătate (îmbolnăvire)	11.2%
Activități de timp liber	8.0%
Pregătirea temelor pentru școală	1.3%
Transport	10.3%
Alte sarcini legate de îngrijirea copilului	20.1%

Obs.: ^a Procentul persoanelor care declară că mama sau tatăl realizează întotdeauna sau de obicei sarcinile respective.

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Analiza multivariată

Prezentăm în continuare rezultatele analizei factorilor care influențează oferirea de suport intergenerațional, precum îngrijirea personală, suport afectiv și sprijin pentru activitățile gospodărești și îngrijirea copiilor mici (Tabel 3). Din cauza numărului foarte redus de cazuri de îngrijire personală acordată descendent (11 cazuri), nu a fost realizat un model de regresie distinct pentru această formă de suport.

¹ Menționarea în chestionar aspiratorului ca aparatură pentru curățenie a generat un număr ridicat de non-răspunsuri datorită absenței acestuia din gospodărie (în special rurale). Considerăm că implicarea părinților în activitățile de curățenie este de fapt mai mare decât 35% (Hărăguș, 2010).

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți

Așa cum ne-am așteptat, îngrijirea personală apare odată cu nevoile părinților: vârsta înaintată (respondenții mai în vârstă au cele mai mari șanse să ofere acest tip de suport părinților vârstnici), limitarea posibilității de a realiza activitățile zilnice, absența unui partener stabil și mutarea părinților în casa copiilor. Îngrijirea unei persoane vârstnice și bolnave necesită resurse de timp din partea copilului adult: cei care nu au un loc de muncă prezintă mai multe șanse să ofere suport părinților corezidenți.

Spre deosebire de modelul realizat pentru îngrijirea personală, în cazul sprijinului emoțional acordat ascendent sunt foarte puțini factori semnificativi statistic. Cele mai mari șanse relative pentru oferirea de suport emoțional sunt în rândul femeilor și a persoanelor cu un nivel educațional mediu (comparativ cu cei cu nivel educațional scăzut). În cazul primirii de suport emoțional de la părinți există mai multe variabile a căror influență este semnificativă statistic. Șanse mai mari pentru primirea de suport emoțional se regăsesc pentru persoanele de gen feminin, care s-au reîntors în casa părintească și care au un nivel educațional mediu. Șansele scad când vârsta beneficiarului este mai înaintată și când singurul părinte rămas în viață este tatăl. Reîntoarcerea în gospodăria părinților este de obicei rezultatul divorțului sau al decesului soțului/ soției, ceea ce crește nevoia de sprijin afectiv. Genul, atât al copilului adult cât și al părintelui, joacă un rol important pentru schimbul de sprijin: femeile acordă și beneficiază de suport emoțional în mai mare măsură decât bărbații.

Cu cât copiii adulți sunt mai tineri cu atât șansele relative de a primi ajutor în gospodărie sunt mai mari. Comparativ cu persoanele căsătorite, cele necăsătorite au cele mai mari șanse să beneficieze de acest gen de ajutor de la părinți, dar și cele divorțate sau văduve au de asemenea mai multe șanse să primească ajutor pentru sarcinile casnice. Elementul comun este lipsa partenerului, care ar fi putut contribui la realizarea acestor activități. Când doar un singur părinte corezident este în viață, șansele primirii de sprijin se reduc, mai ales dacă părintele rămas în viață este tatăl. Femeile constituie categoria de persoane care furnizează sprijinul practic copiilor adulți. Respondenții care au un nivel educațional mediu sau ridicat au parte de sprijin practic în gospodărie în mai mare măsură decât cei cu puțini ani de școală, cel mai probabil datorită faptului că cei din urmă au locuri de muncă mai solicitante și implicit mai puțin timp liber. Analiza mai arată că prezența nepoților în gospodărie reduce gradul de implicare a bunicilor în activitățile gospodărești.

Tabelul 3. Rezultatele analizei de regresie logistică pentru acordarea sau primirea de sprijin (perspectiva copiilor adulți)

Variabile		Frecvențe	Coeficienți standardizați (B)			
			Îngrijire personală ascendentă	Suport emoțional ascendent	Suport emoțional descendent	Ajutor în gospodărie descendent
Grupa de vârstă (copilul adult)	Sub 30 de ani (ref)	887	1	1	1	1
	30-39 ani	404	1.62	1.04	0.61***	0.38***
	40-49 ani	157	1.89	1.19	0.78	0.22***
	50 ani și peste	167	4.23**	0.99	0.46***	0.12***
Statutul marital (copilul adult)	Niciodată căsătorit	1072	1.11	0.94	0.90	10.28***
	Divorțat	96	0.92	0.82	0.76	7.97***
	Văduv	28	1.12	0.66	0.60	6.42***
	Căsătorit (ref)	419	1	1	1	1
Incapacitatea părinților de a realiza sarcinile de zi cu zi	Amândoi părinții	62	7.80***	1.08	1.03	0.75
	Doar mama	282	3.48***	1.13	1.02	0.78
	Doar tatăl	112	12.87***	0.77	0.96	0.70
	Nu e cazul (ref)	1159	1	1	1	1
Părinți rămași în viață	Doar mama	522	3.14**	1.13	0.88	0.63**
	Doar tatăl	99	2.28	0.75	0.34***	0.17***
	Amândoi (ref)	994	1	1	1	1
Nivelul educațional (copilul adult)	Scăzut (ref)	452	1	1	1	1
	Mediu	1011	1.05	1.66***	1.36**	1.90***
	Ridicat	152	1.33	1.38	1.28	2.67***
Situția rezidenței	Nu a plecat niciodată (ref)	1317	1	1	1	1
	S-a reîntors	195	1.01	1.33	1.48**	0.91
	Părinții s-au mutat la copilul adult	103	2.82***	0.83	1.08	0.87
Genul (copilul adult)	Bărbat	1083	0.64	0.61***	0.54***	
	Femeie (ref)	532	1	1	1	
Copii corezidenți sub 14 ani	Nu (ref)	1392	1	1	1	1
	Da	223	0.54	1.22	0.99	0.39***
Statutul ocupațional (copilul adult)	Nu lucrează	633	2.21**	1.23	1.18	0.78
	Angajat (ref)	982	1	1	1	1
Cox & Snell R Square			0.079	0.018	0.05	0.367
Nagelkerke R Square			0.289	0.031	0.074	0.54

Obs.: nivel de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți

Tabelul 4. prezintă modelul de regresie pentru cei 224 de respondenți care au copii mai mici de 14 ani și care pot beneficia de ajutor pentru creșterea și îngrijirea acestora. În ceea ce privește statutul marital, observăm că șansele relative sunt mai mari când respondentul nu este căsătorit. Acest lucru indică o nevoie mai mare de sprijin dată de lipsa unui partener care să contribuie la îndeplinirea sarcinii de îngrijire a celor mici. În situația în care copilul adult nu are un loc de muncă, putem considera că alocă timpul respectiv pentru îngrijire și deci, nu are nevoie de sprijin suplimentar de la părinți. Similar cu cazul precedent, respondenții cu un nivel educațional ridicat sau mediu au mai multe șanse să beneficieze de ajutor pentru îngrijirea copiilor de la părinți, deoarece se presupune că activitatea acestora pe piața muncii este mai solicitantă și implică reducerea timpului alocat familiei. Părinții care s-au mutat în casa copiilor lor au mai multe șanse să fie furnizori ai acestui tip de ajutor decât în situațiile opuse.

Tabelul 4. Rezultatele regresiei logistice pentru primirea de ajutor pentru creșterea copiilor mici (perspectiva copiilor adulți)

Variabile		Frecvențe	Coefficientul standardizat (B)
Grupa de vârstă (copilul adult)	Sub 30 de ani (ref)	94	1
	Peste 30 de ani	130	1.85
Statutul marital (copilul adult)	Căsătorit (ref)	147	1
	Altă situație	77	3.75**
Incapacitatea părinților de a realiza sarcinile de zi cu zi	Amândoi părinții	7	0.74
	Doar mama	35	1.54
	Doar tatăl	21	2.02
	Nu e cazul (ref)	161	1
Părinți rămași în viață	Doar mama	89	1.65
	Doar tatăl	15	0.00
	Amândoi (ref)	120	1
Nivelul educațional (copilul adult)	Scăzut (ref)	74	1
	Mediu	140	1.60
	Ridicat	10	6.87**
Situația rezidenței	Nu a plecat niciodată (ref)	178	1
	S-a reîntors	29	1.63
	Părinții s-au mutat la copilul adult	17	3.67*
Statutul ocupațional (copilul adult)	Nu lucrează	53	0.08***
	Angajat (ref)	171	1
Cox & Snell R Square			0.184
Nagelkerke R Square			0.291

Obs.: nivel de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Concluzii

Analizând corezidența ca o formă a solidarității funcționale, se constată că principalii beneficiari ai acestei forme de suport sunt copiii adulți. Cele mai multe aranjamente de locuire de acest tip au loc în casa părinților, foarte puține fiind cazurile în care părinții își schimbă domiciliul în casa copiilor lor. În cazul respondenților mai tineri, procentul ridicat al celor care nu au părăsit casa părintească este asociat cu tendința de a prelungi locuirea comună cu părinții, din cauza resurselor financiare limitate pe care le au la dispoziție (Eurostat 2009), casa părinților devenind astfel un mediu protectiv pentru dificultățile de ordin economic. Acest rol de mediu protectiv este valabil și în cazul în care copiii adulți se confruntă pe parcursul vieții cu evenimente precum divorțul sau decesul partenerului, moment în care tendința este să se reîntoarcă să locuiască cu părinții. Doar în cazul în care părinții au probleme grave de sănătate sau sunt foarte în vârstă, iar îndeplinirea sarcinilor cotidiene este imposibil de realizat în mod independent, atunci situația se inversează și copiii îi primesc pe aceștia să locuiască în gospodăria lor.

Pe lângă un spațiu de locuit, copiii beneficiază de corezidență prin facilitarea primirii altor tipuri de ajutor de la părinții lor. Din acest punct de vedere, putem spune că locuirea comună a diadelor copil adult-părinte este o formă de solidaritate structurală. Părinții beneficiază de corezidență ca tip de solidaritate funcțională atunci când starea lor de sănătate este precară și se mută împreună cu copiii lor, primind de la aceștia îngrijire personală. Altfel, părinții sunt cei care oferă suport copiilor corezidenți, cel mai adesea sprijin pentru realizarea treburilor casnice și îngrijirea nepoților. Acestea constituie răspuns la nevoile copiilor adulți, apărute odată cu ocuparea unui loc de muncă solicitant din punct de vedere a timpului sau odată cu lipsa partenerului.

Una dintre limitele acestui studiu este dată de faptul că analizele s-au rezumat doar la situațiile în care respondenții locuiesc împreună cu părinții lor, excluzând situațiile în care aceștia locuiesc cu părinții partenerului/partenerei. Din acest motiv numărul de cazuri analizate este mai mic decât totalul de cazuri de corezidență. Această limitare este datorată faptului că în Ancheta Generații și Gen nu au fost înregistrate caracteristici ale părinților partenerului/ partenerei. O a doua limită este legată de imposibilitatea studierii transferurilor de bani dintre copiii adulți și părinți și

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți vice-versa, datorită lipsei datelor necesare. Într-adevăr, măsurarea corespunzătoare a unei astfel de variabile este mai dificilă în contextul în care cele două generații conviețuiesc în aceeași gospodărie decât în cazul în care locuiesc independent. Dincolo de aceste limite, considerăm că prezentul studiu oferă o imagine de ansamblu despre corezidența intergenerațională și despre schimburile de suport care au loc în cadrul acestor aranjamente de locuire. De asemenea, am surprins și o serie de factori care influențează aceste forme de sprijin în termeni de structura familiei, nevoi și oportunități ale copiilor adulți și ale părinților. Datorită faptului că până în momentul de față în literatura de specialitate românească acest subiect a fost rareori tratat, rezultatele prezentate aduc o contribuție valoroasă pentru înțelegerea și explicarea fenomenului corezidenței și a relațiilor de sprijin intergenerațional din România.

Bibliografie

- Aassve, A., Davia, M. A., Iacovou, M., Mazzucco, S. (2007). Does leaving home make you poor? Evidence from 13 European countries. *European Journal of Population*, 23(3): 315-338.
- Albertini, M., Kohli, M., Vogel, C. (2007). Intergenerational transfers of time and money in European families: Common patterns – different regimes? *Journal of European Social Policy*, 17 (4): 319-334.
- Bengtson, V. L., Roberts, R. E. L. (1991). Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction. *Journal of Marriage and Family*, 53 (4): 856-870.
- Brandt, M., Haberkern, K., Szydlik, M. (2009). Intergenerational Help and Care in Europe. *European Sociological Review*, 25 (5): 585-601.
- Castiglioni, M., Hărăguș, M., Faludi, C., Hărăguș, P. T. (2016). Is the Family System in Romania Similar to those of Southern European Countries?, *Comparative Population Studies*, DOI (PDF): <http://dx.doi.org/10.12765/CPoS-2016-01en>
- Cooney, T., Uhlenberg, P. (1992). Support from Parents over the Life Course: The Adult Child's Perspective. *Social Forces*, 71 (1): 63-84.

Traietorii familiale. România în context european

Crimmins, E. M., Ingegneri, D. G. (1990). Interaction and living arrangements of older parents and their children. *Research on Aging*, 12: 3-35.

Dan, A. (1996). Aspecte ale politicii locuirii în România și alte țări foste socialiste [Aspects of Housing Policy in Romania and other former Socialist Countries]. *Calitatea Vieții*, 3 (4): 217-236.

Dan, A. (2009). Locuința și serviciile de locuire [Housing and related Services]. În Preda, M. (coord.), *Riscuri si inechitati sociale in Romania*. Iasi: Polirom. p. 103-125.

De Jong Gierveld, J., De Valk, H., Blommesteijn, M. (2002). Living Arrangements of Older Persons and Family Support in More Developed Countries. *Population Bulletin of the United Nations*, 42-43: 193-217.

De Jong Gierveld, J., Dykstra, P. A., Schenk, N. (2012). Living arrangements, intergenerational support types and older adult loneliness in Eastern and Western Europe. *Demographic Research*, 27: 167-200.

Dykstra, P., van den Broek, T., Mureșan, C., Hărăguș, M., Hărăguș, P. T., Abramowska-Kmon, A., I. Kotowska (2013). State-of-the-art report Intergenerational linkages in families, FamiliesandSocieties Working Paper Series, 1/2013.

Eggebeen, D. (2002). Intergenerational exchange. În Ekerdt, D. J. (coord.) *Encyclopedia of Aging*, New York: Macmillan Reference USA.

European Comission (2006).Population Policy Acceptance Study – The Viewpoint of Citizens and Policy Actors Regarding the Management of Population Related Change. Brussels

Eurostat, 2009, Youth in Europe. A statistical portrait
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-78-09-920/EN/KS-78-09-920-EN.PDF

Gans, D., Silverstein M., Lowerstein A. (2009). Do religious children care more and provide more care for older parents? A study of filial norms and behaviors across five nations. *Journal of comparative family studies*, 40(2): 187-201.

- Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți
- Haberkern, K., Szydlik, M. (2010). State care provision, societal opinion and children's care of older parents in 11 European countries. *Ageing and Society*, 30 (2): 299-323.
- Hank, K. (2007). Proximity and contact between older parents and their children. A European comparison. *Journal of Marriage and Family*, 69 (1): 159-173.
- Hărăguș, M.(2014). Intergenerational solidarity in co-residential living arrangements. *Revista de Asistență Socială, XIII(4): 1-15.*
- Hărăguș, P. T. (2010). *Folosirea timpului și distribuția sarcinilor domestice în familia din România [Time Use and Distribution of Household Tasks in Romanian Family]*. Cluj-Napoca: PUC.
- Hartnett, C. S., Furstenberg, F., Birditt, K. S., Fingerman, K. (2012). Parental Support During Young Adulthood: Why Does Assistance Decline With Age? *Journal of Family Issues*, 34 (7): 975-1007.
- Heylen, L., Mortelmans, D., Hermans, M., Boudiny, K. (2012). The intermediate effect of geographic proximity on intergenerational support. A comparison of France and Bulgaria. *Demographic Research, Special Collection*, 27 (17): 455-486.
- Iacovou, M. (2001). Leaving Home in the European Union. ISER Working Papers 2001-18.
https://www.iser.essex.ac.uk/files/iser_working_papers/2001-18.pdf
- Isengard, B., Szydlik, M. (2012). Living Apart (or) Together? Coresidence of Elderly Parents and Their Adult Children in Europe. *Research on Aging*, 34 (4): 449-474.
- Jappens, M., Van Bavel, J. (2012). Regional family norms and child care by grandparents in Europe. *Demographic Research*, 27: 85-120.
- Kalmijn, M. (2006), A comparative perspective on intergenerational support: Responsiveness to parental needs in individual and familialistic countries. Netspar, Discussion Papers 2006-005.
- Kaser, K. (1996). Introduction: Household and family contexts in the Balkans. *The History of the Family*, 1 (4): 375-386.

Traectorii familiale. România în context european

Kaser, K. (2009). The Stem Family in Eastern Europe: Cross-Cultural and Trans-Temporal Perspectives. În Fauve-Chamoux, A., Ochiai, E. (coord.), *The Stem Family in Eurasian Perspective*. Peter Lang.

Kohli, M. (2004). Intergenerational transfers and inheritance: A comparative view. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*, 24 (1): 266-289.

Lyberaki, A., Tinios, P. (2005). *Poverty and social exclusion: A new approach to an old issue*. În Börsch-Supan, A., Brugiavini, H., Jürges, H., Mackenbach, J., Siegrist, J., Weber, G. (coord.). *Ageing and Retirement in Europe: First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*. Mannheim: MEA, p. 302-309.

Mulder, C. H., Van der Meer, M. J. (2009). Geographical distances and support from family members. *Population, Space and Place*, 15: 381-399.

Mureșan, C. (2007). "Family and fertility in Romania pre- and post-transition: a life-table description", MPIDR Working Paper 2007-018.

Mureșan, C. (2012). *Schimbările comportamentului familial în România [Changes of Family Connected Behavior in Romania]*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Ogg, J., Renaut, S. (2006). The support of parents in old age by those born during 1945-1954: A European perspective. *Ageing and Society*, 26: 723-743.

Robila, M. (2004). Families in Eastern Europe: Context, Trends and Variations. In: Robila, M. (ed.). *Families in Eastern Europe*. Amsterdam: Elsevier, p. 1-14.

Silverstein, M., Gans, D., Yang, F. M. (2006). Filial Support to Aging Parents: The Role of Norms and Needs. *Journal of Family Issues*, 11: 1068-1084.

Szydlik, M. (2008). Intergenerational solidarity and conflict. *Journal of Comparative Family Studies*, 39: 97-114.

Treas, J., Cohen, P. N. (2007). Maternal coresidence and contact: evidence from cross-national surveys. În Gauthier, A.H., Chu, C.Y., Tuljapurkar, S. (Coord.). *Allocating public and private resources across generations*. Dordrecht: Springer, p. 117 - 137.

Solidaritatea intergenerațională în situația corezidenței dintre părinți și copiii adulți UNFPA (2007). Studiul Generații și Gen. Raport valul I [Generations and Gender Survey. Country Report wave I]. Fondul ONU pentru Populație. Available at ftp://ftp.unfpa.ro/unfpa/Raport_GGS.pdf

Vikat, A., Beets, G., Billari, F., Bühler, C., Corijn, M., Désesquelles, A., Fokkema, T., MacDonald, A. L., Neyer, G., Pailhé, A., Pinnelli, A., Solaz, A., Spéder, Z. (2007). Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course. *Demographic Research*, 17: 389-440.

Ward, R., Logan, J., Spitze, G. (1992). The influence of parent and child needs on coresidence in middle and later life. *Journal of Marriage and the Family*, 54: 209-221.

CAPITOLUL 3

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban în contextul ș'două țări est-europene¹

Ionuț Földes

Introducere

Interesul pentru studiul solidarității intergeneraționale apare odată cu schimbările structurii familiei și ale atitudinilor și valorilor despre familialism. În perioada actuală, familia este compusă din tot mai multe generații succesive, dar cu mai puțini membrii la nivel intra-generațional (Bengtson și colab., 1990; Mureșan, 2012). De asemenea, diferențele de gen încep să devină mai puțin vizibile în contextul emancipării femeilor pe piața muncii, valorile tradiționale legate de poziția de autoritate a părinților față de copii sunt înlocuite cu, mai degrabă, o individualizare a fiecărui membru al familiei (Mureșan, 2012:12). Schimbările în termeni de valori și norme și implicit tendința spre individualizare, au printre altele și un efect pozitiv asupra gradului de acceptare a divorțului ca formă de soluționare a problemelor conjugale.

Mai mult, o serie de aspecte structurale precum creșterea costurilor serviciilor sociale, creșterea ratei șomajului și îmbătrânirea demografică, oferă solidarității intergeneraționale un caracter politizat. Se consideră că statul tinde să își transfere responsabilitățile de asigurator al bunăstării în favoarea sectorului privat, incluzând aici și familia (Bawin-Legros și Stassen, 2002, p. 244).

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Földes, 2015).

Solidaritatea funcțională se referă la „gradul în care sprijinul este oferit, primit sau schimbat între membrii familiei” (Parrot și Bengtson, 1999, p. 76). Cele mai des întâlnite forme de sprijin sunt împărțite în 3 categorii (1) sprijinul material, (2) sprijinul practic sau instrumental și (3) suportul afectiv sau emoțional, ori mai restrâns, în două categorii: transferuri de bani și transferuri de timp (Bawin-Legros și Stassen, 2002; Biniachi și colab., 2006; Herlofson și colab., 2011; Silverstein și colab., 2012). Studiile de specialitate arată că aparținătorii ambelor generații sunt implicați în astfel de schimburi, îngrijirea personală și sprijinul în gospodărie fiind acordate cu precădere de copiii adulți, iar sprijinul material cât și îngrijirea copiilor mici revin în mai mare măsură părinților (Bawin-Legros și Stassen 2002; Biniachi și colab., 2006, Brandt și colab., 2009; Leopold și Raab, 2011).

Relațiile de sprijin din cadrul familiei extinse pot fi văzute atât ca forme de schimb reciproc, cu scop utilitar, cât și ca modalități de expresie a sentimentelor, credințelor și a conformării cu normele sociale (Bawin-Legros și Stassen, 2002). Paradigma solidarității intergeneraționale are la bază un model normativ-integrativ, a cărui cadru conceptul este direct legat de ideea de legături de afectivitate dintre membrii generațiilor (Silverstein și colab., 2012). La polul opus se află abordările tranzacționale, precum teoria reciprocității, care își ancorează modelul teoretic pornind de la principiile de piață, punându-se accent pe valoarea muncii și a banilor (Silverstein și colab., 2012). Totuși, chiar și în prezent se recunoaște că granița dintre cele două perspective este greu de trasat.

Principalul scop al studiului de față este examinarea efectului caracteristicilor individuale asupra solidarității intergeneraționale, făcând comparație între zonele rurale și cele urbane din România și Bulgaria. Conținutul capitolului va furniza date atât descriptive cât și de tip explicativ în ceea ce privește oferirea de sprijin practic în cadrul familiilor cu mai multe generații. Astfel, pe de o parte va fi surprinsă perspectiva copiilor adulți în calitate de furnizori de îngrijire personală și pe de altă parte, perspectiva părinților ca asiguratorii ai sprijinului pentru creșterea nepoților. Motivația alegerii acestor două forme de suport intergenerațional are la bază studii de specialitate anterioare și este dată de faptul că direcția dinspre care sunt acordate cele două tipuri de sprijin este unidirecțională. Adică, acordarea de îngrijire personală se face ascendent pe linia generațiilor (de la copiii adulți la

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban ... părinți), iar îngrijirea copiilor mici este acordată în sens descendent (de la părinți către copiii lor adulți).

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic în Europa. O trecere în revistă a studiilor de specialitate

Se vor aduce mai întâi în discuție cele mai importante constatări legate de îngrijirea personală ca formă a solidarității funcționale. Studiile arată că acest tip de suport practic se află îndeosebi în responsabilitatea membrilor familiei și mai puțin plasată în rândul organizațiilor formale sau a unui personal angajat și remunerat (Biniachi și colab., 2006). Persoana care oferă sprijinului este de obicei soțul/ soția sau partenerul/ partenera, urmată de copiii adulți corezidenți și apoi de cei non-corezidenți (McGarry, 1998; Brandt și colab., 2009). O altă specificitate a îngrijirii personale este legată de gen, McGarry (1998) arătând că 70% dintre copiii adulți non-corezidenți care oferă acest gen de ajutor sunt femei. De asemenea, educația și venitul sunt alte variabile de luat în calcul. Șansele ca o persoană să ofere sprijinul scad odată cu creșterea nivelului educațional și cel al venitului (Coward și Dwyer, 1990). Rareori copiii adulți cu educație superioară își vor asuma responsabilitatea îngrijirii sistematice a părintelui aflat în nevoie, datorită constrângerilor datorate locului de muncă și a lipsei timpului necesar. Este aproape evident că în cazul copiilor cu un nivel educațional scăzut și cu venituri limitate, responsabilitatea îngrijirii părintelui va fi asumată de către aceștia. Studiile mai arată că numărul de frați sau surori nu este corelat cu oferirea de asistență personală, dar șansele scad odată cu creșterea în număr a fraților și/ sau surorilor (Brandt și colab., 2009). Astfel, putem spune că sarcinile de sprijin față de părinți sunt împărțite între copiii adulți, fiecare contribuind în funcție de resursele pe care le are la dispoziție.

Al doilea tip de sprijin practic analizat este îngrijirea copiilor. În ceea ce privește sprijinul formal versus sprijinul informal, de îngrijire a copiilor, datele arată că în Europa de Est rata de acoperire a instituțiilor publice sau subvenționate de stat pentru îngrijirea copiilor mici este cu 10 % mai mic decât în cazul Europei de Vest, unde procentajul depășește 40% (Keck și colab., 2009). Căderea regimului comunist a cauzat, printre altele, scăderea investițiilor publice de protecție a familiei și trecerea la un sistem normativ de tip patriarhal (Jappens și Van Bavel, 2009).

Deoarece sprijinul intergenerațional de îngrijire a copiilor este oferit cel mai frecvent de către bunici, vom considera această formă de suport practic ca fiind una descendentă. Și în acest caz, se discută despre o formă de sprijin genizată, mai ales în situația în care activitatea este regulată. Bunicile, îndeosebi cele de pe linie maternă sunt principalele persoane care acordă acest sprijin practic copiilor lor adulți (Guzman, 2004; Fokkema și colab., 2008; Hank și Buber, 2009). Considerând vârsta și starea de sănătate, cercetările arată că, în mod constant, bunicii mai tineri și sănătoși sunt cel mai probabil să fie implicați în astfel de transferuri, comparativ cu cei cu vârste înaintate și cu probleme de sănătate (Hank și Buber, 2009). În ceea ce privește beneficiarii direcți, nepoții preșcolari au cele mai mari șanse să fie luați în grija bunicii (Guzman, 2004; Hank și Buber, 2009). Îngrijirea regulată a copiilor este furnizată în mai mică măsură de către bunicii încă activi pe piața muncii și la fel, în mai mică măsură de către bunicii siguri, în special cei de gen masculin (Fokkema și colab., 2008; Hank și Buber, 2009; Mureșan, 2008).

Ca și completare la ceea ce s-a precizat anterior, se mai constată că numărul nepoților influențează existența transferurilor de sprijin. Cele mai mari șanse de a fi lăsați în grija bunicii le au nepoții primii născuți sau cei fără frați și surori (Ghysels, 2011). Distanța dintre gospodăriile părinților și cele ale copiilor adulți este de asemenea un factor important, deoarece proximitatea spațială crește gradul de implicare al bunicii în astfel de transferuri intergeneraționale (Guzman, 2004; Hank și Buber, 2009).

Norme și atitudini față de solidaritatea intergenerațională

Normele și atitudinile legate de familie constituie un alt set de factori care influențează relațiile de ajutor dintre generații. O definiție clară și concisă este dată de Parrot și Bengtson (1999, p. 76), care afirmă că „solidaritatea normativă (ideea de familialism sau de așteptări normative de la familie) reprezintă atitudini cu privire la centralitatea și importanța familiei, valori aflate în jurul comportamentului de sprijin și norme legate de suportul dintre membrii generațiilor”.

Următorul pas este explicarea semnificației celor două concepte. Atitudinile exprimă evaluări personale și arată maniera prin care indivizii se raportează la diverse situații (Herlofson și colab., 2001). Normele reprezintă o serie de idei la nivel mezo și macro social, împărtășite în rândul actorilor sociali și care reușesc să impună o serie de standarde de comportament, având

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban ... în cele din urmă o oarecare tendință de control social (Herlofson și colab., 2001). Cel mai adesea, normele și atitudinile legate de familie se întâlnesc în literatura de specialitate respectând următoarea clasificare: (1) norme filiale, (2) norme parentale și (3) norme ale relației de rudenie în general (Rossi și Rossi, 1990). Normele filiale se referă la obligațiile copiilor adulți de a asigura bunăstarea părinților lor, cele parentale se referă la obligațiile părinților față de copiii lor, iar în cele din urmă, categoria mai generală de norme cuprinde obligațiile așteptate social din cadrul relațiilor de rudenie (Rossi și Rossi, 1990).

Comparând atitudinile legate de familie la nivel european, studiile arată că în Sudul și Estul Europei, indivizii tind să fie mai degrabă tradiționali și împărtășesc în mare măsură normele despre obligațiile familiale (Fokkema și colab., 2008; Jappens și Van Bavel, 2009; Viazzo, 2010). Raportul de literatură de specialitate „Intergenerational linkages in families” care prezintă majoritatea studiilor realizate despre influența atitudinilor asupra comportamentului propriu-zis, arată că rezultatele obținute în urma diferitelor cercetări sunt adesea diferite (vezi Dykstra și colab., 2014). Kalmijn și Saraceno (2008) observă că în țările în care copiii adulți au atitudini mai puternice bazate pe idea de responsabilitate filială, suportul ascendent este practicat în mai mare măsură decât în țările în care responsabilitatea filială este mai puțin împărtășită de către generația tânără. Contrar acestei afirmații, Coony și Dykstra (2013) spun că există prea puține dovezi care să susțină o legătura puternică dintre împărtășirea normelor obligativității familiale și acordarea efectivă de suport intergenerațional. Există totuși un consens, acela potrivit căruia este prezent un alt factor și anume tipologia statului bunăstării caracteristică fiecărei țări. Se consideră că statul bunăstării are influență asupra sistemului de valori și asupra nivelului atitudinal atunci când vine vorba de responsabilitatea familială (Esping-Anderson, 1990; Viazzo, 2010; Conney și Dykstra, 2013).

Comparații între țări și mediul de rezidență

În cazul României și al Bulgariei, rata de fertilitate scăzută, alături de migrația semnificativă a tinerilor către Vestul Europei, contribuie la procesul de îmbătrânire demografică. După anul 1989, cele două țări au pierdut 5,5%, respectiv 6% din populația totală. Zonele rurale au fost cele mai afectate în Bulgaria, unde în perioada 1990 și 2004, populația a scăzut cu până la 30%

Traectorii familiale. România în context european

(Kulksár și Brădățan, 2014). Autorii arată că nu doar migrația internațională a contribuit la creșterea populației de vârstnici din mediul rural, ci și migrația internă a tinerilor de la sate către zonele urbane în căutarea unor oportunități noi pentru un trai mai decent.

Una dintre consecințele îmbătrânirii demografice în mediile rurale este scăderea frecvenței transferurilor intergeneraționale de sprijin practic. Categoria persoanelor vârstnice este cea mai puternic afectată, pe de o parte datorită limitării posibilităților de a primi sprijin de la copiii adulți în caz de nevoie, și pe de altă parte, datorită faptului că, în ciuda situației lor precare, aceștia au adesea în grijă nepoții rămași acasă în urma plecării copiilor adulți la muncă în străinătate (Kulksár și Brădățan, 2014).

În termeni de structura familiei, România și Bulgaria prezintă atât asemănări cât și deosebiri. În România doar 55% din populația celor cu vârste de peste 20 de ani au cel puțin un părinte în viață (cel mai mic procent din Europa de Est), pe când în Bulgaria procentajul se ridică la 70% (Puur și colab., 2011). Diferența dintre cele două țări este cauzată de maternitatea la vârste foarte tinere, tendință care a persistat în Bulgaria pe parcursul întregului secol al XX-lea și care a dus la o distanță de 26,3 ani dintre generația copiilor adulți (ancora) și generația părinților vârstnici (aceasta fiind cea mai mică la nivel european) (Puur și colab., 2011). De asemenea, frecvența nepoților în rândul persoanelor cu vârsta cuprinsă între 60 și 79 de ani situează cele două țări la extreme opuse. Dacă România prezintă cel mai scăzut procent (76%), Bulgaria se află printre țările cu cele mai mari procente ale numărului de nepoți, și anume 86% (Puur și colab., 2011). Totuși, această diferență este semnificativ atenuată în cazul bunicilor mai tineri care au cel puțin un nepot/ o nepoată (33,5% în cazul Bulgariei, respectiv 31.5% în cazul României).

Așa cum am precizat la începutul capitoului, familia recunoaște o tendință de verticalizare, adică o creștere în număr a generațiilor succesive și o scădere a numărului de membrii din cadrul fiecărei generații (Bengtson și colab., 1990; Mureșan, 2012). Studiind relațiile dintre cele două generații (a copiilor adulți și a părinților vârstnici), avem posibilitatea surprinderii unei imagini de ansamblu a solidarității intergeneraționale. Cercetările au arătat că pentru toate grupele de vârstă, frecvența familiilor cu două generații este mai mare în România decât în Bulgaria, (Puur și colab., 2011). Situația se inversează în cazul în care vorbim de familii cu trei și patru generații (nepoți, părinți adulți, bunici și după caz, străbunici) (Puur și colab., 2011).

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban ...

Atunci când se fac comparații între rural și urban, studiile despre atitudini legate de familie prezintă adesea rezultate contradictorii. În unele cercetări se arată că respondenții din mediul rural valorizează în mai mare măsură ideea de obligație familială comparativ cu cei din urban, pe când în alte studii situația este prezentată contrar. Ba mai mult, alte date arată ce nu există legătură statistică între mediul de rezidență și normele familiale (vezi Herlofson și colab., 2011). Totuși, un aspect important de menționat pentru România și Bulgaria este acela că părinții vârstnici din mediul rural consideră că responsabilitatea îngrijirii lor revine copiilor, în timp ce statul trebuie să asigure bunăstarea generațiilor tinere (Kulksár și Brădățan, 2014).

Ipoteze de cercetare

Pornind de la aspectele menționate în secțiunea dedicată prezentării literaturii de specialitate, ne așteptăm ca cele două de tipuri de sprijin practic, asistență personală și îngrijirea copiilor, să fie activități genizate. Persoanele cu un nivel educațional scăzut vor oferi în mai mare măsură sprijin intergenerațional decât persoanele cu educație superioară. În ceea ce privește vârsta, considerăm că părinții mai tineri și copiii adulți mai în vârstă au cele mai mari șanse să fie implicați în aceste transferuri de ajutor practic. Dacă cei din generația mai tânără au crescut în mediul rural, dar ulterior și-au schimbat domiciliul la oraș, ne așteptăm ca sprijinul acordat părinților vârstnici să fie mai puțin vizibil decât în cazul în care migrația de la sat la oraș nu s-a produs.

Privitor la caracteristicile familiei și ale gospodăriei, ne așteptăm ca indivizii căsătoriți care locuiesc împreună cu beneficiarul de suport, să aibă cele mai mari șanse să ofere îngrijire. Dacă există mai mulți membrii ai aceleiași generații, atunci gradul de implicare în transferuri intergeneraționale va scădea. În cele din urmă, ne așteptăm ca existența unui consens între membrii familiei față de normele obligativității familiale să aibă un efect statistic pozitiv asupra acordării de sprijin în rural și în urban.

Tipul datelor și abordarea metodologică

Datele empirice care stau la baza acestui studiu au fost colectate în cadrul Anchetei Generații și Gen. Scopul Programului Generații și Gen, este de a furniza informații pentru o mai bună înțelegere a schimbărilor sociale și

Traectorii familiale. România în context european

demografice, cu o atenție specială acordată relațiilor dintre părinți și copii adulți (Vikat și colab., 2007). Volumul eșantioanelor din cele două țări este de 12.858 respondenți din Bulgaria și 11.986 respondenți din România, iar datele au fost culese în anul 2004, respectiv 2005.

Un prim pas în vederea realizării analizelor statistice a constatat în selectarea a două sub-eșantioane. Primul sub-eșantion cuprinde populația copiilor adulți care au cel puțin un părinte biologic în viață. Cel de al doilea sub-eșantion cuprinde populația părinților cu vârste de 50 de ani și peste, care au cel puțin un copil adult (18 ani și peste) în viață (vezi Anexa 1).

Variabilele dependente, care măsoară cele două tipuri de îngrijire practică apar formulate în chestionar după cum urmează: *Beneficiați de ajutor în mod sistematic la îngrijirea copilului/copiilor (și) din partea unor rude sau prieteni, sau a altor persoane care nu lucrează în domeniul îngrijirii copilului? și Din partea cui primiți acest ajutor și cu ce frecvență?*, respectiv *În ultimele 12 luni, ați beneficiat (de asemenea) de ajutor din partea unor alte persoane, care nu lucrează în domeniul îngrijirii? și Din partea cui ați primit acest ajutor?*

Responsabilitatea filială și cea parentală a fost măsurată în chestionarul GGS folosind-se o scală ordinală. Au fost selectați pentru analize următorii itemi: *Copiii ar trebui să-și asume răspunderea pentru îngrijirea părinților atunci când părinții au nevoie de acest lucru; Copiii ar trebui să-i ia pe părinți să locuiască la ei când aceștia nu se mai pot îngriji singuri* (responsabilitate filială); *Bunicii trebuie să aibă grijă de nepoți dacă părinții copiilor nu pot să facă acest lucru* (responsabilitate familială). În cazul responsabilității familiale, respondentul a avut de ales instituția pe care o consideră responsabilă (stat sau familie) pentru asigurarea următoarelor: *îngrijirea persoanelor în vârstă care au nevoie de îngrijire în propria locuință, îngrijirea copiilor preșcolari și îngrijirea școlarilor după programul de la școală.*

Rezultate

Așa cum ne așteptam, pentru ambele țări, acordarea de îngrijire personală este realizată ascendent pe linia generațiilor, în timp ce îngrijirea copiilor mici este acordată descendent. De asemenea, sprijinul acordat ascendent este mai puțin frecvent decât cel acordat în sens descendent (vezi Anexa 2). Comparând cele două țări, se pot observa diferențe minore în ceea ce privește măsura în care sprijinul este oferit. Diferențele devin mai vizibile în cazul sprijinului pentru

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban ...
îngrijirea copiilor atunci când se realizează comparația dintre mediile de rezidență. În cazul Bulgariei, doar 2% dintre bunicii din mediul rural au grijă de nepoți, pe când bunicii din orașe care oferă același sprijin reprezintă 6%.

Asistența personală oferită de copiii adulți

Primul model de regresie logistică arată că, în comparație cu bărbații, femeile au în toate cazurile mai multe șanse să ofere acest tip de sprijin intergenerațional (Tabelul 1.1.) Surprinzător, fiicele din mediul urban au chiar și cu până la de două ori mai multe șanse (cazul Bulgariei) să acorde suport decât copiii adulți de sex masculin din același mediu de rezidență, pe când în rural diferențele sunt mai mici. În ceea ce privește vârsta, se observă că șansele de oferire de sprijin cresc odată cu vârsta copiilor adulți. Această tendință poate fi explicată de starea de sănătate precară a părinților ajunși la vârste foarte înaintate și deci, de gradul ridicat al nevoilor de îngrijire. În ambele țări, pentru fiecare categorie de vârstă, respondenții din urban au valori mai ridicate ale raportului de șanse decât cei din mediul rural. Se pot observa mici diferențe la nivel de țări. În România, șansele relative calculate pentru ultimele două categorii de vârstă nu variază atât de mult între cele două medii de rezidență precum în cazul Bulgariei. Nivelul educațional pare de asemenea să aibă influență asupra oferii de îngrijire personală, mai puțin pentru Bulgaria rurală, unde nu există semnificație statistică. În ambele țări, șansele copiilor adulți din urban să ofere sprijin intergenerațional cresc odată cu nivelul educațional. Astfel, în România și Bulgaria, cei cu educație superioară au de aproape 4 ori, respectiv 3 ori mai multe șanse să fie responsabili cu asistarea părinților pentru realizarea activităților de bază decât cei cu educație minimă. În România rurală, situația este inversă, șansele scăzând odată cu nivelul educațional.

Dat fiind faptul că nu există diferențe semnificative statistic în ceea ce privește sprijinul oferit în cele două medii de rezidență, am inclus în modelul de regresie o variabilă suplimentară, care surprinde informații legate de mediul de rezidență al copiilor adulți până la vârsta de 15 ani. Am surprins astfel efectul migrației rural – urban asupra furnizării de sprijin. În România, copiii adulți care au copilărit în rural și care s-au mutat ulterior la oraș, au cu jumătate mai puține șanse să ofere ajutor decât cei care nu și-au schimbat mediul de rezidență. Copiii care au copilărit în rural și au rămas în rural au șanse de trei ori mai mari decât cei care au copilărit în urban. În cazul

Traectorii familiale. România în context european

Bulgariiei, șansele sunt de peste 7 ori mai mari pentru cei care au crescut la sat și nu au migrat intern.

Tabelul 1.1. Rezultatele analizei de regresie logistică pentru îngrijirea personală

Categorii	România			Bulgaria		
	Rural	Urban	Cazuri	Rural	Urban	Cazuri
Genul (masculin =ref)			3460			3963
feminin	1.580 **	1.702 ***	3210	1.250	1.925 ***	4938
Categoria de vârstă (18-29 =ref)			1490			2933
30-54	1.890	3.196 ***	4525	2.633 ***	4.205 ***	5366
55-64	5.593 ***	8.889 ***	564	4.185 ***	18.100 ***	529
65-80	18.455 ***	18.987 ***	91	6.363 ***	14.367 ***	73
Nivelul educațional (scăzut =ref)			1720			1880
mediu	0.595 **	1.970 **	4116	0.964	2.940 ***	5097
ridicat	0.178 **	2.733 ***	834	0.727	3.363 ***	1924
Mediul de rezidență până la 15 ani (urban =ref)			4342			2379
rural	2.963 ***	0.427 ***	2328	7.209 ***	0.817	6522
Nagelkerke R ²	0.110	0.076	-	0.124	0.097	-

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Cel de al doilea model de regresie logistică (Tabelul 1.2) ne arată că în ambele țări, în mediul rural persoanele văduve au cele mai mari șanse să ofere sprijin părinților. În zonele urbane din România, copiii divorțați au cele mai mari șanse, iar în Bulgaria șansele se află în favoarea copiilor căsătoriți. În ceea ce privește aranjamentele de locuire, se pare că raportul de șanse pentru acordarea de suport intergenerațional scade dacă părinții nu locuiesc împreună cu copilul adult. În România, decalajul șanselor după diferitele tipuri de aranjamente este mai vizibil în rural decât în urban. Un alt aspect pe care acest model de regresie îl surprinde este acela că, odată cu creșterea numărului persoanelor din gospodăria respondentului, scad șansele de oferire a sprijinului din partea acestuia. Tendința este semnificativă din punct de vedere statistic doar în satele românești și orașele din Bulgaria. Numărul fraților și/ sau surorilor pare să nu aibă o influență semnificativă statistic pentru acordarea de sprijin părinților.

Tabelul 1.2. Rezultatele analizei de regresie logistică pentru îngrijirea personală oferită de copiii adulți. Modelul 2

Categorii	România			Bulgaria		
	Rural	Urban	Cazuri	Rural	Urban	Cazuri
Statutul marital al respondentului (niciodată căsătorit =ref)			1541			3254
căsătorit	4.595 ***	2.749 ***	4633	2.462 ***	4.633 ***	5041
divorțat	1.295	3.183 ***	316	1.832	4.117 ***	420
văduv	10.317 ***	2.551 *	173	12.93 ***	2.531 *	126
Aranjamentele de locuire ale părinților (locuiește cu respondentul =ref)			1473			3004
singur	0.230 ***	0.401 ***	3202	0.291 ***	0.425 ***	3991
cu partenerul/a	0.182 **	0.882	282	0.121 **	0.158 ***	346
locuiește cu altă rudă	0.182 ***	0.480 **	1706	0.467 **	0.349 ***	1500
Numărul de frați/ surori (fără =ref)			1024			1207
1	1.028	1,332	3088	0.794	0.915	5539
2	1.279	0,908	1589	1.676	0.973	948
3 sau mai mulți	1.525	0,826	962	1.027	0.906	1147
Numărul de persoane care locuiesc în gospodăria respondentului (o persoană= ref)			344			337
2 persoane	0.656	1,172	1333	-	0.509 *	1147
3 persoane	0.320 **	0,632	2090	-	0.347 ***	2739
4 persoane	0.245 **	0,455	1818	-	0.271 ***	2945
5 și mai multe persoane	0.282 **	0,163 ***	1078	-	0.134 ***	1673
Nagelkerke R ²	0.056	0.045	-	0.048	0.045	-

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Trecem mai departe la discuția despre aspectele normative (Tabelul 1.3.). Datele ne arată că mai mult de jumătate dintre respondenții aparținând ambelor generații au opinii pozitive despre ideologia obligațiilor filiale și parentale. Procentul persoanelor care nu au o opinie fermă, poziționându-se la mijlocul scalei, este mai mare decât acela al persoanelor care nu sunt de acord cu această ideologie de responsabilitate familială. Tabelul 22. din Anexă arată că 90% dintre copiii adulți din Bulgaria și 88% dintre cei din România consideră că ei vor trebui să își asume responsabilitatea pentru îngrijirea părinților lor atunci când aceștia vor avea nevoie. Mai mult, 81% dintre copiii adulți bulgari și 71% dintre cei români spun că ar trebui că părinții trebuie să fie primiți în casa copiilor lor atunci când nu mai pot să își poarte singuri de

Traectorii familiale. România în context european

grijă. Comparativ cu mediul rural, cele mai multe astfel de opinii legate de corezidența părinților cu copiii se întâlnesc în mediul urban. Tot această categorie de respondenți consideră că familia, mai degrabă decât statul, este responsabilă pentru asigurarea nevoilor de îngrijire ale celor vârstnici. 44% dintre copiii adulți români și 68% bulgari spun că familia este principalul asigurator al sprijinului, pe când doar 17%, respectiv 10% cred că aceasta sarcină se află în datoria societății. Totuși, numeroși indivizi acordă în egală măsură responsabilitatea familiei și societății. Și în acest caz se observă diferențe statistice dintre mediile rurale și cele urbane, acestea din urmă având valori mai ridicate ale frecvențelor procentuale. Cel de al treilea model de regresie, care cuprinde de data aceasta variabilele de opinie, nu prezintă relații semnificative statistice.

Tabelul 1.3. Rezultatele analizei de regresie logistică pentru îngrijirea personală oferită de copiii adulți. Modelul 3

Categorii	România			Bulgaria		
	Rural	Urban	Cazuri	Rural	Urban	Cazuri
Instituția responsabilă pentru oferirea de îngrijire personal (ambele în mod egal = ref)			1431			3616
societatea	0.374	0.479	663	0.900	0.738	1502
familia	1.178		4578	1.304	1.210	3952
Opinii legate de îngrijirea personală (fără opinie = ref)						751
pozitive	1.509	0.817	5888	3.873 *	1.004	8192
negative	4.020 *	0.846	112	0.000	0.370	127
Opinii legate de posibilitatea de a locui împreună cu părinții bolnavi (fără opinie = ref)			1582			1444
pozitive	1.263	1.286	4707	1.371	1.022	7338
negative	0.927	1.326	383	1.067	0.588	288
Sprijin primit de la părinți (nu a primit ajutor = ref)			4862			4070
practic	0.880	0.402 **	617	0.530 **	0.637 ***	2451
financiar	0.674	1.807	112	0.917	1.267	155
afectiv	1.158	1.319	1081	0.780	0.868	2394
Nagelkerke R ²	0.012	0.013	-	0.019	0.009	-

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Sprijin pentru creșterea copiilor oferit de părinți

Din perspectiva părinților (bunicilor) care oferă ajutor pentru îngrijirea și creșterea nepoților, vedem încă odată caracterul genizat al acestei activități. Tabelul 2.1 ne arată pentru ambele țări faptul că bunicile au cu una și jumătate mai multe șanse să acorde sprijin decât buncii de sex masculin. În România, diferențele sunt mai vizibile decât în cazul Bulgariei. Odată cu înaintarea în vârstă a bunicilor se observă că șansele de oferire a sprijinului se reduc în cazul ambelor medii de rezidență. Dacă în cazul sprijinului oferit de copiii adulți, șansele erau mai ridicate în rural pentru cei cu educație superioară, de data aceasta, cele mai multe șanse le au părinții cu un nivel educațional mediu. Pentru mediul rural tiparul se păstrează, șansele fiind mai mici odată cu înaintarea în învățământul formal. De asemenea, situația este similară și în cazul în care vorbim despre mediul de rezidență din perioada de copilărie a părintelui. Respondenții din rural care au rămas la sat, au cele mai mari șanse să ofere îngrijire nepoților, comparativ cu cei care au trăit în rural până la vârsta de 14 ani după care s-au mutat la oraș. Statutul ocupațional al vârstnicului (angajat sau pensionat) este semnificativ statistic doar în mediul urban din România. Șansele ca buncii pensionați să ofere acest sprijin copiilor lor sunt de două ori și jumătate mai mari decât șansele bunicilor încă activi pe piața muncii.

Rezultatele regresiei logistice, prezentate în Tabelul 2.2., arată că în analiza statutului marital, în cazul României, există puține cazuri semnificative statistic. Părinții divorțați din mediul rural au mai puține șanse să ofere sprijin decât cei care nu s-au căsătorit niciodată din rural, pe când în urban situația se inversează. În Bulgaria, părinții care au domiciliul în zonele rurale au cele mai mari șanse să ofere ajutor dacă nu s-au căsătorit. În situația în care aceștia sunt divorțați, șansele sunt de asemenea mai mari decât dacă au un parteneriat civil sau sunt văduvi. În mediul urban șansele sunt mai mari pentru toate celelalte categorii decât categoria de referință, *niciodată căsătorit* (mai ales în rândul bunicilor divorțați). În Bulgaria rurală vedem că raportul de șanse este favorabil bunicilor care locuiesc cu nepoții aflați în grijă, dar situația nu este valabilă și pentru zonele urbane. În cazul României relația dintre oferirea sprijinului de către bunici și situația de rezidență cu nepoții nu este semnificativă statistic. Lipsa semnificației este prezentă și în relația variabilei noastre dependente cu numărul nepoților și al copiilor adulți.

Tabel 2.1. Rezultatele analizelor de regresie logistică pentru îngrijirea copiilor de către bunici. Modelul 1

Categorii	România			Bulgaria		
	Rural	Urban	Cazuri	Rural	Urban	Cazuri
Genul (masculin =ref)			2266			1695
feminin	1.811 ***	1.787 ***	2426	1.680 *	1.491 ***	1708
Categoria de vârstă (50-60 =ref)			1950			1351
61-70	0.586 ***	0.782	1559	0.435 **	1.146	1230
71-80	0.357 ***	0.214 ***	1183	0.128 ***	0.482 ***	822
Nivelul educațional (scăzut =ref)			2642			1394
mediu	0.513 ***	2.084 ***	1698	0.507 **	2.519 ***	1358
ridicat	0.078 **	1.398	352	0.384 **	2.234 ***	651
Mediul de rezidență până la 15 ani (urban =ref)			3841			2109
rural	4.280 ***	0.684 **	851	4.367 ***	0.770 *	1294
Statutul ocupațional (angajat =ref)			1064			940
pensionat	1.406	2.449 ***	3628	0.986	0.875	2463
Nagelkerke R ²	0.073	0.070	-	0.095	0.060	-

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Ultimul model al analizei factorilor care influențează oferirea sprijinului pentru îngrijirea copiilor mici surprinde opiniile respondenților cu privire la obligațiile bunicilor de îngrijire a nepoților (vezi Tabel 2.3.). Cei mai mulți respondenți din Bulgaria care consideră că sarcina îngrijirii copiilor mici este responsabilitatea bunicilor locuiesc în orașe, pe când în România cei mai mulți locuiesc în mediul rural. Ca și în cazul analizei perspectivei copiilor adulți, familia este considerată de către vârstnici ca fiind principalul asigurator al serviciilor de îngrijire a copiilor mici, cu precădere în zonele urbane din Bulgaria și cele rurale în România. În Bulgaria 59% dintre respondenți situează familia pe primul loc atunci când se pune problema îngrijirii copiilor, dintre care 21% sunt din mediul rural și 38% din urban. 26% dintre vârstnicii din urban și 12% din urban acordă familiei și statului responsabilitate egală. În România 89% dintre vârstnici spun că familia trebuie să fie cea care are grijă de copiii mici.

Al treilea model de analiză de regresie logistică prezintă de data aceasta semnificație statistică în cazul unor categorii specifice ale scalelor variabilelor de opinie folosite. Observăm că bunii bulgari care consideră că familia și societatea sunt responsabile în egală măsură, au cele mai mari șanse să ofere sprijin copiilor lor adulți. Dacă poziția este în favoarea societății,

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban ... atunci raportul de șanse are cele mai mici valori. Opiniile pozitive față de normele obligațiilor părinților cresc șansele oferii suportului de către membri generației vârstnicilor din România și Bulgaria rurală. Mai mult, în zonele rurale din cele două țări, părinții care beneficiază de sprijin financiar de la copii, au șansele cele mai mari de a-și asuma responsabilitatea îngrijirii nepoților. În zonele urbane, relația cu sprijinul emoțional este singura semnificativă, odată primind acest tip de suport de la copiii lor adulți, șansele vor fi mai mari ca părinții să returneze sprijinul ajutându-i pe aceștia cu îngrijirea celor mici.

Tabel 2.2. Rezultatele analizelor de regresie logistică pentru îngrijirea copiilor de către bunici. Modelul 2

Categorii	România			Bulgaria		
	Rural	Urban	Cazuri	Rural	Urban	Cazuri
Statutul marital (niciodată căsătorit =ref)			5			16
căsătorit	0.423	2.365	219	0.229 **	4.361 **	207
divorțat	0.037 **	26.923 **	9	0.086 **	11.586 **	9
văduv	0.503	1.989	52	0.149 ***	6.718 ***	36
Aranjamentul de locuire cu nepotul/ nepoții (non-corezident =ref)			199			202
corezident	1.183	0.845	86	1.997 **	0.501 **	66
Numărul copiilor adulți în viață (1 = ref)			38			23
2	0.452 *	2.211 *	101	1.811	0.552	185
3 și mai mulți	0.930	1.075	146	3.793 *	0.264 *	60
Numărul nepoților sub 14 ani (2 = ref)			101			108
3	1.873 *	0.534 *	63	1.497	0.668	75
4 și mai mulți	2.476 **	0.404 *	121	1.175	0.851	85
Nagelkerke R ²	0.154	0.145	-	0.142	0.142	-

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Tabel 2.3. Rezultatele analizelor de regresie logistică pentru îngrijirea copiilor de către bunici. Modelul 3

Categorii	România			Bulgaria		
	Rural	Urban	Cazuri	Rural	Urban	Cazuri
Instituțiile responsabile pentru îngrijirea copiilor mici (ambele în egală măsură=ref)			619			1977
societatea	0.000	0.000	36	1.518	0.271 **	163
familia	1.108	0.860	5346	0.838	0.789 **	3077
Obligațiile parentale pentru acordarea de îngrijire (fără opinie = ref)			1007			866
pozitive	2.726 ***	1.883 ***	4786	1.683	1.441 **	3957
negative	1.656	0.708	208	0.608	0.675	394
Ajutor primit de la copiii adulți (nu a primit =ref)			4493			2595
practic	1.519 *	1.794 **	410	1.306	1.277	1207
financiar	2.121 *	0.818	125	4.622 **	1.650	45
emoțional	1.809 ***	2.364 ***	973	1.788 **	2.482 ***	1370
Nagelkerke R ²	0.024	0.029	-	0.020	0.038	-

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorului

Discuții

În aceeași direcție cu ipotezele formulate, deloc surprinzător, rezultatele analizelor ne arată că îngrijirea personală este un sprijin acordat ascendent iar îngrijirea copiilor mici este un tip de sprijin acordat descendent pe linia generațiilor. Starea de sănătate precară, frecvent întâlnită în rândul persoanelor vârstnice, contribuie la creșterea nevoilor părinților de a beneficia de asistență personală regulată. Datorită absenței sau cel puțin al numărului limitat de organizații specializate în acest domeniu, familia rămâne principalul agent al asigurării acestor nevoi.

Din cealaltă perspectivă, am văzut că bunicii reprezintă o soluție viabilă pentru îngrijirea copiilor atunci când părinții celor mici sunt plecați de acasă. De cele mai multe ori, adulții mai tineri cer sprijinul părinților, mai ales al mamelor, pentru a avea grijă de copii lor datorită lipsurilor de ordin financiar care îi împiedică să plătească pentru servicii specializate. Diferențele dintre mediile de rezidență rural și urban par să fie aproape insesizabile, cel mai probabil pentru că factorii structurali despre care am discutat

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban ... influențează întreaga populație în egală măsură. Totuși, am văzut că acești factori au o influență asupra acordării de sprijin intergenerațional.

Rezultatele au scos în evidență rolul femeii în cadrul relațiilor de sprijin dintre generații. Bunicile și fiicele au mai multe șanse să ofere sprijin decât partenerii lor de sex masculin. În mediul urban, valorile raporturilor de șanse sunt mai mari pentru sprijinul ascendent, acordat de copiii adulți, iar în rural valorile sunt mai mari în cazul suportului acordat de bunici pentru creșterea nepoților. Așadar, ipoteza a doua este confirmată doar parțial. O constantă pare a fi diferențierea dintre „sarcinile specifice” femeilor și bărbaților, primele având obligația să se îngrijească de treburile din interiorul casei, pe când bărbații se ocupă de treburile din afara locuinței (Brandt și colab., 2009). Diferențele dintre sate și orașe sunt rezultatul absenței din mediile rurale a instituțiilor specializate care oferă servicii de asistență în mod regulat. Din acest motiv, putem spune că fiicele sunt singura sursă de sprijin oferit constant și pe termen îndelungat.

Ipoteza a treia, cea legată de nivelul educațional, se confirmă doar pentru România rurală, pentru că în cazul Bulgariei relația nu a fost semnificativă statistic. Valorile scăzute ale șanselor relative de oferire de suport în cazul persoanelor cu educație superioară din mediul rural pot fi cauzate de accesul limitat al acestora la învățământul superior. De asemenea, majoritatea locuitorilor din rural au ca principală activitate sarcinile agricole, ori sunt angajați în fabricile din orașele aflate în apropiere. Aceste activități nu reprezintă munci calificate, deci și interesul pentru parcurgerea studiilor universitare poate fi unul limitat în rândul populației rurale. În mediul urban, accesul la universitate este mult mai facil din moment ce în cele mai multe orașe mari există universități sau filiale ale unor facultăți și, de asemenea, cerințele angajatorilor sunt mai variate, cerându-se forță de muncă cu un grad mai înalt de calificare. Comparând situația Bulgariei cu cea a României, am arătat că valorile pentru cei cu educația superioară din mediul urban sunt mai mari în Bulgaria decât în țara noastră. Conform datelor Eurostat, în perioada în care au fost realizate Anchetele Generații și Gen, în Bulgaria 17.9% din populație avea diplomă de universitate, pe când în România doar 9.1% (pentru toate vârstele) obținuseră o astfel de diplomă.

Așa cum ne-am așteptat, generația părinților are șanse să mai mari să ofere sprijin la vârste mai puțin înaintate, iar șansele pentru generația copiilor adulți cresc odată cu vârsta acestora. Ajutorul pentru îngrijirea celor mici este

Traectorii familiale. România în context european

oferit de către bunicii mai tineri deoarece aceștia au o condiție de sănătate care le permite să realizeze această activitate. Odată cu îmbătrânirea, cresc și problemele de sănătate și implicit nevoile, fapt pentru care raporturile se schimbă și devin beneficiari de suport, deci furnizorii copiii adulți vor avea și ei vârste mai mari. De asemenea, se confirmă și ipoteza a cincea. Rezultatele analizelor arată că șansele de acordare a sprijinului ascendent sunt mai mici în situația în care copiii adulți au migrat din rural în urban după perioada copilăriei, decât în situația în care nu și-au schimbat mediul de rezidență. Totuși, același patern este vizibil și în cazul părinților, fapt pentru care nu putem spune că toți părinții care au crescut la sate au mai multe șanse să ofere sprijin indiferent de mediul lor de rezidență actual. La fel, putem concluziona că indivizii care nu au migrat intern au cele mai multe șanse să fie implicați în transferuri de ajutor practic la nivel intergenerațional.

Contrar cu rezultatele studiilor anterioare, datele prezentate în lucrarea de față indică faptul că persoanele fără partener/ă (niciodată căsătorite, divorțate sau văduve) sunt mai degrabă predispuse să ofere sprijin comparativ cu persoanele căsătorite. Pentru cazul generației mai tinere, de asemenea am văzut că situația de corezidență cu părinții crește raportul de șanse pentru acordarea de asistență personală. Mai mult, dacă numărul persoanelor care locuiesc în gospodăria beneficiarului crește, șansele furnizării de ajutor scad considerabil. Am putea spune astfel că, șansele ca sprijinul practic ascendent să aibă loc sunt cele mai mari în situația în care fiicele locuiesc împreună cu părintele beneficiar (de obicei cu mamele foarte în vârstă aflate în nevoie). Acest lucru este un rezultat al faptului că diadele au vârste înaintate și nu au alte rude apropiate în viața sau disponibile să ofere suport.

Analizând influența statutului marital din perspectiva părinților, doar în mediile rurale mamele niciodată căsătorite sau divorțate, care locuiesc împreună cu părinții lor, beneficiază în cea mai mare măsură de sprijin pentru îngrijirea copiilor (de la părinți). Aceasta poate fi explicată de lipsa partenerului cu care mama să își împartă sarcina îngrijirii copilului și a lipsurilor materiale care să îi permită să locuiască în propria locuință și să opteze pentru servicii plătite de activități de îngrijire zilnică pentru copii. În cazul României, datele au arătat că în mediul rural există șanse mai mari de oferire a sprijinului intergenerațional dacă numărul de nepoți este mai mare, pe când în urban situația este complet opusă. Existența în orașe a serviciilor

Transferuri intergeneraționale de sprijin practic. Diferențe rural-urban ... publice dedicate îngrijirii celor mici până la sfârșirea programului de muncă al părinților (creșe, cămine, centre after school etc.) și lipsa acestora în zonele rurale, alături de distanța geografică semnificativă dintre locuințe (bunicii la sate și tinerii în orașe) cauzează în mare măsură această tendință a raportului de șanse comparativ între cele două medii de rezidență. Așadar, din moment ce rezultatele obținute nu sunt în acord total cu așteptările inițiale, ipoteza de cercetare cu privire al aranjamentele de locuire și la constelația familiei.

Pentru generația mai tânără, în ambele țări, analizele de regresie logistică au arătat că nu există semnificație statistică în relația dintre acordarea de sprijin și variabilele de opinie. Chiar dacă valorile șanselor relative sunt mari în rândul celor care valorizează pozitiv obligațiile față de familie, nu vom putea confirma ipoteza noastră de cercetare datorită lipsei a semnificației statistice. În ceea ce privește reciprocitatea pe termen scurt, singura categorie de sprijin care prezintă semnificație statistică este sprijinul practic primit de la părinți. Comparativ cu categoria de referință care face trimitere la lipsa sprijinului primit de părinți, șansele scad când vine vorba despre beneficierea de sprijin practic. Explicația ar putea fi una evidentă, în situația în care părinți au nevoie și primesc ajutor pentru îngrijirea personală, atunci limitările condiției fizice și a stării de sănătate nu le permit să ofere sprijin practic copiilor lor adulți. Rămâne totuși o întrebare deschisă legată de suportul financiar și cel afectiv. Se observă din tabel că în zonele urbane, șansele ca părinții să recompenseze financiar efortul copilului furnizor de sprijin sunt mai mari comparativ cu categoria de referință, însă lipsește semnificația statistică. Așadar, ipoteza legată de această dimensiune analitică nu poate fi complet infirmată.

Pe de altă parte, în cazul generației seniorilor, s-au observat mai multe rezultate semnificative statistice. În ambele țări, opiniile în acord cu obligațiile parentale predispun părinții să ofere în mai mare măsură sprijin copiilor lor adulți, și mai ales în mediile rurale. Vedem așadar cum însușirea acestor norme influențează comportamentul de sprijin intergenerațional. Valorile mai mari în mediul urban pot fi considerate ca punct de reper pentru împărtășirea unor valori mai degrabă tradiționale decât valorile care pun sinele pe primul plan. Principiul reciprocității este mai vizibil aici comparativ cu situația precedentă. Părinții din rural care beneficiază de sprijin financiar de la copii, sunt mai predispuși să ofere ajutor practic ca răsplată pentru banii primiți. Chiar dacă agricultura pe care o practică le permite vârstnicilor să își asigure

Traietorii familiale. România în context european

alimentele de bază, venitul sub formă de bani provenit din beneficierea pensiei de la stat este minimal, ceea ce determină aceste transferuri de bani și sprijin practic la nivel intergenerațional. În localitățile urbane, se pare că sprijinul emoțional are o importanță majoră pentru copiii adulți și părinți. Dacă cele două generații sunt legate de relații afective puternice, cel mai probabil membrii acestora vor fi dispuși pentru a oferi ajutor reciproc. Când seniorii și urmașii lor au un nivel educațional ridicat și nu se confruntă cu dificultăți financiare, aceștia acordă importanță în mai mare măsură suportului emoțional decât altor tipuri de suport. Prin urmare, putem confirma ipotezele cu privire la atitudini și la suportul reciproc intergenerațional.

Concluzii

Acest capitol cuprinde una dintre cele mai recente studii despre solidaritatea intergenerațională din România. Abordarea folosită oferă informații descriptive legate de transferurile de sprijin practic care au loc între membrii familiei extinse, făcând comparația dintre cele două medii de rezidență, rural și urban. Pentru a îmbogăți datele și a oferi o perspectivă mai largă asupra solidarității intergeneraționale din Estul Europei, a fost inclusă și Bulgaria, țară care prezintă numeroase asemănări cu România în ceea ce privește contextul social, economic și politic. După prezentarea datelor, se poate concluziona că, la nivel de mediu de rezidență, între cele două țări există mai multe similarități decât deosebiri. Cu alte cuvinte, diferențele dintre zonele urbane și cele rurale sunt asemănătoare în România și în Bulgaria. Disparitățile dintre generații sunt vizibile doar atunci când vorbim despre de vârstă, opinii și beneficierea de sprijin în schimbul celui oferit. În schimb, putem spune că atât copii adulți cât și părinții au cele mai mari șanse să ofere sprijin dacă sunt de sex feminin, cu un nivel educațional inferior în zonele rurale și un nivel educațional superior în urban, care locuiesc în aceeași gospodărie, care nu au partener și care beneficiază de suport intergenerațional.

Bibliografie

Bawin-Legros, B., Stassen, J. F. (2002). Intergenerational Solidarity: Between the Family and the State. *Current Sociology*, 50(2): 243 – 262.

- Bengtson, V. L., Rosenthal, C. J., Burton, L. M. (1990). Families and ageing: Diversity and heterogeneity. În Binstock, R. H., George, L. K. (coord.). *Handbook of aging and the social sciences*. 3rd ed. New York: Academic Press, p. 263–287.
- Bianchi, S. M., Hotz, J. V., McGarry, K. M., Seltzer, J. A. (2006). *Intergenerational Ties: Alternative Theories, Empirical Findings and Trends, and Remaining*. California Center for Population Research. Los Angeles: On-Line Working Paper Series,
- Brandt, M., Haberkern, K., Szydlik, M. (2009). Intergenerational Help and Care in Europe. *European Sociological Review*, 25 (5): 585-601.
- Cooney, T. M., Dykstra, P. A. (2013). Theories and their empirical support in the study of intergenerational family relationship in adulthood. În Fine, M. A., Fincham, F. D. (coord.). *Handbook of family theories: A content-based approach*. New York: Routledge/ Taylor and Francis, p. 356-378
- Coward, R. T., Dwyer, J. W. (1990). The Association of Gender, Sibling Network Composition, and Patterns of Parent Care by Adult Children. *Research on Aging*, 12 (2): 158-181.
- Dykstra, P. A., Van den Broek, T., Mureșan, C., Hărăguș, M., Hărăguș, P. T., Abramowska-Kmon, A., Kotowska, I.E. (2014). *State-of-the-art report: Intergenerational linkages in families*. (Preprints, Families And Societies Working Paper Series, no 2103(1).
- <http://www.familiesandsocieties.eu/wpcontent/uploads/2014/12/WP01DykstraEtal2013.pdf>: FP-7 funded project “Changing families and sustainable societies: Policy contexts and diversity over the life course and across generations”. Deliverable 7.1.
- Dinkel, R. M. (1944). Attitudes of children toward supporting aged parents. *American Sociological Review* 9 (4): 370-379.
- Fokkema, T., Ter Bekke, S., Dykstra, P. A. (2008). *Solidarity between parents and their adult children in Europe*. Den Haag: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI reports; 76).

Traectorii familiale. România în context european

Földes, I. (2015). Intergenerational care giving transfers within kinship relations: rural-urban comparison. *Romanian Journal of Population Studies*, IX(1): 104-128.

Ghysels, J. (2011). *The provision of informal childcare by European grandparents: Constraints versus selective preferences*. Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy (CSB Working Papers; 11/08).

Guzman, L. (2004). *Grandma and Grandpa Taking Care of the Kids: Patterns of Involvement*. Washington D.C.: Child Trends (Child Trend Research Briefs; 2004-17).

Hank, K., Buber, I. (2009). Grandparents caring for their grandchildren: Findings from the 2004 survey of health, ageing and retirement in Europe. *Journal of Family Issues*, 30(1): 53-73. doi:10.1177/0192513X08322627.

Herlofson, K., Hagestad, G., Slagsvold, B., Sørensen, A. M. (2011). *Intergenerational family responsibility and solidarity in Europe*. Multilinks deliverable 4.3, www.multilinks-project.eu.

Jappens, M., Van Bavel, J. (2012). Regional family norms and childcare by grandparents in Europe. *Demographic Research*, 27 (4): 85-120.

Kalmijn, M., Saraceno, C. (2008). A comparative perspective on intergenerational support: Responsiveness to parental needs in individualistic and familistic countries. *European Societies*, 10: 479-508.

Keck, W., Hessel, P., Saraceno, C. (2009). *Multilinks Database on Intergenerational Policy Indicators: Methodological Report*. Berlin: Social Science Research Center Berlin.

Leopold, T., Raab, M. (2011). Short- Term Reciprocity in Late Parent - Child Relations. *Journal of Marriage and Family*, 73 (1): 105-119.

McGarry, K. M. (1998). Caring for the Elderly: The Role of Adult Children. În Wise, D.A. (coord.). *Inquiries in the Economics of Aging*. Chicago: University of Chicago Press, p. 133-163.

Mureșan, C. (2012). *Schimbările comportamentului familial în România: o abordare din perspectiva cursului vieții*. Cluj Napoca: Presa Universitară Clujeană.

- Puur, A., Põldma, A., Sakkeus, L., Herm, A. (2011). Intergenerational family constellations in contemporary Europe: Evidence from the Generations and Gender Survey. *Demographic Research*, 25 (4): 135-172.
- Rossi, A. S., Rossi, P. H. (1990). *Of human bonding: Parent-child relations over the life course*. New York: Aldine de Gruyter.
- Silverstein, M., Conroy, S. J., Gans, D. (2012). Beyond solidarity, reciprocity and altruism: moral capital as a unifying concept in intergenerational support for older people. *Ageing and Society*, 32 (7): 1246-1262. doi: 10.1017/S0144686X1200058X.
- Viazzo, P. P. (2010). Family, kinship and the welfare provision in Europe, past and present: Communalities and divergences. *Continuity and Change*, 25 (1): 137-159.
- Kulcsár, L. J., Brădățan, C. (2014). The Greying Periphery—Ageing and Community Development in Rural Romania and Bulgaria. *Europe-Asia Studies*, 66 (5) DOI: 10.1080/09668136.2014.886861.

Anexa 1

Tabelul 1.1: Caracteristici generale ale eșantionului și celor două sub-eșantioane folosite

Țara	Totalul eșantionului	Anul culegerii datelor	Subeșantionul copiilor adulți			Subeșantionul părinților		
			Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total
Bulgaria	12858	2004	2462	6648	9110	1796	3438	5234
România	11986	2005	2736	3936	6672	3139	2862	6001

Sursa datelor: GGS, calculele autorului

Anexa 2

Tabel 2.1 Sprijin practic oferit ascendent și descendent pe linia generațiilor în România și Bulgaria (procente)

Sub-eșantion	Tip de sprijin intergenerațional oferit	România				Bulgaria			
		Total	Mediul de rezidență			Total	Mediul de rezidență		
			Rural	Urban	ϕ		Rural	Urban	ϕ
Copii adulți	Îngrijire personală	3.3	1.3	2.0	0.007	3.8	1.1	2.7	0.011
	Îngrijirea copiilor mici	0.2	0.1	0.1	0.018	0.2	0.1	0.1	0.335
	Total	6672	2736	3936	-	9110	2462	6648	-
Părinți	Îngrijire personală	0.6	0.3	0.3	0.005	0.6	0.2	0.4	0.010
	Îngrijirea nepoților	7.1	3.5	3.6	0.014	7.8	1.9	5.9	0.060 ***
	Total	6001	3139	2862	-	5234	1796	3438	-

Obs.: Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

ϕ = coeficientul de contingență a lui Pearson

Sursa datelor: GGS, calculele autorului

Tabel 2.2: Opinii despre responsabilitatea filială în ceea ce privește acordarea de îngrijire personal. (procente)

Opinii	Bulgaria			ϕ	România			ϕ
	Rural	Urban	Total		Rural	Urban	Total	
Opinii în favoare	24.4	66.0	90.3	0.018	36.5	51.8	88.2	0.020
Opinii în defavoare	0.3	1.1	1.4		0.7	1.0	1.7	
Fără opinie	2.4	5.9	8.3		3.8	6.2	10.1	
Total	2455	6637	9092		2736	3936	6672	

Obs.: Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

ϕ = coeficientul de contingență a lui Pearson

Sursa datelor: GGS, calculele autorului

Tabel 2.3: Opinii despre responsabilitatea filială în ceea ce privește corezidența cu părinții bolnavi (procente)

Opinii	Bulgaria			ϕ	România			ϕ
	Rural	Urban	Total		Rural	Urban	Total	
Opinii în favoare	22.3	58.6	80.9	0.027 **	30.4	40.1	70.5	0.067 ***
Opinii în defavoare	0.7	2.5	3.2		2.0	3.8	5.7	
Fără opinie	4.0	11.9	15.9		8.6	15.1	23.7	
Total	2451	6629	9080		2736	3936	6672	

Obs.: Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

ϕ = coeficientul de contingență a lui Pearson

Sursa datelor: GGS, calculele autorului

Tabel 2.4: Opinii despre instituțiile responsabile pentru oferirea de îngrijire personal persoanelor în vârstă (procente)

Instituția responsabilă	Bulgaria				România			
	Rural	Urban	Total	ϕ	Rural	Urban	Total	ϕ
Familia	11.9	31.7	43.6	0.037 ***	29.2	39.4	68.6	0.050 ***
Statul	5.0	11.6	16.5		3.9	6.0	9.9	
Familia și statul în egală măsură	10.1	29.8	39.9		7.8	13.6	21.4	
Total	2454	6637	9091		2736	3936	6672	

Obs.: Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

ϕ = coeficientul de contingență a lui Pearson

Sursa datelor: GGS, calculele autorului

Tabel 2.5: Opinii despre responsabilitățile părinților cu privire la îngrijirea nepoților (procente)

Opinii	Bulgaria				România			
	Rural	Urban	Total	ϕ	Rural	Urban	Total	ϕ
Opinii în favoare	26.9	48.9	75.8	0.067 ***	43.4	36.3	79.8	0.067 ***
Opinii în defavoare	1.8	5.8	7.6		1.5	2.0	3.5	
Fără opinie	5.7	10.9	16.6		7.4	9.4	16.8	
Total	1792	3427	5219		3139	2862	6001	

Obs.: Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

ϕ = coeficientul de contingență a lui Pearson

Sursa datelor: GGS, calculele autorului

Tabel 2.6: Opinii cu privire la instituțiile responsabile pentru îngrijirea copiilor mici (procente)

Instituții responsabile	Bulgaria				România			
	Rural	Urban	Total	ϕ	Rural	Urban	Total	ϕ
Familia	20.8	38.2	59.0	0.028	47.6	41.5	89.1	0.077 ***
Statul	1.1	2.0	3.1		0.4	0.2	0.6	
Familia și statul în egală măsură	12.4	25.5	37.9		4.3	6.0	10.3	
Total	1791	3431	5222		3139	2862	6001	

Obs.: Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

ϕ = coeficientul de contingență a lui Pearson

Sursa datelor: GGS, calculele autorului

CAPITOLUL 4

Nevoile vârstnicilor și suportul primit¹

Veronica Someșan, Mihaela Hărăguș

Introducere

Cu 16,4% populație în vârstă de 65 ani și peste în 2013, România se situează printre țările în care fenomenul îmbătrânirii demografice, definit ca o creștere a ponderii populației vârstnice, este bine instalat (European Demographic Data Sheet, 2014), și se estimează că în anul 2050 ponderea vârstnicilor de 65 ani și peste va fi de 32,4%, peste media Uniunii Europene (29,7%). Chiar dacă situația demografică actuală este mai favorabilă României decât țărilor vecine deoarece generațiile numeroase născute după 1967 sunt la vârstă activă, în viitorul apropiat ponderea persoanelor inactive (pensionari) va crește dramatic.

Chiar dacă îmbătrânirea populației la nivel global indică aspecte pozitive din punct de vedere medical, social și economic (progrese medicale, creșterea speranței de viață etc.), unele state ale lumii se confruntă totuși cu importante și numeroase provocări. Procesul de îmbătrânire a populației exercită chiar și în prezent mari presiuni asupra sistemului de pensii și de asigurări sociale al unui stat. În același timp, apar multiple provocări asupra modelelor sociale existente de acordare a îngrijirii, acest rol fiind îndeplinit de către familie în mai multe state europene, printre care și România (Bengtson și Lowenstein, 2003). Foarte mulți dintre ei vor locui în propriile case, suferind de boli cronice și probleme de sănătate complexe, pentru care atât suportul

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Someșan și Hărăguș, 2016).

Traectorii familiale. România în context european

informal (din partea partenerilor, copiilor, prietenilor), cât și cel formal (ajutor plătit din partea unei instituții private sau publice) vor fi nevoite să acționeze împreună. Acest lucru va contribui la o creștere a prevalenței rețelelor de îngrijire mixtă, în care va fi nevoie ca multiple forme de îngrijire informală și formală să fie îmbinate pentru a oferi suport în mediul familial (Jacobs și colab., 2015).

În ceea ce privește responsabilitatea intergenerațională, în cazul de față referitoare la îngrijirea populației vârstnice, România s-ar caracteriza printr-un regim familialist, conform tipologiei propuse de Saraceno și Keck (2010). Ceea ce înseamnă că familiile sunt responsabile de asigurarea bunăstării membrilor aflați în nevoie. Noțiunea de cultură familialistă era folosită în trecut pentru a explica legăturile de familie puternice în spațiul Europei de Sud (Banfield, 1958; Reher, 1998). Într-o societate familialistică utilitatea personală și cea familială nu suferă operaționalizări diferite, astfel că structura familiei și relațiile între membrii familiei sunt influențate de legăturile puternice care îi unesc (Tomassini și colab., 2003).

O scurtă privire asupra serviciilor rezidențiale și semi-rezidențiale de acordare a îngrijirii (Mezei și colab., 2006) ne arată faptul că rețeaua geriatrică, doctorii specialiști în geriatrie, echipa multidisciplinară lipsesc sau aceste servicii sunt puțin dezvoltate la nivel național (Consiliul Național al Persoanelor Vârstnice, 2010). Familia devine astfel singura sursă de îngrijire pentru o mare parte a populației.

Schimbările demografice și sociale care vor avea loc în următoarele decenii vor produce dezvoltări semnificative în sfera medicală și, de asemenea, nevoile de îngrijire în cazul populației vârstnice vor suferi modificări (Stein și colab., 2014). Nevoile populației vârstnice sunt mai complexe față de nevoile celor tineri, mai ales dacă luăm în considerare cauzele multiple de morbiditate, deficiențele în statutul funcțional și problemele socio-emoționale cu care se confruntă vârstnicii.

Bătrânețea aduce cu sine deficiențe în starea de sănătate, limitări în activitățile de bază de zi cu zi și în cele instrumentale, cât și sentimente accentuate de singurătate și depresie. Vârstnicii au nevoi funcționale, însă și probleme/nevoi de ordin psiho-afectiv, printre care se numără relația cu ceilalți, participarea la viața activă, accesul la informații și la serviciile publice sau relația cu autoritățile. Atunci când nu există servicii de îngrijire formală dezvoltate corespunzător, iar familia nu reușește să satisfacă cerințele de

sprijin ale vârstnicilor vorbim despre nevoi nesatisfăcute. Acestea pot fi descrise ca o incongruență între îngrijirea de care o persoană are nevoie și suportul efectiv pe care îl primește.

Astfel, în urma acestor considerații, scopul acestui studiu este descrierea nevoilor cu care se confruntă vârstnicii și estimarea gradului de acoperire a acestora, precum și investigarea unor factori asociați cu situația de nevoi nesatisfăcute. Dacă unele studii se concentrează pe diferite tipuri de suport intergenerațional și pe factorii care favorizează aceste schimburi, ca de exemplu Mureșan și Hărăguș (2015), noi ne concentrăm asupra cazului în care acest sprijin intergenerațional lipsește, deși ar fi fost necesar. Considerăm că în acest mod contribuim la îmbogățirea imaginii cu privire la relațiile intergeneraționale în România.

Analiza literaturii de specialitate asupra nevoilor vârstnicilor

Operaționalizarea conceptului de „nevoie” implică luarea în considerare a caracteristicilor fizice, mentale și emoționale ale unei persoane care pot fi afectate de circumstanțele demografice și socio-economice (Vlachantoni și colab., 2011). Un punct de pornire important în definirea nevoii sociale este analizarea taxonomiei lui Bradshaw (1972). Astfel, în practică se operează cu patru tipuri de nevoi și anume: nevoia normativă, nevoia resimțită, nevoia exprimată, nevoia comparată. Pornind de la conceptul de nevoie socială, acesta nu poate fi separat de câmpul serviciilor sociale. Istoria serviciilor sociale este de fapt istoria recunoașterii nevoilor și organizarea, precum și reorganizarea societății în vederea satisfacerii acestora (Bradshaw, 2013). Această taxonomie se poate dovedi utilă în contextul studierii din punct de vedere teoretic, dar și empiric, a nevoilor sociale în rândul vârstnicilor.

Nevoile de îngrijire

Nevoile de îngrijire, fie ele acoperite sau nu, se află într-o strânsă legătură cu evaluarea activităților de bază de zi cu zi (*activities of daily living*) și a celor instrumentale de zi cu zi (*instrumental activities of daily living*). Activitățile de zi cu zi (ADL) fac referire la îndeplinirea sarcinilor zilnice, care sunt necesare în vederea îngrijirii personale și pentru a duce o viață independentă. Astfel de sarcini pot fi date de următoarele: a lua masa, a face baie, a te îmbrăca și

Traectorii familiale. România în context european

activitățile referitoare la transfer (a te da jos din pat sau dintr-un scaun și invers). Atunci când oamenii nu mai sunt capabili să efectueze aceste activități de zi cu zi, aceștia au nevoie de ajutor pentru a se adapta, fie de la alte persoane calificate sau persoane din rețeaua informală de suport, fie folosindu-se de aparate mecanice sau în unele situații de ambele resurse. Chiar dacă această incapacitate de a performa activitățile zilnice poate să apară la orice vârstă, totuși rata prevalenței este mult mai ridicată în rândul vârstnicilor decât în rândul celor tineri (Wiener și colab., 1990).

De-a lungul timpului au fost dezvoltate și folosite mai multe instrumente de evaluare a nevoilor/activităților enumerate mai sus. Astfel, printre cele mai folosite instrumente în evaluarea realizării activităților de zi cu zi (cele de bază) se numără: indexul Katz de evaluare a activităților zilnice, indexul Barthel, scala PULSES, scala IADL (The Lawton Instrumental Activities of Daily Living Scale), care se referă la evaluarea activităților cotidiene instrumentale (Wiener și colab., 1990).

Solidaritatea familială și îngrijirea informală

Este de așteptat ca îngrijirea pentru persoanele vârstnice să devină problematică în deceniile următoare. Această presupuziție se bazează în principal pe dezvoltările demografice, pe un număr absolut și relativ în creștere al populației vârstnice. Ca și consecință, nevoia de îngrijire va crește și în același timp furnizarea de îngrijire se va diminua, pentru că vor fi din ce în ce mai puțini tineri care să ofere acest sprijin. Relațiile dintre părinți și copii sunt printre cele mai importante când vine vorba de suport și îngrijire acordate vârstnicilor (Broese van Groenou și van Tilburg, 1996).

Mai mulți cercetători au promovat ideea potrivit căreia schimbările sociale, precum îmbătrânirea populației, schimbările în formarea familiei – mai cu seamă cele care privesc căsătoria și divorțul – pun valorile și normele care fac referire la responsabilitățile familiale sub presiune (Salvage, 1995; Twigg, 1996; Tjadens și Pihl, 2000, Thorslund, 1991). Aceste schimbări ar putea avea un impact negativ asupra sistemului informal de îngrijire, fiind vorba despre o reducere a disponibilității familiei și celor din rețeaua de ajutor informal de a îngriji persoanele aflate în nevoie, mai ales în condițiile în care cea mai mare nevoie de îngrijire apare la persoanele vârstnice (Twigg și Atkin, 1994; Nolan și colab., 1996; Thorslund, 2004; Thorslund și colab., 2000).

Însă, potrivit unor studii (Jeppsson Grassman și Svedberg, 1996; Parker, 1998; Scharlach și colab., 2003), există puține dovezi cu privire la reducerea disponibilității de a oferi ajutor celor care au nevoie de îngrijire din partea familiei. Studiile de populație din Marea Britanie, Norvegia, Suedia și Statele Unite ale Americii arată un patern stabil asupra prevalenței îngrijirii informale din punctul de vedere al celor care oferă această susținere de-a lungul timpului. Una dintre concluziile susținute de aceste studii este aceea că nu există o legătură directă între schimbările sociale și slăbirea acordării de ajutor informal celor care au nevoie, cum ar fi vârstnicii.

Am putea lua în considerare ca și factor al slăbirii solidarității familiale și faptul că familiile nucleare sunt mai restrânse decât acum 50 de ani, ceea ce înseamnă că în viitor, dacă părinții vârstnici o să aibă nevoie de ajutor, mai puțini copii vor putea contribui. Totuși, rezultatele cercetărilor au arătat că un număr mai mic de copii este asociat cu contacte și tipuri de suport mai consistente și mai frecvente în relația cu părinții vârstnici (Spitze și Logan, 1991), acest aspect fiind valabil în cazul copiilor biologici. Însă, vârstnicii singuri care au doar copii vitregi primesc mai puțin suport față de cei care au copii biologici (Conney și Uhlenberg, 1990; Pezzin și Steinberg Schine, 1999).

Prin luarea în considerare a atitudinilor cu privire la îngrijirea vârstnicilor, potrivit rapoartelor Eurobarometru, încă există un sentiment puternic de reciprocitate și altruism între tinerii adulți și cei vârstnici. Astfel, o treime din populația tânără chestionată în Uniunea Europeană este de părere că generația lor are responsabilitatea de a îngriji vârstnicii și doar 5% dintre tinerii incluși în cercetare nu doresc să se implice în sprijinirea rudelor vârstnice (Comisia Europeană, 1997). Opiniile românilor privind rolurile de îngrijire și de susținere materială a vârstnicilor studiate în Ancheta Generații și Gen relevă o orientare puternic tradițională, mai exact 67.5% dintre respondenți consideră că familia are datoria de a acorda îngrijire la domiciliu persoanelor în vârstă (Hărăguș, 2012).

Partenerii sunt sursele cele mai apropiate de sprijin, acoperind nevoile de intimitate și atașament ale vârstnicilor, mai ales atunci când calitatea relațiilor este una ridicată (de Jong Gierveld și colab., 2009; Pinquart, 2003; Schoenmakers și colab., 2014). În ceea ce privește acordarea sprijinului practic pentru persoanele vârstnice, cei care se află în această poziție sunt cel mai adesea partenerii lor, fiind vorba despre un suport informal. În cazul în care partenerul/a este absent/ă sau nu poate oferi sprijin, copiii adulți sunt

Traectorii familiale. România în context european

următorii în linie care se ocupă de părinții lor vârstnici (Cantor, 1979; Shanas, 1979; Dooghe, 1992). Studii efectuate în diferite țări arată că marea majoritate a vârstnicilor care au nevoie de asistență în activitățile de îngrijire personală, sau în activitățile de zi cu zi, sau în managementul activităților gospodărești, primesc sprijin din partea partenerului/partenerei dacă acesta/aceasta există (de Jong Gierveld și van Tilburg, 1989; Dooghe, 1992; de Jong Gierveld, 2004). Astfel, cuplurile se află într-o situație mai bună față de cei care locuiesc singuri, în special femeile. Partenerele servesc de obicei ca cel mai bun furnizor de servicii de îngrijire emoțională și instrumentală de lungă durată. Aproape toți partenerii se bazează pe sprijinul acordat de către soțiile lor (Kendig și colab., 1999). Ținând cont de faptul că bărbații vârstnici au mai mari șanse să fie căsătoriți decât femeile, cu foarte puține variații în Europa, a fi foarte bătrân duce la diferite implicații pentru bărbați și femei. În cazul bărbaților, a fi bătrân înseamnă a avea o parteneră disponibilă pentru asistență și îngrijire. În cazul femeilor, în general, înseamnă a fi fără partener, fiind nevoite să apeleze la alte persoane atunci când nu pot să facă față singure.

Pe lângă parteneri, copiii adulți oferă sprijin practic părinților vârstnici pentru întreținerea locuinței, transport, efectuarea unor plăți pentru facturi sau impozite, cât și suport emoțional prin vizite și conversații telefonice (Cantor, 1979; Klein Ikkig, 1999). Astfel, copiii constituie cel mai important pilon de sprijin pentru părinții care locuiesc singuri sau care au parteneri incapabili de a le oferi sprijin. Este cunoscut faptul că ajutorul oferit de copiii adulți este influențat de schimbările recente în structura familiei. Pentru multe persoane, relația cu copiii lor adulți reprezintă un factor constant în viață, mai ales atunci când este comparată cu alte tipuri de relații (van Tilburg, 1998). Totuși, există o diversitate substanțială între relațiile copil-părinte. Silverstein și Bengtson (1997) disting între diferite tipuri de relații intergeneraționale, incluzând relația strâns-unită, în care copiii adulți au scoruri pozitive în cazul tuturor dimensiunilor de solidaritate și relații detașate, în care copiii adulți au scoruri negative pe oricare dintre dimensiunile de solidaritate.

Printre factorii asociați suportului acordat părinților de către copii se află numărul copiilor aflați în viață, distanța dintre cele două părți, motivele care îi ghidează pe copii, cadourile financiare din partea părinților, venitul și statutul pe piața muncii al copilului (Mancini și Blieszner, 1989; Dooghe, 1992; Henretta și colab., 1997; Silverstein și colab., 1995, de Jong și Dykstra, 2002).

În acest sens, vârstnicii divorțați primesc într-o măsură mai mică sprijin de la copiii lor față de cei care sunt căsătoriți (Dykstra, 1998). Aceste rezultate au fost confirmate pentru un eșantion de persoane vârstnice care aveau nevoie de ajutor pentru activitățile de zi cu zi, indiferent de prezența unui nou partener. În cazul vârstnicilor văduvi, care nu s-au recăsătorit, aceștia primesc mai mult suport decât alții (de Jong Gierveld și Dykstra, 2002), însă există numeroși vârstnici care au experimentat un divorț și care locuiesc singuri fără a fi văduvi. În studiul lui Stuifbergen și colab., (2008), rezultatele indică faptul că mamele singure aveau mai multe șanse să primească ajutor față de mamele cu parteneri, indiferent dacă s-au aflat într-o situație de divorț sau de văduvie. De asemenea, tații văduvi au primit sprijin însă numai cu munca în gospodărie. Cea mai importantă motivație pentru oferirea de sprijin s-a dovedit a fi o relație bună între părinte și copil, pe când obligațiile filiale s-au dovedit a fi mai puțin motivatoare, în special în oferirea de sprijin social.

În ceea ce privește schimburile reciproce dintre copii și părinți, adulții obișnuiesc să își sprijine părinții prin ajutorul acordat în gospodărie și în îngrijirea personală, pe când părinții oferă mai degrabă suport financiar copiilor adulți (Hagestad, 1987). Atunci când părinții încep să aibă probleme de sănătate, copiii sporesc în intensitate suportul oferit (Broese van Groenou și Knipscheer, 1999), fiii oferă suport instrumental, iar fiicele mai degrabă suport emoțional. În cazuri de criză sau perioade prelungite de suferință, atât fiii cât și fiicele continuă să îndeplinească cererile de sprijin (Eggebeen și Adam, 1998).

Pe baza datelor furnizate de Studiul asupra Sănătății, Îmbătrânirii și Pensionării în Europa (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe) valul II, Rodrigues și colab., (2012) au analizat categoriile de persoane (bărbați sau femei) care au cea mai mare nevoie de îngrijire. Rezultatele acestora indică faptul că femeile vârstnice sunt mai predispuse să trăiască o mare parte din bătrânețea lor suferind de probleme de sănătate cronice decât bărbații. Acest lucru are un impact puternic și asupra nevoii lor de suport din partea familiei și prietenilor. În acest sens, femeile primesc mai mult suport informal față de bărbați, această situație fiind valabilă în toate țările studiate și pentru toate grupele de vârstă (65-71 de ani, 75+). Diferențele de gen în ceea ce privește suportul informal primit sunt mai mari pentru grupa de vârstă 75 de ani și se aplică acelor țări unde suportul informal este răspândit, cum ar fi Cehia, Austria, Germania, Polonia și Italia. Intensitatea îngrijirii informale este mult

Traectorii familiale. România în context european

mai pronunțată și deja evidentă la grupele de vârstă până în 70 de ani în statele familialiste, unde această sarcină aparține membrilor familiei cu precădere. Intensitatea suportului informal oferit vârstnicilor pentru grupele de vârstă înaintată este de șase ori mai mare în Grecia, Germania și Polonia comparativ cu Olanda și Danemarca în cazul acelorași grupe de vârstă. În țările Europei de Sud și de Est, intensitatea suportului informal poate avea valori și mai mari față de valorile exprimate în țările enumerate mai sus, dat fiind faptul că îngrijirea personală co-rezidențială este mult mai comună în aceste țări.

Nevoile emoționale

Pe lângă îngrijirea pentru activitățile de zi cu zi și a celor instrumentale (acoperirea nevoilor funcționale), o categorie importantă de nevoi ale vârstnicilor care de cele mai multe ori rămân neacoperite (unmet needs) sunt cele de ordin emoțional, caracterizate prin apariția sentimentelor de singurătate și depresie. De cele mai multe ori lipsa suportului emoțional se intensifică odată cu înaintarea în vârstă, printre cauze se numără pierderea locului de muncă sau pensionarea, decesul prietenilor sau partenerului/partenerei și dificultățile cu care se confruntă în încercarea de a înlocui acele relații (Rodrigues și colab., 2012).

Singurătatea

Singurătatea este unul dintre cei mai importanți indicatori ai bunăstării sociale. Prin acest indicator se reflectă evaluarea subiectivă a individului cu privire la implicarea sa socială.

Dupa Perlman și Peplau (1981) singurătatea se referă la experiența neplăcută în care se găsește un individ atunci când rețeaua relațiilor sociale este una deficitară, fie în sens cantitativ, fie calitativ. Aici putem include situații în care numărul de relații sociale existente este mai mic decât cel dorit, precum și situațiile în care intimitatea dorită de către individ nu este atinsă (de Jong Gierveld, 1987). Astfel, singurătatea este considerată a fi o expresie a sentimentelor negative cu privire la lipsa relațiilor sociale, această stare putând apărea la toate vârstele. Încercând să operaționalizeze conceptul de singurătate, Weiss (1973) a făcut distincția dintre singurătatea emoțională, care se referă la absența relațiilor intime sau de atașament (fie relații cu

partener, fie relații de prietenie apropiate), și singurătatea socială, cu referire la absența unui grup de legături sociale (prieteni, colegi, vecini etc.)

În ceea ce privește măsurarea nevoilor emoționale, mai exact singurătatea, în sfera cercetărilor sociale de mare amploare se folosește frecvent scala De Jong Gierveld cu șase itemi (de Jong Gierveld și van Tilburg, 2006), fără a reduce din eficiența scalei cu 11 itemi dezvoltată de același cercetător (de Jong Gierveld și van Tilburg, 1999). Scala include trei itemi formulați negativ: „Simt nevoia să am lume în jur”, „Adesea mă simt respins/ă”, „Mă încercă un sentiment general de inutilitate” și alți trei itemi pozitivi: „Sunt multe persoane la care pot apela atunci când am necazuri”, „Sunt destule persoane de care mă simt apropiat/ă”, „Sunt multe persoane în jurul meu pe care pot conta în orice situație”. Este important de precizat faptul că niciunul dintre itemi nu face referire în mod specific la singurătate. Scala cu șase itemi are trei tipuri de răspunsuri: „da”, „mai mult sau mai puțin”, „nu”.

Singurătatea poate să apară la toate grupele de vârstă, dar este o problemă mai comună la vârsta a treia. Însă îmbătrânirea în sine nu este responsabilă pentru dezvoltarea singurătății în această perioadă de viață (Aylaz și colab., 2012). Totuși, vârsta înaintată a fost considerată ca una dintre cauzele singurătății, ca rezultat al unui studiu realizat pe această problematică cu un eșantion de 6786 vârstnici finlandezi (Savikko și colab., 2005). Același studiu promovează ideea că singurătatea poate juca un rol etiologic în apariția problemelor de sănătate fizică și mentală la indivizii vârstnici.

Pe plan național, comparând rezultatele Anchetei Generații și Gen pentru trei țări ex-socialiste, Faludi (2013), conchide că cei mai expuși singurătății sunt vârstnicii fără copii și părinții care nu locuiesc cu copiii, iar printre cei mai protejați de singurătate sunt părinții vârstnici care locuiesc cu partenerul/partenera și care au copii non-rezidenți și vârstnicii fără copii care locuiesc cu partenerul/partenera.

Din studiul lui Hawkley și colab., (2008) reiese că mai mulți factori, printre care cei de natură socio-economică (educație, venit), sănătatea mintală și fizică, rolurile sociale (soț, soție, partener) sunt mai mult sau mai puțin direct asociați cu mărimea, compoziția și calitatea percepută a rețelei sociale a unui individ, iar aceste variabile reprezintă determinanți ai singurătății. Mai exact, cercetătorii și-au îndreptat atenția către pierderea partenerului și a unui prieten apropiat, starea precară de sănătate și presiunile financiare ca fiind

Traectorii familiale. România în context european

direct legate de evenimente și tranziții în etapele ulterioare ale vieții. În acest sens, se justifică cercetările asupra singurătății în cazul vârstnicilor, acestea fiind deosebit de importante pentru factorii decizionali politici.

O analiză mai detaliată asupra determinantilor stării de singurătate în rândul persoanelor vârstnice indică următorii ca fiind importanți: prezența sau absența unui partener (Waite și Gallagher, 2000; Dykstra și de Jong Gierveld, 2004); felul în care relațiile de familie funcționează, mai ales relația părinte-copil sau chiar și existența acestor relații (Kitson și Morgan, 1990; de Jong Gierveld și Peeters, 2003; Pinguart, 2003); existența relațiilor de prietenie și participarea în activități voluntare, cluburi etc. (van Tilburg și colab., 1998; Wagner și colab., 1999); trăsăturile de personalitate (Jones și Carver, 1991; Windle și Woods, 2004); sănătatea (Havens și Hall, 2001; Kramer și colab., 2002; Steverink și colab., 2001) și genul (Baltes și colab., 1999). Printre altele, unele studii (de Jong Gierveld și colab., 2006) au încercat să explice de ce unele persoane vârstnice se consideră singure iar altele nu (starea de singurătate auto-percepută), prin analiza mai multor aspecte ale vieții acestora. Astfel, singurătatea poate fi asociată cu caracteristici demografice cum ar fi genul, vârsta, sau de alt tip, precum starea de sănătate și alte nevoi de îngrijire ale persoanelor vârstnice și după caz ale partenerilor (Beeson, 2003). Alte studii asupra singurătății încearcă să explice diferența dintre intensitatea singurătății în rândul vârstnicilor care trăiesc singuri față de cei căsătoriți.

De Jong Gierveld și colab., (2009) au arătat prin studiile lor cu privire la vârstnicii căsătoriți că bărbații sunt în acest caz expuși unui risc mai mare de singurătate socială decât femeile. Singurătatea emoțională a fost asociată pozitiv cu dimensiunea rețelei sociale și prezența suportului instrumental în cazul indivizilor studiați. Astfel, vârstnicii căsătoriți care oferă într-o măsură mai mare ajutor instrumental partenerului sau partenerei au un risc scăzut de singurătate emoțională. Totodată, s-a mai descoperit faptul că respondenții cu nevoi funcționale sunt caracterizați de scoruri mai mari ale singurătății. Sunt afectați de singurătate emoțională într-o mai mare măsură femeile recăsătorite decât bărbații aflați în această situație. Respondenții care nu au copii sau care au contacte rare (mai puțin de o dată pe săptămână) cu copiii lor, se află într-o stare de singurătate socială mai avansată față de cei care mențin legătura constant cu cel puțin un copil.

Depresia

Alături de sentimentele de singurătate trăite de persoanele vârstnice, atenția noastră se îndreaptă și asupra stărilor de depresie manifestate de aceștia. Depresia este una dintre cele mai negative condiții psihiatrice la vârsta a treia. Rata prevalenței depresiei în rândul vârstnicilor în cazul societăților occidentale variază de la 1 - 4% pentru simptomele depresiei majore la 8 - 16% pentru simptomele depresiei ușoare (Houtjes și colab., 2014).

Conform unor studii (White și colab., 1990; Blazer, 2000), simptomele depresive sunt mult mai frecvente printre vârstnicii bătrâni (oldest old), însă frecvența cea mai ridicată este dată de factorii asociații bătrâneții, cum ar fi o proporție mai mare a femeilor, dizabilități fizice, deteriorări cognitive și un status socio-economic scăzut. Când acești factori sunt controlați nu există nicio relație între simptomele depresive și vârstă (Blazer, 2003). Cele mai multe studii transversale sau longitudinale asupra factorilor de risc asociați depresiei au făcut legătura dintre calitatea și dimensiunea rețelelor sociale, evenimente stresante și condițiile de trai (Vink și colab., 2008). Cu toate acestea, rezultatele din cercetările privind legătura dintre variabilele socio-demografice și depresie nu sunt consistente și valide. De exemplu, foarte multe incongruențe au fost descoperite în legătură cu riscul mare de depresie în cazul vârstnicilor, acest risc fiind asociat doar cu caracteristica înaintării în vârstă (van Ojen și colab., 1995). O mică parte din studii au arătat că un nivel scăzut de educație și un venit precar pot fi considerați factori de risc pentru depresie, cât și faptul că femeile ar fi mai predispuse spre această condiție. Pe de altă parte, religiozitatea a fost identificată în numeroase studii ca reprezentând un factor protectiv pentru manifestarea simptomelor depresive (Quin și colab., 1996).

Murphy (1982), a identificat o puternică asociere între stresul cotidian și debutul depresiei la vârsta a treia. Informațiile precise despre contribuția stresului cotidian în debutul depresiei la vârsta a treia sunt importante, deoarece prevalența episoadelor depresive la această categorie de vârstă este considerabilă (Koenig și Blazer, 1996; Beekman și colab., 1999).

Nu mai puțin importantă este relația dintre depresie și statutul funcțional al vârstnicului. Manifestarea simptomelor depresive este asociată cu deficiențe ale statutului funcțional (Blazer și colab., 1991; Hays și colab., 1997; Bruce, 2001) și afectează totodată evoluția bolilor în timp (Bruce și Leaf, 1989; Alexopoulos și colab., 1996). Până și simptomele mai puțin severe ale

depresiei, cum ar fi depresia fără tristețe, sunt asociate cu un declin al statutului functional (Gallo și colab., 1997). Relația dintre depresie și statutul functional este destul de complexă. În cadrul unei cercetări Steffens și colab., (1999) au descoperit că subiecții care aveau probleme în desfășurarea activităților de bază de zi cu zi (ADL) prezentau mai puține simptome depresive față de cei care sufereau de depresie majoră, aceștia având dificultăți în exercitarea activităților instrumentale (IADL). Valvanne și colab., (1996) au demonstrat că există o asociere între depresia majoră și disfuncții în efectuarea activităților instrumentale precum prepararea hranei, cumpărături, îngrijirea gospodăriei, cât și în cele de bază (ADL), cum ar fi spălatul, toaleta personală, îmbracatul etc.

Rezultatele unui studiu transversal (Houtjes și colab., 2010) arată faptul că gradul de severitate al depresiei este asociat cu numeroase nevoi sociale și emoționale nesatisfăcute ale pacienților aflați la vârsta a treia, incluzând aici nevoia de companie, nevoia de relații intime și nevoia de acoperire a activităților de zi cu zi. În cazul persoanelor vârstnice cu depresie aflată în stadiul cronic, este bine documentat (McCullough, 2003) faptul că relația cu prietenii și rudele este afectată într-un sens negativ din cauza atitudinilor persistente ale lipsei speranței și ale lipsei de ajutor exprimate de către vârstnici, atitudini cumulate cu sentimente de frustrare și povară ale membrilor rețelei sociale. Legătura dintre depresia la vârsta a treia și suportul social scăzut a fost stabilită prin numeroase studii. De exemplu, într-un studiu efectuat în Hong Kong (Chi și Chou, 2001), suportul social deficitar și depresia au fost strâns legate (incluzând dimensiunea rețelei sociale, compoziția rețelei, frecvența contactelor sociale, calitatea suportului social primit și suportul emotional primit). Unii cercetători (Cumming și Henry, 1961; Lewinsohn și colab., 1989) au încercat chiar să lege teoria dezangajării (mult dezbătută în literatura de specialitate) de îmbătrânire și depresie, sugerând că anumite simptome ale depresiei, cum ar fi lipsa implicării în activități sociale și lipsa auto-implicării, sunt caracteristici ale vârstnicilor din această perspectivă teoretică. Astfel, este probabil ca vârstnicii care sunt mai puțin angajați în viața socială să fie mai expuși simptomelor depresive.

Unele studii au dovedit că simptomele depresiei la vârsta a treia variază în funcție de gen și vârstă. Astfel, prevalența depresiei pe parcursul vieții în rândul femeilor adulte este de două ori mai mare în comparație cu

bărbații (21% pentru femei, respectiv 13% pentru bărbați) (Bebbington și colab., 1996; Kessler, 2006).

Rezultatele unor anchete longitudinale arată printre altele că respondenții fără partener în gospodărie și cu suport emoțional scăzut manifestau adesea simptome depresive, iar bărbații prezentau rate mai ridicate ale depresiei față de femei. O nevoie mare de afiliere a fost asociată cu depresia în rândul femeilor, dar nu și în cazul bărbaților (Sonnenberg, 2013).

Există o relație foarte strânsă între singurătate și simptomele depresiei. Singurătatea în rândul vârstnicilor prezice nevoia de utilizare sporită a serviciilor de sănătate și instituționalizarea timpurie. S-a demonstrat, de asemenea, că singurătatea este un predictor pentru apariția bolilor mintale la vârsta a treia (Fratiglioni și colab., 2000; Tilvis și colab., 2000) cât și pentru creșterea riscului de mortalitate (Herlitz și colab., 1998; Tilvis și colab., 2000). Există dovezi din cercetări longitudinale care afirmă faptul că o intensificare a simptomelor depresive poate duce la sentimente sporite de singurătate (Holmen și Furukama, 2002; Heikkinen și Kauppinen, 2004).

În consecință, la vârsta a treia, fluctuațiile în suportul social și emoțional pot avea loc din cauza schimbărilor în starea de sănătate, în capacitatea funcțională și în aranjamentele de viață. Așadar, studiile care se concentrează pe vârsta a treia sunt utile în obținerea unei mai bune înțelegeri asupra efectelor pozitive și de risc ale relațiilor sociale asupra singurătății și depresiei. Rezultatele acestor studii pot duce la îmbunătățirea modalităților de intervenție în tratarea bolilor mentale în cazul vârstnicilor și identificarea unor măsuri de susținere a bunăstării acestora.

Ipotezele de cercetare

Analiza literaturii de specialitate din acest domeniu a arătat că vârstnicii au nevoi diverse, de la cele concrete de îngrijire și de ajutor practic, până la nevoi emoționale, rezultate din sentimente de singurătate sau depresie. Când nu există suficiente servicii formale de suport adresate vârstnicilor și când membrii familiei, principalii furnizori de suport, nu reușesc să facă față așteptărilor și cerințelor din partea persoanelor vârstnice, apare situația unor nevoi nesatisfăcute. Nevoile nesatisfăcute pot fi descrise ca o discrepanță între îngrijirea de care o persoană are nevoie și suportul efectiv pe care îl primește (Cordingley și colab., 2001, Vlachantoni și colab., 2011). O astfel de situație

Traectorii familiale. România în context european

poate avea consecințe nefaste asupra stării de sănătate și asupra bunăstării persoanei.

Pe baza considerentelor teoretice anterioare formulăm următoarele ipoteze de cercetare:

1. *Absența furnizorului.* Am văzut că partenerul de viață este principalul furnizor de suport pentru vârstnici, ceea ce conduce la prima ipoteză: *Absența partenerului crește probabilitatea ca vârstnicul să se afle într-o situație în care nevoile sale de sprijin să nu fie satisfăcute.* Extindem aceste considerații și asupra existenței și distanței la care se află copiii persoanei: *Când copiii respondentului locuiesc în altă localitate sau când respondentul nu are copii, cresc șansele ca acesta să se afle într-o situație în care nevoile sale de sprijin să nu fie satisfăcute.*

2. *Genul.* Întrucât bărbații se bazează în mai mare măsură pe sprijinul acordat de partenerele lor decât viceversa, iar femeile primesc mai mult suport informal decât bărbații, *ne așteptăm ca bărbații singuri să fie cei mai predispuși la situații de nevoi nesatisfăcute.*

3. *Deficiențele în statutul funcțional* al vârstnicilor sunt legate de incidența stărilor depresive. Considerăm că limitările în efectuarea activităților zilnice, ca urmare a unor condiții cronice sau dizabilități, îngreunează contactele cu ceilalți și duc la situații în care vârstnicii trăiesc sentimente negative (depresie, singurătate), fără a vorbi cu cineva despre acestea. *Ne așteptăm așadar ca deficiențele în statutul funcțional sau sănătatea deteriorată să crească probabilitatea apariției unei situații de nevoi nesatisfăcute.*

4. *Sărăcia.* Dificultățile financiare și un nivel de trai scăzut pot accentua stările emoționale negative și pot fi de asemenea asociate cu izolarea socială. *Prin urmare, ne așteptăm ca dificultățile de ordin financiar să crească probabilitatea unei situații de nevoi nesatisfăcute.*

Date și metodologie

Pentru investigarea nevoilor vârstnicilor și a suportului primit în relație cu acestea, folosim datele Anchetei Generației și Gen (GGS) pentru România. Fiind interesați de nevoile de îngrijire și sprijin asociate vârstei înaintate, ne oprim asupra persoanelor cu vârsta de 65 ani și peste. Astfel rămân 2715 persoane în eșantion.

Întreprindem mai întâi o analiză descriptivă a nevoilor vârstnicilor, grupându-le în două mari categorii: 1) nevoi funcționale, ca și rezultat al unei stări de sănătate precară (boli de lungă durată sau boli cronice), limitări cauzate de starea de sănătate și dizabilități, nevoia de îngrijire personală, și 2) nevoi emoționale, rezultate din sentimente de singurătate și depresie. Pentru analiza multivariată, apelăm la regresia logistică. Variabila dependentă dihotomică este construită prin raportarea sprijinului primit de vârstnici la nevoile lor de suport: când o persoană manifestă o nevoie specifică de îngrijire și nu primește sprijinul, considerăm că acea persoană se află într-o situație de nevoi nesatisfăcute. Astfel, eșantionul de lucru pentru fiecare tip de nevoie nesatisfăcută cuprinde persoanele care se confruntă cu respectivul tip de nevoie.

Am dorit surprinderea situației atât pentru sprijin emoțional, cât și pentru îngrijire și ajutor în desfășurarea activităților zilnice. Pentru estimarea nevoilor emoționale am folosit scalele prezente în GGS: scala cu șase itemi dezvoltată de De Jong Gierveld (de Jong Gierveld și van Tilburg, 2010), cu componentele de singurătate socială și singurătate emoțională, precum și o versiune scurtă în cazul scalei de depresie (de Jong Gierveld și Havens, 2004, Tilburg și colab., 2004). Dacă o persoană înregistrează un scor mai mare ca zero pe una dintre aceste scale ale singurătății sau depresiei (adică are nevoi emoționale) și nu primește sprijin emoțional (nu discută cu nimeni despre sentimentele și trăirile personale), atunci considerăm că această persoană se află în situația în care nevoile sale de suport nu sunt satisfăcute.

În cadrul GGS s-a urmărit ajutorul primit pentru efectuarea activităților obișnuite, cum ar fi mâncatul, ridicatul din pat, îmbrăcatul, spălatul sau folosirea toaletei doar în cazul persoanelor care au declarat că au nevoie de un astfel de ajutor. Ca urmare, eșantionul de lucru în acest caz este de doar 128 de persoane.

Pentru testarea ipotezelor am realizat o serie de variabile independente. Am construit o variabilă combinată care include existența sau absența partenerului și genul persoanei, cuprinzând patru posibile situații: femeie singură, bărbat singur, femeie cu partener, bărbat cu parteneră. Variabila referitoare la copiii respondentului cuprinde trei categorii: copilul locuiește în aceeași gospodărie cu vârstnicul sau în aceeași localitate; copilul locuiește în altă localitate; respondentul nu are copii. Pentru a surprinde starea de sănătate autoapreciată am redus variabila originală la trei categorii:

Traectorii familiale. România în context european

bună, satisfăcătoare și rea. Pentru a descrie statutul funcțional al vârstnicului, am folosit variabila referitoare la existența unei limitări a capacității de a participa la activitățile obișnuite din cauza unei probleme sau a unui handicap fizic sau psihic. Ca indicator al dificultăților financiare cu care vârstnicul se confruntă am folosit variabila care estimează cât de ușor sau greu se descurcă persoana, ținând cont de veniturile tuturor membrilor gospodăriei. Am folosit și două variabile de control, grupa de vârstă, cu patru categorii: 65-69 ani, 70-74 ani, 75-79 ani și 80 ani și peste, precum și mediul de rezidență: urban sau rural. Am construit câte un model de regresie logistică pentru a estima efectul variabilelor independente asupra probabilității ca vârstnicul să se afle în situația în care nevoile sale sunt nesatisfăcute, luând în considerare nevoile emoționale - singurătate, depresie - și nevoile de îngrijire.

Rezultate

Aspectele legate de sănătate determină nevoile funcționale ale vârstnicilor. Din punct de vedere al autoaprecierii stării de sănătate, cea mai mare parte a respondenților (48%) aleg varianta “satisfăcătoare”, iar 30% o apreciază ca proastă sau foarte proastă. 48% dintre vârstnici declară că suferă de boli cronice sau de lungă durată, 61% de 5 ani sau mai mult. 22% declară că suferă de o limitare a capacității de a participa la activitățile obișnuite din cauza unei probleme sau a unui handicap fizic sau psihic și 53% dintre aceștia se confruntă cu o astfel de dizabilitate de 5 sau mai mulți ani. Doar 4,7% dintre respondenți afirmă că au nevoie de ajutor pentru efectuarea activităților obișnuite, cum ar fi mâncatul, ridicatul din pat, îmbrăcatul, spălatul sau folosirea toaletei (Tabelul 1).

Cum remarcam mai sus, primirea de ajutor pentru astfel de sarcini s-a înregistrat doar în cazul celor 128 de persoane care au răspuns afirmativ la întrebarea anterioară. Suntem de părere că aceasta este o definiție prea îngustă a nevoii de ajutor concret la activitățile zilnice și vârstnicii care au o stare de sănătate precară, boli cronice sau afecțiuni de lungă durată, sau care se confruntă cu anumite dizabilități s-ar găsi în postura de a avea nevoie de îngrijire și ajutor practic. Pentru aceștia însă nu s-a contorizat și îngrijirea primită. Din cei 128 vârstnici care au nevoi funcționale severe, 23 (18%) nu au primit un astfel de ajutor în ultimele 12 luni, ceea ce înseamnă că s-au aflat într-o situație de nevoi de îngrijire nesatisfăcute (Tabelul 3).

Tabelul 1. Nevoile de îngrijire ale vârstnicilor

Starea de sănătate în general			Limitări cauzate de starea de sănătate sau dizabilități		
	Frecv.	%		Frecv.	%
Foarte bună și bună	593	21,9	Da	593	21.8
Satisfăcătoare	1307	48.1	Nu	2122	78.2
Rea și foarte rea	815	30.0	Total	2715	100
Total	2715	100	Durata limitărilor cauzate de starea de sănătate sau dizabilități		
Boli cu evoluție lentă, dar de durată sau boli cronice			Mai puțin de 6 luni	27	4,6
Da	1304	48.0	Între 6 luni și un an	36	6.1
Nu	1411	52.0	Între 1 și 5 ani	218	36.8
Total	2715	100.0	Între 5 și 10 ani	128	21.6
Durata bolilor cronice			10 ani sau mai mult	184	31.0
Mai puțin de 6 luni	33	2.5	Total	593	100.0
Între 6 luni și un an	50	3.8	Nevoia de ajutor pentru îngrijirea personală		
Între 1 și 5 ani	420	32.2	Da	128	4.7
Între 5 și 10 ani	334	25.6	Nu	2587	95.3
10 ani sau mai mult	467	35.8	Total	2715	100.0
Total	1304	100.0			

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorilor

Din punct de vedere al nevoilor emoționale, exprimate prin trăirea sentimentelor de singurătate și depresie, doar 2% dintre persoane nu au menționat nicio trăire asociată sentimentului de singurătate, în timp ce 12% au avut scor maxim pe ambele dimensiuni ale singurătății (sociale și emoționale). Sentimentele asociate depresiei sunt trăite de vârstnici în mult

Traectorii familiale. România în context european

mai mică măsură față de cele de singurătate: 70,8% dintre ei nu au menționat nicio trăire asociată cu depresia. Raportând nevoile la suportul emoțional primit, găsim că 64,5% dintre cei cu nevoi emoționale generate de singurătate și 64,7% dintre cei cu nevoi emoționale generate de depresie nu discută cu nimeni despre trăirile și sentimentele lor (au nevoi emoționale nesatisfăcute) (Tabelul 2).

Tabelul 2. Nevoile emoționale ale vârstnicilor

Scorul singurătății sociale			Scorul de depresie		
	Frecvențe	%		Frecvențe	%
0	690	25.4	0	1921	70.8
1	337	12.4	1	255	9.4
2	418	15.4	2	179	6.6
3	1270	46.8	3	107	3.9
Total	2715	100.0	4	89	3.3
Scorul singurătății emoționale			5	65	2.4
	Frecvențe	%	6	50	1.8
0	287	10.6	7	49	1.8
1	1237	45.6	Total	2715	100.0
2	676	24.9			
3	515	19.0			
Total	2715	100.0			

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorilor

Tabelul 3. Nevoile emoționale nesatisfăcute și de îngrijire ale vârstnicilor

Nevoi nesatisfăcute		
Emoționale (singurătate)	Total	%
Nevoie	2664	
Îngrijire	946	35.5
Nevoi nesatisfăcute	1718	64.5
Emoționale (depresie)	Total	%
Nevoi	794	
Suport	280	35.3
Nevoi nesatisfăcute	514	64.7
Îngrijire	Total	%
Nevoie	128	
Sprijin	105	82.0
Nevoi nesatisfăcute	23	18.0

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorilor

Trecând la rezultatele modelelor de regresie (Tabelul 4), observăm că absența partenerului crește șansa ca persoana să se afle într-o situație de nevoi emoționale nesatisfăcute. În cazul nevoilor emoționale generate de singurătate, atât femeile singure, cât și bărbații singuri prezintă șanse crescute de a se afla în situația de nevoi nesatisfăcute, efectul fiind mai puternic în cazul bărbaților. În cazul nevoilor emoționale generate de depresie se observă că doar bărbații singuri prezintă o probabilitate crescută de a se afla într-o situație în care nevoile sale sunt nesatisfăcute, comparativ cu categoria de referință a bărbaților cu parteneră, ceea ce ne arată că femeile au un rol mai important decât bărbații în asigurarea suportului emoțional al partenerului. În cazul nevoilor generate de singurătate observăm că femeile cu partener au șanse mai mici de a se afla într-o situație de nevoi nesatisfăcute, comparativ cu bărbații cu parteneră.

Tot legat de existența/apropierea furnizorului de suport găsim, în mod neașteptat, că nu cea mai mare apropiere spațială de copii este asociată cu cele mai mici șanse de apariție a unei situații de nevoi nesatisfăcute. Din contră, atunci când copiii locuiesc în altă localitate decât respondentul sunt cele mai mici șanse de nevoi nesatisfăcute. Probabil distanța spațială mai mare este compensată prin contacte mai frecvente și de o calitate superioară, comparativ cu o apropiere geografică mai mare (chiar co-rezidență), când pe lângă un schimb de suport mai facil pot apărea și conflicte. Absența copiilor însă are efectul așteptat: crește șansa unei situații de nevoi emoționale nesatisfăcute, însă doar în cazul celor generate de singurătate.

Starea de sănătate nu apare ca fiind asociată cu nevoile emoționale nesatisfăcute. Existența unei dizabilități este asociată cu nevoile nesatisfăcute, însă nu în sensul în care ne-am așteptat: dacă persoana suferă de o limitare a capacității de desfășurare a activităților zilnice, scad șansele de a se afla într-o situație de nevoi emoționale nesatisfăcute, atât pentru cele generate de singurătate cât și pentru cele generate de depresie. Se pare că limitările de activitate ale vârstnicilor sunt compensate de contacte mai frecvente cu persoanele apropiate.

Dificultățile financiare sau grupa de vârstă nu sunt asociate cu situația de nevoi nesatisfăcute. Vârstnicii din rural au șanse mai mari de a avea nevoi emoționale nesatisfăcute decât cei din urban, însă doar pentru nevoile generate de singurătate.

Modelul de regresie pentru nevoile de îngrijire nesatisfăcute nu ne furnizează niciun efect semnificativ statistic pentru variabilele independente incluse. Probabil că în acest caz contează tipul și gravitatea disfuncționalității fizice a persoanei, aspecte care nu au fost surprinse în cercetarea cu datele căreia lucrăm.

Tabelul 4. Rezultate ale modelelor de regresie logistică, raportul cotelor (odds ratios) pentru apariția situației de nevoi emoționale nesatisfăcute

Categorii	Nevoi nesatisfăcute singurătate		Nevoi nesatisfăcute depresie	
	Frecv.	Exp(B)	Frecv.	Exp(B)
Situație de parteneriat				
Femeie singură	786	1.20 *	372	1.15
Bărbat singur	273	1.61 ***	136	1.66 *
Femeie cu partener	685	0.79 **	152	0.74
Bărbat cu parteneră (ref.)	920	1	134	1
Copii				
Coresident sau non-resident în aceeași localitate (ref.)	783	1	226	1
Nonresident în localitate diferită	1314	0,84 *	353	0.67**
Fără copii	567	1,26 *	215	0.96
Starea de sănătate				
Bună (ref.)	579	1	80	1
Satisfăcătoare	1279	1.14	303	0.94
Rea	806	1.07	411	0.84
Dizabilitate				
Da	584	0.55 ***	293	0.69 **
Nu (ref.)	2080	1	501	1
Capacitatea financiară de a acoperi nevoile (able to make ends meet)				
Foarte greu	568	1.41	281	1.62
Greu	468	1.28	158	1.83
Destul de greu	682	1.12	175	1.70
Nici greu, nici ușor	829	1.20	157	1.31
Ușor (ref.)	117	1	23	1
Grupa de vârstă				
65-69 (ref.)	1005	1	256	1
70-74	900	0.95	251	0.92
75-79	712	1.07	269	0.87
80+	47	1.76	18	1.16
Tipul de rezidență				
Rural	1618	1.42 ***	479	1.19
Urban (ref.)	1046	1	315	1
Total	2664		794	

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calculele autorilor

Obs.: Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$.

Concluzii și discuții

Numeroasele studii care adresează situația persoanelor vârstnice semnalează diversitatea nevoilor cu care aceștia se confruntă: vârstnicii au nevoi de îngrijire, dar au și probleme/nevoi psiho-afective, de relaționare cu ceilalți sau cu autoritățile, de participare la viața activă, de acces la diferite servicii publice. Rolul familiei - partenerul/partenera și copiii - este esențial în oferirea diferitor tipuri de suport, în funcție de problemele cu care vârstnicii se confruntă. Diferite studii au arătat efectul unor factori asupra șanselor de a primi sprijin: existența partenerului, apropierea spațială de copii, nevoia de sprijin, starea de sănătate etc. Studiul nostru vine în completarea imaginii asupra sprijinului intergenerațional, abordând problematica nevoilor nesatisfăcute, adică acea situație când anumite nevoi de sprijin există însă vârstnicii nu primesc suport în acel sens. Am urmărit ce factori sunt asociați cu astfel de situații de nevoi nesatisfăcute, referindu-ne atât la nevoile funcționale, ce reclamă un suport instrumental, cât și la nevoile emoționale, generate de singurătate sau depresie.

Instrumentul Anchetei Generații și Gen a adoptat o definiție prea îngustă a nevoilor funcționale, primate ca nevoia de ajutor pentru efectuarea activităților obișnuite, cum ar fi mâncatul, ridicatul din pat, îmbrăcatul, spălatul sau folosirea toaletei. Considerăm că și prezența unei dizabilități, definite ca o limitare a capacității de a participa la activitățile obișnuite din cauza unei probleme sau a unui handicap fizic sau psihic, sau o boală cronică ar putea fi considerate situații asociate cu nevoi instrumentale mai puțin severe. Poate tocmai pentru că s-au luat în considerare doar nevoile instrumentale severe, variabilele noastre independente nu au arătat niciun efect statistic semnificativ. Probabil în aceste cazuri ceea ce determină primirea sau nu de îngrijire și prin urmare și posibilele situații de nevoi nesatisfăcute, ar fi tipul și gravitatea condiției vârstnicului, aspecte neînregistrate în GGS.

În ceea ce privește nevoile emoționale nesatisfăcute am găsit că absența partenerului este puternic asociată cu o situație de nevoi emoționale nesatisfăcute, așa cum ne-am așteptat. Absența copiilor crește, de asemenea, probabilitatea de nevoi nesatisfăcute, însă o apropiere prea mare de copii nu e întotdeauna benefică din punct de vedere emoțional, putând apărea și stări conflictuale. Se pare că deficiențele în statutul funcțional al vârstnicilor sunt

asociate cu o mai mare frecvență a interacțiunilor cu persoane apropiate și astfel cu o probabilitate scăzută de a avea nevoi emoționale nesatisfăcute. Starea de sănătate proastă sau dificultățile financiare nu au efecte statistic semnificative asupra probabilității ca persoana să se confrunte cu nevoi emoționale nesatisfăcute.

Principală limită a studiului nostru este legată de investigarea nevoilor de îngrijire în raport cu suportul primit, unde nu am reușit să găsim factori asociați cu această situație. Punem acest lucru, așa cum am mai amintit, pe seama concentrării GGS pe nevoile funcționale severe, unde probabil intervin alți factori decât cei investigați de noi. Dincolo de aceste limite, considerăm că studiul nostru abordează o dimensiune a sprijinului intergenerațional ce nu trebuie ignorată, anume acele situații când nevoia de suport (de diferite tipuri) există, însă vârstnicul nu primește sprijin. Nevoile vârstnicilor se pot astfel agrava, cu consecințe nefaste asupra bunăstării acestora.

Bibliografie

- Alexopoulos, G., Vrontou, C., Kakuma, T., Meyers, B. S., Young, R. C., Klausner, E., Clarkin, J. (1996). Disability in geriatric depression. *American Journal of Psychiatry*, 153: 877–885.
- Aylaz, R., Akturk, U., Erci, B., Ozturk, H., Aslan, H. (2012). Relationship between depression and loneliness in elderly and examination of influential factors. *Archives of Gerontology and geriatrics*, 55(3): 548–554.
- Baltes, M. M., Freund, A. M., Horgas, A. L., (1999). Men and Women in the Berlin Aging Study. În Baltes P. B., Mayer, K. U. (coord.). *The Berlin Aging Study: Aging From 70 to 100*. Cambridge: University Press.
- Banfield, E. (1958). *The moral basis of a backward society*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Bebbington, P. E., Dunn, G., Jenkins, R., Meltzer, H. (1996). The influence of age and sex on the prevalence of depressive conditions: report from the National Survey of Psychiatric Morbidity. *Psychological Medicine*, 28: 9–19.
- Beekman, A. T., Copeland, J. R., Prince, M. J. (1999). Review of community prevalence of depression in late life. *British Journal of Psychiatry*, 174: 307–311.

Traietorii familiale. România în context european

Beeson, R. A. (2003). Loneliness and depression in spousal caregivers of those with Alzheimer's disease versus non-care giving spouses. *Archives of Psychiatric Nursing*, 17: 135-143.

Bengtson, V. L., Lowenstein, A. (coord.) (2003). *Global Ageing and Challenges to Families*. New York: De Gruyter.

Blazer D, Burchett B, Service C, George L. (1991). The association of age and depression among the elderly: an epidemiologic exploration. *The Journal of Gerontology: Medical Sciences*, 46: M210–M215.

Blazer, D. G. (2000). Psychiatry and the oldest old. *American Journal of Psychiatry*, 157: 1915-1924.

Blazer, D. G. (2003). Depression in Late Life: Review and Commentary. *Journal of Gerontology*, 58A(3): 249-265.

Bradshaw, J. R. (1972). A taxonomy of social need. *New Society*, 496: 640-3.

Bradshaw, J.R. (2013). The taxonomy of social need. În Cookson, R., Sainsbury, R., Glendinning, C. (coord.). *Jonathan Bradshaw on Social Policy. Selected Writings 1972-2011*. York: York Publishing Services Ltd.

Broese van Groenou, M. I., Knipscheer, C. P. (1999). Onset of physical impairment of independently living older adults and the support received from sons and daughters in the Netherlands. *International Journal of Aging and Human Development*, 48(4): 263-278.

Broese van Groenou, M. I., Van Tilburg, T. G. (1996). The personal network of Dutch older adults: a source of social contact and instrumental support. În Litwin, H. (coord.). *The social network of older people: a cross national analysis*. London: Praeger, p. 163-182.

Bruce, M., Leaf, P. (1989). Psychiatric disorders and 15-month mortality in a community sample of older adults. *American Journal of Public Health*, 79: 727- 730.

Bruce, M. (2001). Depression and disability in late life: directions for future research. *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 9: 102-112.

Cantor, M. H. (1979). Neighbors and friends: an overlooked resource in the informal system. *Research on Aging*, 1(4): 434-63.

- Chi, I., Chou, K., (2001). Social support and depression among elderly Chinese people in Hong Kong. *The International Journal of Aging and Human Development*, 52: 231-252.
- Consiliul Național al Persoanelor Vârstnice (2010). *Reglementarea, organizarea și funcționarea sistemului național de îngrijire la domiciliu a persoanelor vârstnice*. http://www.cnpv.ro/pdf/analize2010_2011/studiu-igrijiri-2010.pdf accessed on 2th of April 2016.
- Cooney, T. M., Uhlenberg, P. (1990). The role of divorce in men's relations with their adult children after mid-life. *Journal of Marriage and the Family*, 52(3): 677-88.
- Cordingley, L., Hughes, J., Challis, D. (2001). *Unmet need and older people*. Joseph Rowntree Foundation.
- Cumming, E., Henry, W. (1961). *Growing Old: The Process of Disengagement*. New York: Basic Books.
- De Jong Gierveld, J. (1987). Developing and Testing a Model of Loneliness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53: 119-28.
- De Jong Gierveld, J. (2004). Remarriage, unmarried cohabitation, living apart together: partner relationships following bereavement or divorce. *Journal of Marriage and Family*, 66: 236-243.
- De Jong Gierveld, J., Van Tilburg, T. (1989). *The partner as source of social support in problem and non-problem situations*. În Hojat, M., Crandall, R. (coord.). *Loneliness, Theory, Research and Applications*. London: Sage, p. 191-211.
- De Jong Gierveld, J., Van Tilburg, T. G. (1999). *Manual of the loneliness scale*. Amsterdam: VU University.
- De Jong Gierveld, J., Dykstra, P. (2002). The long-term rewards of parenting: older adults' marital history and the likelihood of receiving support from adult children. *Ageing International*, 27(3): 49-69.
- De Jong Gierveld, J., Peeters, A. (2003). The Interweaving of Repartnered Older Adults' Lives With Their Children and Siblings. *Ageing and Society*, 23: 187-205.

Traectorii familiale. România în context european

De Jong Gierveld, J., Havens, B. (2004). Cross-national Comparisons of Social Isolation and Loneliness: Introduction and Overview. *Canadian Journal on Aging* 23, (2): 109-113.

De Jong Gierveld, J., Van Tilburg, T. (2006). 6-Item Scale for Overall, Emotional, and Social Loneliness Confirmatory Tests on Survey Data. *Research on Aging*, 28(5): 582-598. Sage Publications.

De Jong Gierveld, J., Broese van Groenou, M., Hoogendoorn, A. W., Smit, J. H. (2009). Quality of marriages in later life and emotional and social loneliness. *Journals of Gerontology: Social Sciences*, 64(4): 497-506.

De Jong Gierveld, J., Van Tilburg, T. (2010). ,The De Jong Gierveld Short Scales for emotional and social loneliness: Tested on data from seven countries in the UN Generations and Gender Surveys. *European Journal of Ageing*, 7(2): 121-130.

Dooghe, G. (1992). Informal care-givers of elderly people: an European overview. *Ageing and Society*, 12(3): 369-80.

Dykstra, P. (1998). The effects of divorce on inter-generational exchanges in families. *Netherlands Journal of Social Sciences*, 33(1): 77-93.

Dykstra, P. A., De Jong Gierveld, J. (2004). Gender and Marital-History Differences in Emotional and Social Loneliness Among Dutch Older Adults. *Canadian Journal of Aging*, 23(2): 141-55.

Eggebe, D. J., Adam, D. (1998). Do safety nets work? The role of anticipated help in times of need. *Journal of marriage and Family*, 60: 939-950.

Comisia Europeană (1997). The young Europeans. *Eurobarometer* 47.2.

European Demographic Data Sheet (2014). Vienna Institute of Demography, poate fi accesat la http://www.oeaw.ac.at/vid/datasheet/download_2014.shtml

Faludi, C. (2013). Social support and psychological well-being of parents and childless people at an elderly age: a gender comparison for three ex-socialist European countries. Working paper 2013-01. *Understanding Family change from the life course perspective. Romania in European context.*

- Fratiglioni, L., Wang, H., Ericsson, K., Maytan, M., Winblad, B., (2000). Influence of social network on occurrence of dementia: a community-based longitudinal study. *Lancet*, 355: 1315-1319.
- Gallo, J., Rabins, P., Lyketsos, C. (1997). Depression without sadness: functional outcomes of nondysphoric depression in later life. *Journal of the American Geriatrics Society*, 45: 570-578.
- Hagestad, G. O. (1987). Parent-child relations in later life: trends and gaps in past research. În Lancaster, J. B., Altman, J., Rossi, A. S., Sherrod, L. R. (coord.). *Parenting Across the Life Span*. New York: Aldine de Gruyter, p. 485-499.
- Hărăguș, M. (2012). Probleme care țin de situația psiho-afectivă, rețeaua socială și implicarea în viața activă. În Mureșan, C. (coord.). *Situația vârstnicilor din România*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 91-100.
- Havens, B., Hall, M. (2001). Social Isolation, Loneliness, and the Health of Older Adults. *Indian Journal of Gerontology*, 14: 144-53.
- Hawkey, L. C., Hughes, M. E., Waite, L. J., Masi, C. M., Thisted, R. A., Cacioppo, J. T. (2008). From social structural factors to perceptions of relationship quality and loneliness: the Chicago health, aging, and social relations study. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 63 (6): 375-384.
- Hays, J., Saunders, W., Flint, E., Blazer, D. (1997). Social support and depression as risk factors for loss of physical function in late life. *Aging Mental Health*, 1: 209-220.
- Heikkinen, R. L., Kauppinen, M. (2004). Depressive symptoms in late life: a 10-year follow-up. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 38(3): 239-250.
- Henretta, J. C., Hill, M. S., Li, W., Soldo, B. J., Wolf, D. A. (1997). Selection of children to provide care: the effect of earlier parental transfers. *The Journal of Gerontology* 52(B): 110-119.
- Herlitz, J., Wiklund, I., Caidahl, K., Hartford, M., Haglid, M., Karlsson, B., Sjolund, H., Karlsson, T. (1998). The feeling of loneliness prior to coronary artery bypass grafting might be a predictor of short-and long-term

Traietorii familiale. România în context european

postoperative mortality. *European Journal of Vascular and Endovascular Surgery*, 16: 120–125.

Holmen, K., Furukawa, H. (2002). Loneliness, health and social network among elderly people—a follow-up study. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 35(3): 261–274.

Houtjes, W., Van Meijel, B., Van de Ven, P. M., Deeg, D., van Tilburg, T., Beekman, A. (2014). The impact of an unfavorable depression course on network size and loneliness in older people: a longitudinal study in the community. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 29(10): 1010–1017.

Houtjes, W., van Meijel, B., Deeg, D. J. H., Beekman, A. T. F. (2010). Major depressive disorder in late life: a multifocus perspective on care needs. *Aging of Mental Health*, 14(7): 874–880.

Jacobs, M., Van Tilburg, T., Groenewegen, P., Van Groenou, M. B. (2015). Linkages between informal and formal caregivers in home-care networks of frail older adults. *Ageing and Society*, p. 1– 21.

Jeppsson Grassman, E., Svedberg, L. (1996). Voluntary Action in a Scandinavian Social Welfare Context: The Case of Sweden. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25: 415–427.

Jones, W. H., Carver, M. D. (1991). Adjustment and Coping Implications of Loneliness. În Snyder, C. R., Forsych, D. R. (coord.). *Handbook of Social and Clinical Psychology: The Health Perspective*. New York: Pergamon, p. 395–415.

Kendig, H., Koyano, W., Asakawa, T., Ando, T. (1999). Social support of older people in Australia and Japan. *Ageing and Society*, 19: 185–208.

Kessler, R. C. (2006). The epidemiology of depression among women. În Keyers, C. L. M., Goodman, S. H. (coord.). *Women and Depression*. New York: Cambridge University Press, p. 22–37.

Kitson, G. C., Morgan, L. A. (1990). The Multiple Consequences of Divorce: A Decade Review. *Journal of Marriage and the Family*, 52: 913–24.

- Klein Ikking, C. E. (1999). Do older adults' network members continue to provide instrumental support in unbalanced relationships?. *Journal of Social and Personal Relationships*, 15(1): 59-75.
- Koenig, H. G., Blazer, D. G. (1996). Minor depression in late life. *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 4 (suppl. 1): S14-S21.
- Kramer, S. E., Kapteyn, T. S., Kuik, D. J., Deeg, D. (2002). The Association of Hearing Impairment and Chronic Diseases With Psychosocial Health Status in Older Age. *Journal of Aging and Health*, 14: 122-37.
- Lewinsohn, P., Rohde, P., Seeley, J., Fischer S. (1989). Age and depression: unique and shared effects. *Psychology and Aging*, 6: 247-260.
- Mancini, J., Blieszner, R. (1989). Aging parents and adult children: research themes in intergenerational relations. *Journal of Marriage and the Family*, 51: 275-290.
- McCullough, J. P. (2003). Treatment for chronic depression using Cognitive Behavioral Analysis System of Psychotherapy. *Clinical Psychology Review*, 59(8): 833-846.
- Mezei, E., Hărăguș, P. T., Köslér, E., Berszán, L., Hărăguș, M., Rusu, D., Roth, M., Rebeleanu, A., Steinebach, C., Oaneș, C., Szabó, B., Diaconescu, M. (2006); Die evaluierung der hauskrankenpflegedienste der caritas: entwicklung, zielsetzungen und methoden. *Studia Universitas Babes-Bolyai, Sociologia* 2/2006: 65-95.
- Mureșan, C., Hărăguș, P. T. (2015). Norms of filial obligation and actual support to parents in Central and Eastern Europe. *Romanian Journal of Population Studies*, IX(2): 49-82.
- Murphy, E. (1982). Social origins of depression in old age. *British Journal of Psychiatry*, 141: 135-142.
- Nolan, M., Grant, G., and Keady, J. (1996). *Understanding Family Care*. Buckingham: Open University Press.
- Parker, G. (1998). Trends in Caring 1985-1995. În Rowlands, O. (coord.). *Informal Carers. An independent study carried out by the Office for National*

Traietorii familiale. România în context european

Statistics on behalf of the Department of Health as part of the 1995 General Household Survey. London: The Stationary Office.

Perlman, D., Peplau, L. A. (1981). Toward a Social Psychology of Loneliness. În Gilmour, R., Duck, S. (coord.). *Personal Relationships in Disorder*. London: Academic Press, p. 31-43.

Pezzin, L. E., Steinberg Schone, B. (1999). Parental marital disruption and intergenerational transfers: an analysis of lone elderly parents and their children. *Demography*, 36(3): 287-98.

Pinquart, M. (2003). Loneliness in married, widowed, divorced, and never-married older adults. *Journal of Social and Personal Relationships*, 20(1): 31-53.

Quin, W. H., Hazen, P. J., Martin, P. (1996). The influence of religiosity, family-of-origin, and self-efficacy on depression in older adults. *Journal of Religious Gerontology*, 9: 57-77.

Reher, D. (1998). Family ties in Western Europe: Persistent contrasts. *Population and Development Review*, 24: 203-234.

Rodrigues, R., Huber, M., Lamura, G. (coord.) (2012). *Facts and Figures on Healthy Ageing and Long-term Care*. Vienna: European Center for Social Welfare Policy and Research.

Rotariu, T., Mureșan, C., Hărăguș, M., Dumănescu, L., Hărăguș, P. T., Pop, C. (2010). *Studiu comparativ asupra situației persoanelor vârstnice în România. Cazul Podișului Someșan. Raport de cercetare*. Realizat la solicitarea Fondului ONU pentru Populație, România. Buzău: ALPHA MDN.

Salvage, A. V. (1995). *Who will care. Future prospects for family care in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Saraceno, C., Keck, W. (2010). Can we identify intergenerational policy regimes in Europe?. *European Societies*, 12(5): 675 - 696.

Savikko, N., Routasalo, P. E., Tilvis, R. S., Strandber, T. E., Pitkala, K. H. (2005). Predictors and subjective causes of loneliness in an aged population. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 41: 223-233.

- Scharlach, A., Sirotnik, B., Bockman, S., Neiman, M., Ruiz, C., Dal Santo, T. (2003). A Profile of Family Caregivers: Results of the California Statewide Survey of Caregivers. San Francisco: University of California at Berkeley, *Center for the Advanced Study of Aging Services*, School of Social Welfare.
- Schoenmakers, E. C., Van Tilburg, T. G., Fokkema, T. (2014). Awareness of risk factors for loneliness among third agers. *Ageing and Society*, 34(6): 1035-1051.
- Shanas, E. (1979). The family as a social support system in old age. *The Gerontologist*, 19(2): 169-74.
- Silverstein, M., Parrott, T. M., Bengtson, V. L. (1995). Factors that predispose middle-aged sons and daughters to provide social support to older parents. *Journal of Marriage and the Family*, 58: 465-475.
- Silverstein, M., Bengtson V. L. (1997). Intergenerational solidarity and the structure of adult child-parent relationships in American families. *American Journal Of Sociology*, 103: 429-60.
- Someșan, V., Hărăguș, M. (2016) Elderly need support received. *Journal of Population Studies*, X(1):105:132.
- Sonnenberg, C. M., Deeg, D. J. H., Van Tilburg, W., Vink, D., Stek, M. L., Beekman, A. T. F. (2013). Gender differences in the relation between depression and social support in later life. *International Psychogeriatrics*, 25(1): 61-70.
- Spitze, G., Logan, J. (1991). Sibling structure and inter-generational relations. *Journal of Marriage and the Family*, 53(4): 871-84.
- Steffens, D. C., Hays, J. C., Krishnan, K. R. R. (1999). Disability in geriatric depression. *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 7: 34-40.
- Stein, J., Luppa, M., König, H.H., Riedel-Heller, S. G. (2014). Assessing met and unmet needs in the oldest-old and psychometric properties of the German version of the Camberwell Assessment of Need for the Elderly (CANE) – a pilot study. *International Psychogeriatrics* 26(2): 285 – 295.

Traietorii familiale. România în context european

- Steverink, N., Westerhof, G. J., Bode, C., Dittmann-Kohli, F. (2001). The Personal Experience of Aging, Individual Resources, and Subjective Well-Being. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 65B (6): 364-73.
- Stuifbergen, M. C., Van Delden, J. M., Dykstra, P. A. (2008). The implications of today's family structures for support giving to older parents. *Ageing and Society*, 28: 413-434.
- Thorslund, M. (1991). The Increasing Number of Very Old People Will Change the Swedish Model of the Welfare State. *Social Science Medicine*, 32: 455-464
- Thorslund, M. (2004). The Swedish model: current trends and challenges for the future. În Knapp, M., Challis, D., Fernandez J. L., Netten, A. (coord.). *LongTerm Care: Matching Resources and Needs*. Aldershot: Ashgate.
- Thorslund, M., Bergmark, Å., Parker, M. (2000). Care for elderly people in Sweden - do cutbacks reflect changing principles or simply adjustments to economic pressure? În Weisstub, D. N., Thomasma, S., Ganthier S., Tomossy G. F. (coord.). *International Library of Ethics and the New Medicine, Volume of Aging*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Tilvis, R., Pitkala, K., Jolkkonen, J., Strandberg, T., (2000). Feelings of loneliness and 10-year cognitive decline in the aged population. *Lancet*, 356: 77-78.
- Tjadens, F., Pijl, M. (2000). *The support of family carers and their organizations in seven Western-European countries*. Utrecht: NIZW
- Tomasini, G., Glaser, K., Grundy, E. (2003). The role for social policy session social policy and ageing convenors and chairs: Andreas Hoff and Hans-Joachim von Kondratowitz. Living arrangements and care receipt among older people: an overview of trends. *Conference of ESPANET, Changing European Societies*.
- Twigg, J. (1996). *Issues in informal care. In Caring for frail elderly people. Policies in evolution*. Paris: OECD Social Policy Studies 19.
- Twigg, J., Atkin, K. (1994). *Carers perceived. Policy and practice in informal care*. Buckingham: Open University Press.

- Valvanne, J., Juva, K., Erkinjuntti, T., Tilvis, R. (1996). ,Major depression in the elderly: A population study in Helsinki. *International Psychogeriatrics*, 8: 437-443.
- Van Ojen, R., Hooijer, C., Jonker, C., Lindeboom, J. (1995). Late-life depressive disorder in the community, early onset and the decrease of vulnerability with increasing age. *Journal of Affective Disorders*, 33: 159-166.
- Van Tilburg, T. O. (1998). Losing and gaining in old age: changes in personal network size and social support in a four-year longitudinal study. *Journal of Gerontology*, 53(B): 313-23.
- Van Tilburg, T., De Jong Gierveld, J., Lecchini, L., Marsiglia, D. (1998). Social Integration and Loneliness: A Comparative Study Among Older Adults in the Netherlands and Tuscany, Italy. *Journal of Social and Personal Relationships*, 15: 740-54.
- Van Tilburg, T., Havens, B., de Jong Gierveld, J. (2004). Loneliness among older adults in the Netherlands, Italy and Canada: a multifaceted comparison. *Canadian Journal on Aging*, 23 (2): 169-180.
- Vink, D., Aartsen, M. J., Schoevers, R. A. (2008). Risk factors for anxiety and depression in the elderly: A review. *Journal of Affective Disorders*, 106: 29-44.
- Vlachantoni, A., Shaw, R., Willis, R., Evandrou, M., Falkingham, J., Luff, R. (2011). ,Measuring unmet needs for social care among older people. *Popular Trends*, 145: 56-72.
- Wagner, M., Schütze, Y., Lang, F. R. (1999). Social Relationships in Old Age. În Baltes P. B., Mayer, K. U. (coord.). *The Berlin Aging Study: Aging From 70 to 100*. Cambridge: University Press, p. 282-301.
- Waite, L., Gallagher, M. (2000). *The Case for Marriage: Why Married People Are Happier, Healthier and Better Off Financially*. New York: Doubleday.
- Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation*. Cambridge: MIT Press. Wenger.
- White; L, Blazer; D. G., Fillenbaum; G. (1990). Related health problems. În Cornoni Huntley, J., Blazer, D., Lafferty, M., Everett, D., Brock, D., Farmer,

Traectorii familiale. România în context european

M. (coord.). *Established Populations for Epidemiologic Studies of the Elderly*. National Institute on Aging, p. 70–85.

Wiener, J. M., Hanley, R. J., Clark, R., Van Nostrand, J. F. (1990). Measuring the activities of daily living: comparisons across national surveys. *Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 45(6): 229 – 237.

Windle, G., Woods, R. T. (2004). Variations in Subjective Wellbeing: The Mediating Role of a Psychological Resource. *Ageing and Society*, 24: 583–602.

CAPITOLUL 5

Divorțul parental și grija față de părinții în vârstă

Cornelia Mureșan

Considerații teoretice și ipoteze de cercetare

Două dintre principiile fundamentale ale paradigmei cursului vieții au o relevanță specială pentru înțelegerea felului în care divorțul influențează relațiile dintre generații: principiul vieților legate („linked lives”) și principiul stadiului de viață („timing”) (Elder, 2003). Tranzițiile și evenimentele trăite de către unul dintre membrii familiei (de exemplu de părinte) sunt inevitabil legate de dezvoltarea și experiențele trăite de ceilalți membri ai familiei (de exemplu de copil). Dar, pe lângă influențele de scurtă durată asupra copiilor (cum ar fi bunăstare psihologică și economică scăzută) există și consecințe de lungă durată (cum sunt amânarea părăsirii casei părintești, renunțarea la educație superioară pentru a intra în câmpul muncii sau pentru a se căsători, atitudini și comportamente de ajutorare a părinților în vârstă schimbate, etc.).

Literatura de specialitate arată că e mai bine să ne gândim la formarea normelor obligației filiale ca la un proces cumulativ, în loc să vedem așteptările normative privind responsabilitatea copiilor adulți de a-și îngriji părinții în vârstă perturbate de divorțul parental (Silverstein și colab., 2006) . Unii părinți pot ajunge în situația să nu prea aibă ajutor la bătrânețe, deoarece aceștia nu au "construit suficient credit prin afecțiune și interacțiune mai devreme în viață" (Smyer și Hofland, 1982, p.70). Dat fiind faptul că relațiile taților cu urmașii sunt afectate de divorț mai negativ decât cele ale mamelor, bărbații ar putea fi într-adevăr deosebit de vulnerabili pe măsură ce îmbătrânesc. Pe de altă parte, dacă considerăm obligația filială ca o datorie morală, aceasta e mai puțin susceptibilă de a fi afectată de divorțul părinților. Într-adevăr multe studii au constatat că normele sunt rezistente față de

Traectorii familiale. România în context european

modificările în structura familiei (Gans și Silverstein, 2006; Dykstra și Fokkema, 2012).

Comportamentul de suport în schimb este mai des afectat. Dovezile empirice care privesc rolul divorțului parental în acordarea de ajutor părinților în vârstă sunt oarecum mixte. O constatare coerentă arată cum contactul dintre generații de-a lungul anilor - îngrijire practică și / sau corezidență - este deteriorat de divorțul părinților și are implicații serioase pentru părinții în vârstă, în special pentru tați (Webster și Herzog, 1995). Utilizând un design de cercetare în cadrul familiei, Kalmijn (2013) a găsit nu numai situații în care doar relația cu tatăl este deteriorată, dar și situații în care numai relația cu mama este afectată în mod negativ de divorț. Alți autori au descoperit că familiile sunt mult mai reziliente decât credința înrădăcinată cum că ele ar fi în declin ca urmare a rupturilor parentale și a modificărilor componenței lor. Moor și Kompter (2012) au arătat că sprijinul emoțional oferit mamelor divorțate în Europa de Est este chiar mai mare decât cel oferit mamelor din familiile intacte.

Ipotezele noastre de cercetare derivă din literatura de specialitate și se referă la efectele rupturii parentale asupra normelor responsabilității filiale, pe de o parte, și asupra comportamentului de suport acordat părinților în vârstă, pe de altă parte.

Mai întâi vom testa ipoteza *normelor neafectate*, care susține că normele responsabilității filiale nu sunt afectate de ruptura parentală. Acest lucru a fost găsit adevărat de Dykstra și Fokkema (2012) în Țările de Jos.

Apoi, vom trece la ipoteze care privesc efectul rupturii parentale asupra comportamentului de suport. Ipoteza *slăbirii legăturilor* susține că destrămarea familiei în copilărie are consecințe pe termen lung, reducând mai târziu comportamentul de suport al copiilor adulți pentru părinții în vârstă (Shapiro, 2012; Schenk și Dykstra, 2012; Kalmijn, 2013).

Dar, o alternativă contradictorie este de asemenea posibilă. Teoria conservării resurselor a condus pe Moor și Kompter (2012) să formuleze ipoteza *întăririi legăturilor*: persoanele care au experimentat un divorț parental sunt mai susceptibile de a fi ajutate și de a-și ajuta reciproc părinții.

Cea de a patra și ultima noastră ipoteză se referă la *rolurile de gen*: în cazul unor experiențe de familie negative în copilărie, mamele în vârstă vor beneficia mai mult de sprijin real din partea copiilor decât tații (Lowenstein și Daatland, 2006).

Date și metode

Eșantionul

Ne-am bazat cercetarea pe datele Studiilor Generații și Gen (GGS), primul valul, realizate undeva între anii 2004 și 2011 (în funcție de țară) pentru șapte țări din Europa Centrală și de Est (Bulgaria, România, Polonia, Republica Cehă, Lituania, Georgia, Rusia) și trei țări din Europa de Vest (Germania, Franța și Norvegia).

Din totalul respondenților am selectat doar pe cei care au cel puțin un părinte biologic în viață, rezultând un total de aproape 60 de mii de cazuri, din care două treimi provin din Europa de Est (40512 cazuri) și o treime din Europa de Vest (19595 de cazuri).

Variabilele dependente

Pentru a estima nivelul obligativității filiale, prima dintre variabilele noastre dependente, am folosit afirmații comune privind datoria copiilor de a avea grijă de părinții care i-au crescut. Am construit un index al responsabilității filiale care ia valori pe intervalul 0-4 (0 pentru dezacord total, 4 pentru acord total), ca medie aritmetică a valorilor exprimate de respondenți la patru dintre întrebările din chestionarul GGS care evaluează orientări valorice și atitudini față de familie și față de relațiile dintre generații ale indivizilor (Vikat și colab., 2007). Aceste întrebări au fost formulate în felul următor:

„Copiii ar trebui să-și asume răspunderea pentru îngrijirea părinților când părinții au nevoie de acest lucru”

„Copiii ar trebui să își adapteze viața profesională la nevoile părinților lor”

„Copiii ar trebui să ofere sprijin financiar părinților lor când aceștia se confruntă cu dificultăți financiare”

„Copiii ar trebui să-i ia pe părinți să locuiască la ei când aceștia nu se mai pot îngriji singuri”

Pentru a măsura suportul efectiv acordat părinților, următoarele noastre variabile dependente, am considerat trei tipuri de ajutor oferit în ultimele 12 luni:

Traectorii familiale. România în context european

- 1) Ajutor instrumental: îngrijire personală pentru efectuarea activităților zilnice obișnuite cum ar fi mâncatul, ridicatul din pat, îmbrăcatul, spălatul sau folosirea toaletei;
- 2) Ajutor financiar: bani, active sau bunuri de valoare substanțială oferite ocazional sau periodic părinților¹, și
- 3) Sprijin afectiv: ascultarea experiențelor personale și a sentimentelor părintelui.

Toate aceste trei variabile dependente sunt dihotomice (tipul de suport este dat sau nu), însă suntem conștienți că prețul simplității este plătit în detrimentul pierderii de informație: nu cunoaștem frecvența nici intensitatea acestor acțiuni.

Variabilele independente

Pentru a pune în evidență rolul jucat de ruptura parentală am construit variabila corespunzătoare prin două modalități:

1) *Părinți despărțiți vreodată* – o variabilă dihotomică având ca și categorie de referință „Părinți niciodată despărțiți sau nu au trăit niciodată împreună”, și

2) *Momentul despărțirii părinților* – o variabilă cu 5 categorii posibile, unde categoria de referință este „Părinți niciodată despărțiți”, și care face distincție între părinți despărțiți în copilăria respondentului, părinți despărțiți recent, părinți despărțiți în orice altă dată și părinți care nu au trăit niciodată împreună. Din păcate cea de a doua operaționalizare a rupturii parentale nu poate fi folosită pentru toate țările. De exemplu datele cehești și cele poloneze conțin relativ puține răspunsuri despre anul în care a avut loc despărțirea, așa că suntem nevoiți să excludem aceste țări de la analizele care iau în seamă timingul divorțului.

Nu am făcut nici un fel de deosebire între o relație de căsătorie și una de uniune consensuală. Prin despărțire înțelegem fie un divorț, fie o separare a părinților în cazul în care aceștia nu erau legal căsătoriți dar care au coabitat de cel puțin 3 luni.

¹ De reținut că GGS Lituania nu a colectat date despre transferurile financiare între copii și părinți, deci Lituania nu contribuie la partea corespunzătoare a analizelor.

În afară de variabila care măsoară ruptura parentală, am luat în considerare și alte covariabile cu efect posibil asupra solidarității familiale. Acestea privesc:

- Compoziția propriei familii : corezidența partenerului și a copiilor, deci existența persoanelor care concurează la resursele de ajutor ale respondentului.
- Nevoile părintelui: văduvie (recentă sau mai veche), probleme de sănătate sau de dizabilitate, deci situații în care vârstnicul se află în vulnerabilitate. Locuirea împreună cu un partener (soț/soție sau partener /parteneră de viață) poate amortiza nevoia de ajutor din exterior, inclusiv cea din partea copiilor adulți. Din păcate nu am putut include sistematic această variabilă în analizele noastre întrucât unele țări nu au cules informații în acest sens (Franța) sau au cules informații incomplete (Polonia).
- Oportunitățile de îngrijire: probleme proprii de sănătate, activitate în câmpul muncii, corezidența cu părintele, apropierea sau depărtarea față de reședința părintelui, numărul de frați și surori încă în viață, deci măsura în care respondentul dispune de resurse de ajutorare.
- Caracteristicile personale: vârstă, sex, nivel de educație, religiozitate (măsurată prin frecvența relativă cu care respondentul participă la slujbele religioase față de frecvența mediană a generației din care face parte).
- Suportul primit din partea părinților, deci indiciul unei solidarități bazate pe reciprocitate în a da și a primi ajutor. Suportul primit înglobează orice tip de sprijin (instrumental, financiar și/sau afectiv) care a avut loc în ultimele 12 luni.

Strategia analizelor

Într-o primă fază ne-am propus să comparăm țările între ele, să vedem care sunt diferențele naționale între nivelurile responsabilității filiale și între disponibilitățile în a acorda sprijin părinților în vârstă divorțați. Statisticile descriptive ne vor servi în acest demers.

Apoi, am evaluat efectul rupturii parentale asupra indexului responsabilității filiale utilizând modele de regresie liniară în care toate datele celor zece țări sunt puse împreună, iar efectul de țară este controlat ca o simplă variabilă independentă în model. Am contrastat rezultatele celor două modele de regresie, câte unul pentru fiecare din cele două operaționalizări ale

Traectorii familiale. România în context european

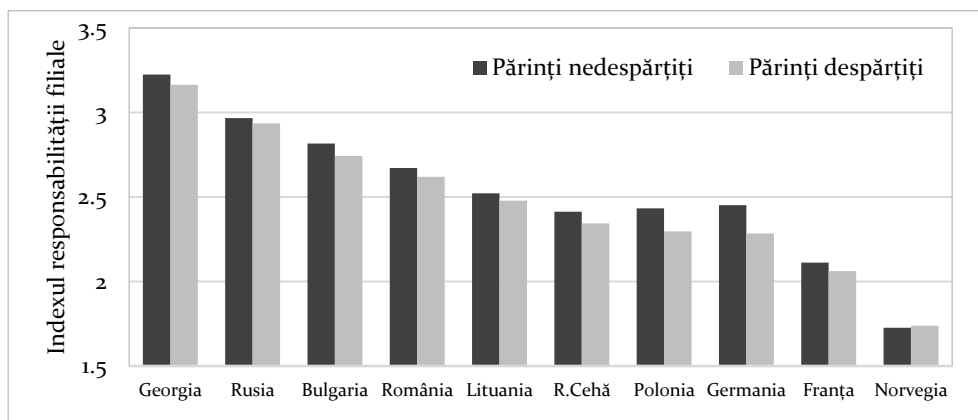
variabilei noastre independente, mai exact dacă părinții s-au despărțit și momentul despărțirii părinților.

Într-o a treia și ultimă fază a analizelor noastre utilizăm două seturi de modele de regresie logistică pentru a evalua legătura dintre comportamentul de suport și divorțul parental. Fiecare set constă din câte șase modele, câte una pentru fiecare combinație dintre tipul de ajutor (instrumental, financiar și afectiv) și sexul părintelui (modele separate pentru mame și separate pentru tați).

Comparații între țări privind normele responsabilității filiale și comportamentul de suport

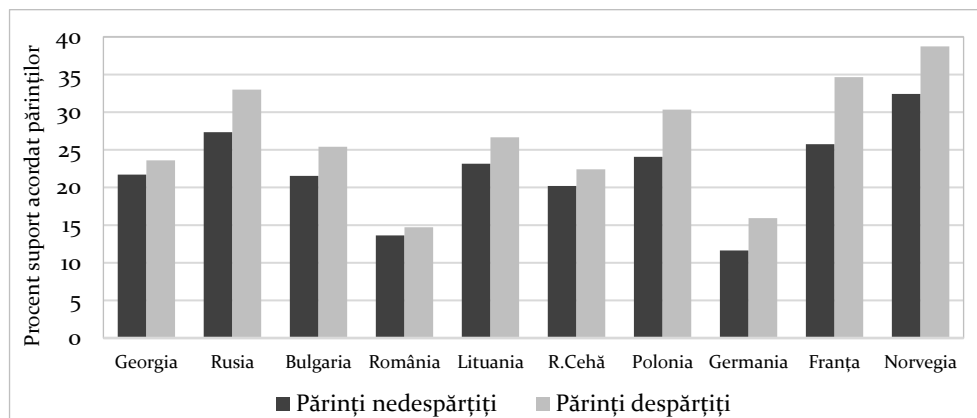
Figura 1 reprezintă țările investigate în ordine descrescătoare a indexului responsabilității filiale. Se poate observa că normele obligativității filiale sunt mai puternice spre estul continentului, sunt mai moderate în Europa Centrală, și sunt mai slabe în nordul și în vestul Europei. Norvegia și Georgia sunt cazurile extreme. Acest lucru este în concordanță cu teoria culturii familiei bine documentată în mai multe studii, de exemplu în cel al lui Daatland, Herlofson și Lima (2011) care, folosind tot datele GGS au ajuns la aceleași concluzii ca și noi. O altă constatare care reiese din Figura 1 este că, în fiecare țară, cei care au asistat vreodată la divorțul părinților lor raportează un nivel mai mic al responsabilității filiale, și deci ipoteza normelor neafectate nu pare să fie confirmată.

Figura 1. Scorul mediu al responsabilității filiale, după existența rupturii parentale.
Ordine descrescătoare a țărilor

Să vedem însă dacă și comportamentul de suport este afectat în același mod și dacă cele 10 țări studiate păstrează aceeași ierarhie indusă de norme. Figura 2, care reprezintă procentul celor care au acordat sprijin părinților în vârstă în ultimele 12 luni, arată că gradientul țărilor după normele responsabilității filiale nu mai e valabil.

Figura 2. Suport efectiv (de toate tipurile) acordat părinților, în funcție de existența rupturii parentale.

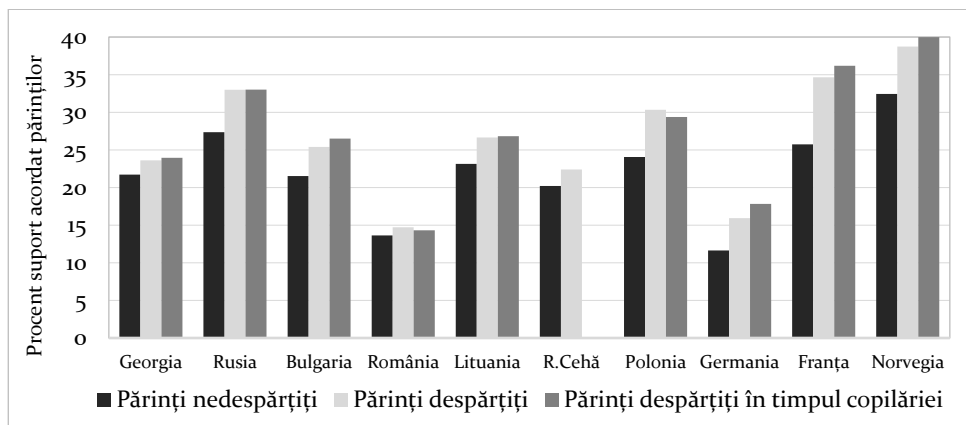

Dimpotrivă, țările cu cel mai mic punctaj mediu pentru indexul responsabilității filiale trec în fruntea țărilor care își sprijină efectiv părinții. Rusia și Germania sunt excepții. Aceste două țări au nivele ridicate, respectiv scăzute, atât în ceea ce privește indexul responsabilității filiale cât și al procentului copiilor-adulți care acordă sprijin părinților. Mai interesant este însă faptul că cei care au trăit divorțul părinților par să ofere mai mult sprijin pentru părinții lor decât cei din familiile intacte. Ipoteza legăturilor întărite pare să fie confirmată. Cel puțin, dacă nu facem distincție între tipurile de suport și le considerăm pe toate împreună, acestea putând fi fie îngrijire personală (ajutor instrumental), fie ajutor financiar sau material, fie ascultare a problemelor și sentimentelor exprimate de părinți (sprijin afectiv).

Suntem conștienți de faptul că momentul rupturii parentale contează și că copiii părinților divorțați pot acumula mai multe sentimente negative care să afecteze mai târziu comportamentului lor de suport, în comparație cu copiii-adulți confrunțați cu un divorț parental mai recent. E de așteptat chiar ca cei din ultima categorie să ofere mai mult sprijin pentru un părinte în nevoie afectat emoțional și/sau material de un divorț recent. Figura 3

reprezintă suplimentar față de ceea ce există în Figura 2, suportul oferit de copiii-adulți părinților care au divorțat în timpul copilăriei lor

Figura 3. Suport efectiv (de toate tipurile) acordat părinților, în funcție de momentul rupturii parentale.

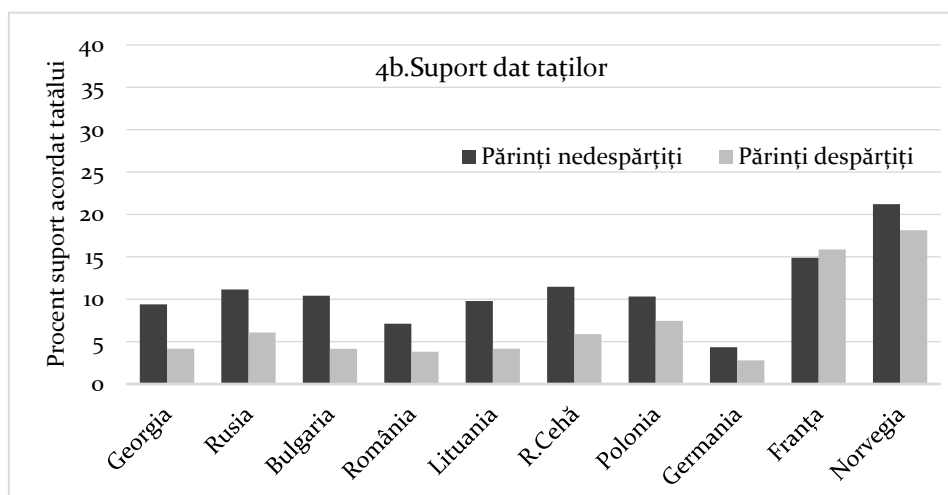
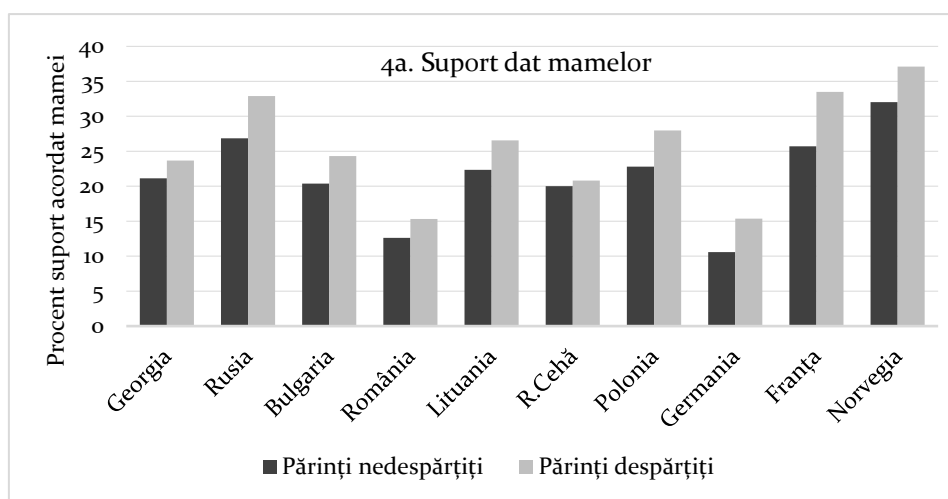
După cum se poate observa, proporția persoanelor care oferă sprijin pentru părinți divorțați în timpul copilăriei, este chiar mai mare decât în cazul în care nu se face distincție între despărțirile parentale în funcție de calendarul evenimentului, ceea ce contrazice ipoteza resentimentelor acumulate de-a lungul timpului și a slăbirii legăturilor.

Este adevărat însă că până în acest moment nu am făcut distincție între mamele și tații respondenților și s-ar putea ca aceștia să aibă un tratament diferit din partea copiilor. O perspectivă mai bună este oferită atunci când se face distincție după sexul părintelui care primește ajutor din partea copiilor (Figurile 4a-b). Nu numai că există o mare diferență sistematică (între țări) între procentul copiilor care oferă sprijin mamelor și procentul celor care oferă sprijin taților, dar observăm și o diferență clară între modul în care acest sprijin este distribuit între copii cu părinți divorțați și cei din familiile intacte. Mamele divorțate beneficiază mai des de ajutor din partea copiilor decât cele nedivorțate, în timp ce opusul este valabil pentru tații divorțați.

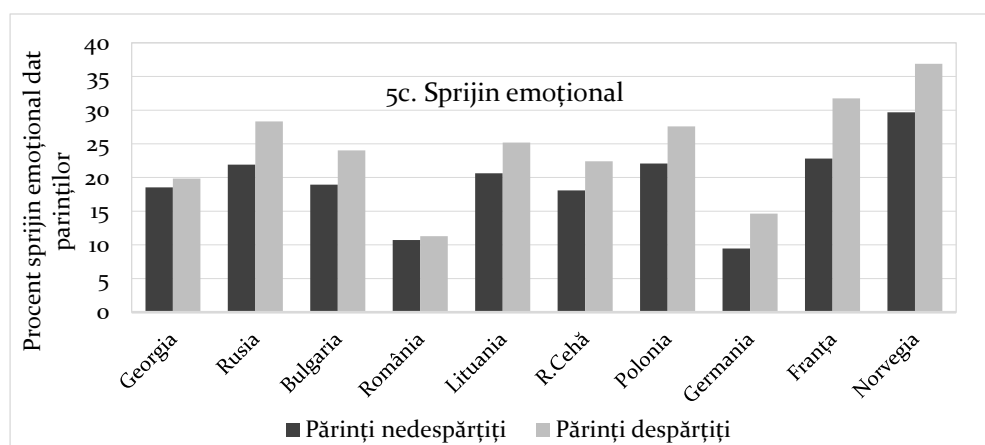
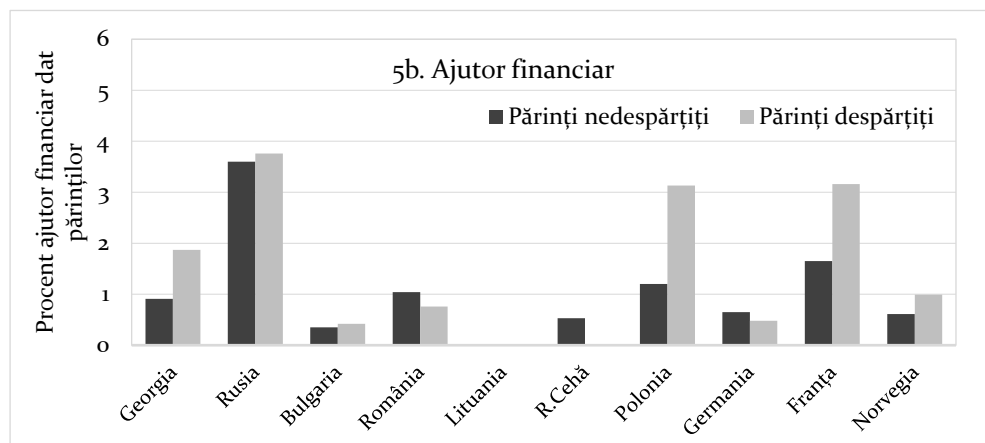
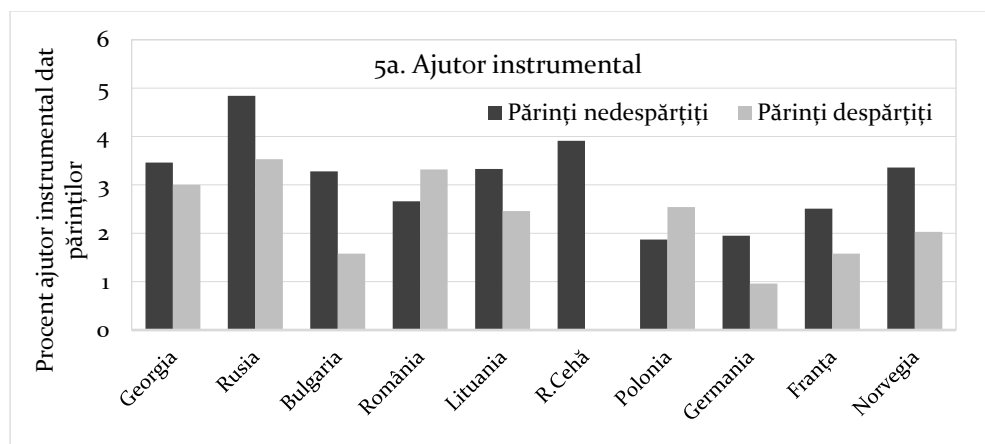
O altă distincție interesantă de studiat este cea în funcție de tipul de suport dat părinților (Figurile 5). Se observă că dintre toate tipurile de suport proporția cea mai mare de ajutor dat părinților și, prin urmare, diferențele inter-țări ale comportamentului de suport este dat de sprijinul afectiv. Mult mai rar întâlnit este ajutorul instrumental și/sau ajutorul financiar oferit de

Divorțul parental și grija față de părinții în vârstă copiii-adulți părinților lor în vârstă. Atât în cazul sprijinului afectiv cât și în cazul ajutorului financiar beneficiarii sunt mai degrabă părinții divorțați. Însă, beneficiarii de ajutor practic, instrumental, sunt mai degrabă părinți din familiile intacte. Avem deci premise să credem că funcționează atât mecanismul întăririi legăturilor (cazul sprijinului afectiv și al ajutorului financiar), cât și mecanismul slăbirii legăturilor (cazul ajutorului instrumental).

Figurile 4a-b. Suport efectiv (de toate tipurile) acordat părinților, în funcție de existența rupturii parentale și sexul părintelui ajutat

Figurile 5a-c. Suport efectiv acordat părinților,
în funcție de existența rupturii parentale și tipul suportului acordat

Efectul divorțului parental asupra normelor responsabilității filiale

Să trecem acum la testarea statistică a legăturilor observate în secțiunea de mai sus destinată comparării țărilor supuse analizei. De astă dată datele tuturor țărilor sunt puse laolaltă și analizate prin intermediul modelelor de regresie în scopul evaluării efectului divorțului parental asupra normelor responsabilității filiale.

Rezultatele modelului de regresie prezentate în Tabelul 1 dovedesc, că ipoteza normelor neafectate nu se confirmă, deoarece efectul divorțului parental există, este negativ (-0.07) și semnificativ statistic. Divorțul parental duce la scăderea nivelului responsabilității filiale la cei care au trăit acest eveniment. Alți factori care contribuie la slăbirea responsabilității filiale sunt: potențialii alți receptori de sprijin (cum ar fi partenerul corezident și copiii), prezența unor afecțiuni grave, a problemelor de sănătate și / sau a unui handicap la părintele vârstnic (-0.03), prezența propriilor probleme de sănătate a copilului-adult(-0.02), precum și lipsa de timp a copiilor activi în câmpul muncii (-0.04). Totuși dacă părinții vârstnici și copiii locuiesc împreună, probabilitatea ca cei din urmă să se simtă în mai mare măsură responsabili față de părinți este mai ridicată (0.03). La fel se întâmplă și cu cei care provin din familii numeroase, cum e cazul celor care au mai mulți frați și surori (0.02).

Tabelul 1. Coeficienții regresiei liniare a indexului responsabilității filiale

Familia parentală (ref=necăsătoriți sau nu au trăit niciodată împreună)	
Părinți despărțiți	-0.07 ***
Familia actuală	
Partener/ă corezident/ă (ref=nu)	-0.02 ***
Copii corezidenți (ref=nu)	-0.02 ***
Nevoi	
Părinte văduv de 3+ ani (ref=nu e văduv)	0.00
Părinte văduv recent (ref=nu e văduv)	0.01
Părinte cu probleme de sănătate (ref=nu)	-0.03 ***
Oportunități	
Probleme cu propria sănătate (ref=nu)	-0.02 ***
Angajat/ă în câmpul muncii (ref=nu)	-0.04 ***
Părinte/ți corezident/ți (ref=nu)	0.03 ***
Număr de frați și surori	0.02 ***
Caracteristici personale	
Vârsta	-0.03 ***
Fiica (ref=fiu)	-0.07 ***
Nivel de educație (ISCED)	0.00
Frecventare biserică peste mediană (ref=sub mediană)	0.09 ***
Reciprocitate	
Suport de orice fel dat părinților (ref=nu)	0.04 ***
Suport de orice fel primit de la părinți	0.04 ***
Țara (ref=Rusia)	
Bulgaria	-0.18 ***
Georgia	0.22 ***
Germania	-0.56 ***
Franța	0.85 ***
România	-0.30 ***
Norvegia	-1.95 ***
Lituania	-0.47 ***
Polonia	-0.56 ***
R. Cehă	-0.52 ***
_cons	3.10 ***
Adj R-squared	0.35
Total	59200

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$

Modelul de regresie care folosește ca și variabilă independentă calendarul rupturii parentale în locul existenței rupturii parentale (vezi Tabelul 2), permite aprofundarea modului în care despărțirea părinților duce la slăbirea normelor responsabilității filiale.

Se poate observa că orice divorț parental, indiferent când are loc acesta pe parcursul vieții copiilor, contribuie la deteriorarea responsabilității filiale.

Acesta este un argument pentru ideea că deteriorarea normelor este un proces cumulativ. Cu toate acestea, atunci când părinții nu au trăit niciodată împreună, copiii se simt mai obligați față de părinți/părinte decât în cazul familiilor părintești complete.

Tabelul 2. Coeficienții regresiei liniare a indexului responsabilității filiale, în funcție de calendarul rupturii parentale.

Familia parentală (ref=părinți nedespărțiți)	
Părinți despărțiți în timpul copilăriei	-0.05 ***
Părinți despărțiți recent	-0.01
Părinți despărțiți în orice altă dată	-0.10 ***
Părinții nu au trăit niciodată împreună	0.03 ***

Obs.: 1. Acest model controlează și pentru caracteristicile personale (vârstă, nivel de educație, religiozitate), componența propriei familii (partener, copii), nevoi părintești (văduvie, probleme de sănătate), oportunități (probleme de sănătate proprii, activitate pe piața muncii, părinte corezident, număr de frați și surori), schimb de suport între generații și țara de origine. Datele nu sunt arătate în acest tabel.

2. Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$

Efectul divorțului parental asupra comportamentului de suport

Cele 6 modele de regresie logistică, câte unul pentru fiecare combinație dintre tipul de ajutor și sexul părintelui ajutat, permit evaluarea efectului rupturii parentale asupra comportamentului de suport (Tabelul 3).

Într-adevăr rezultatele arată efecte mixte. Divorțul părinților nu are nici un efect asupra îngrijirii practice (ajutor instrumental) acordate în mod regulat mamelor, dar are un efect negativ asupra îngrijirii taților divorțați (raport de șanse cu 46% mai puțin decât în cazul taților din familiile intacte). Atunci când mamele divorțate au nevoi financiare, copiii-adulți le ajută mai probabil decât sunt ajutate mamele ne-divorțate (raport de șanse cu 48% mai mare). Acest lucru nu este valabil și în cazul taților divorțați, care de regulă nu sunt ajutați financiar indiferent dacă sunt sau nu divorțați (raportul de șanse nu este semnificativ diferit de 1). Sprijinul emoțional în schimb, este oferit cu o probabilitate mai mare părinților divorțați, indiferent dacă este vorba de mama divorțată sau tatăl divorțat (cu 37% mai mult pentru mame divorțate și cu 17% mai mult pentru tați divorțați).

Interesant de remarcat este că aceste rezultate sunt în general robuste, ele rămân valabile chiar dacă introducem în analiză și variabila care indică dacă părintele are sau nu un partener de viață¹. Locuirea cu un partener diminuează șansa unei mame de a fi ajutată instrumental de către copiii ei cu 26% și cea de a fi sprijinită afectiv cu 12%, indiferent dacă partenerul în cauză este sau nu tatăl biologic al copilului adult. În cazul taților însă contează mai mult combinația dintre a fi despărțit și recăsătorit (într-o altă relație) decât simpla existență a unei partenere de viață (mama copilului adult de exemplu). Acești tați sunt ajutați instrumental de către copiii lor în mult mai mică măsură decât ceilalți tați (raport de șanse redus cu 74%) iar sprijinul afectiv este și el afectat negativ (raport de șanse redus cu 33%). Existența unui partener în viața părintelui nu schimbă însă influența divorțului parental asupra comportamentului de suport filial și nici nu modifică lipsa de efect al divorțului asupra ajutorului financiar pentru părinți (rezultate neincluse în tabel).

Șansele de a ajuta părinții sunt mai mici atunci când există alți potențiali receptori de ajutor în gospodărie, cum ar fi un partener corezident și/sau copii. Singura excepție o face influența pozitivă a partenerului corezident în cazul sprijinului afectiv acordat părinților (1.29), probabil datorită socializării mai dese în aceste cazuri. Ajutorul practic, constând în îngrijiri personale, este afectat în mod negativ atunci când copiii-adulți și părinții nu locuiesc împreună în aceeași reședință (0.10-0.20), dar celelalte tipuri de ajutor (financiar și afectiv) sunt influențate în mod pozitiv de non-corezidență (valorile rapoartelor de șanse depășesc valoarea 1 ajungând până la de 17 ori mai mari decât șansele ca un părinte corezident să fie ajutat astfel). Șanse mai mari de a fi sprijiniți sunt părinții care au nevoi crescute de a fi ajutați: cei văduvi și cei cu probleme de sănătate sau cu dizabilități. La fel sunt și părinții ai căror copii raportează probleme proprii de sănătate (interpretăm acest lucru că adulții cu probleme de sănătate sunt mai receptivi la nevoile părinților lor în vârstă) sau părinții ai căror copii sunt angajați în câmpul muncii (aceștia dispun de mai multe resurse materiale putându-și ajuta

¹ Variabila despre existența unui partener/parteneră de viață a părintelui nu apare în modelele noastre de regresie logistică, nefiind o variabilă fezabilă pentru toate țările. Totuși pentru țările unde dispunem de aceste informații am utilizat-o, iar analizele nu au condus la rezultate semnificativ diferite de cele expuse mai sus.

Divorțul parental și grija față de părinții în vârstă financiar părinți mai des, iar acest ajutor este deseori însoțit și de sprijin afectiv).

Setul de modele de regresie logistică în care principala variabilă independentă este înlocuită cu momentul rupturii parentale (în locul variabilei dihotomice a existenței rupturii parentale) ne permite să vedem modul în care divorțul părinților slăbește, respectiv, întărește legăturile cu părinții în funcție de calendarul divorțului.

Rapoartele de șanse ca mamele vârstnice să fie ajutate financiar și sprijinite emoțional sunt mai mari în cazul mamelor divorțate, indiferent când a avut loc divorțul. Șansele ca tații divorțați să beneficieze de ajutor instrumental la bătrânețe din partea copiilor sunt de două ori mai mici (0.51) decât în cazul taților din familii intacte, dacă divorțul parental a avut loc încă pe vremea când copii erau mici. Șansele mai mari de sprijin emoțional acordat taților divorțați sunt în principal rezultatul celor care ascultă relatări despre experiența personală și sentimentele unui tată divorțat recent.

Tabelul 3. Rapoarte de șanse privind ajutorul dat părinților, după tipul de ajutor și sexul părintelui ajutat

Categorii	Suport dat mamei			Suport dat tatălui		
	Instrumental	Financiar	Afectiv	Instrumental	Financiar	Afectiv
Familia parentală (ref=nedespărțiți sau nu au trăit niciodată împreună)						
Părinți despărțiți	0.99	1.48 ***	1.37 ***	0.54 ***	0.87	1.17 **
Familia actuală						
Partener/ă corezident/ă (ref=nu)	1.07	0.75 ***	1.03	1.08	0.72 *	1.29 ***
Copii corezidenți (ref=nu)	0.88 *	0.79 **	0.74 ***	0.81 *	0.83	0.72 ***
Nevoile mamei/tatălui						
Părinte văduv de 3+ ani (ref=nu e văduv)	2.33 ***	1.23 *	1.13 ***	3.17 ***	1.38	1.20 **
Părinte văduv recent (ref=nu e văduv)	2.04 ***	1.33	1.19 **	3.32 ***	1.02	1.70 ***
Părinte cu probleme de sănătate (ref=nu)	11.29 ***	1.42 ***	1.12 ***	20.38***	1.43 *	1.28 ***
Oportunități						
Probleme cu propria sănătate (ref=nu)	1.17 **	1.22 *	1.12 ***	1.23 *	1.31	1.16 ***
Angajat/ă în câmpul muncii (ref=nu)	1.18 **	1.70 ***	1.08 ***	1.15	1.52 **	1.23 ***
Distanța în timp până la reședința părintelui < 6h (ref=corezident)	0.20 ***	11.12 ***	1.18 ***	0.20 ***	8.42 ***	1.14 **
Distanța în timp până la reședința părintelui 6h+ (ref=corezident)	0.10 ***	16.84***	1.02	0.09 ***	12.37***	0.97
Număr de frați și surori	0.91	0.95	0.89***	0.89	0.91	0.91 **
Indexul responsabilității filiale (0-4)	1.27 ***	1.35 ***	1.01	1.22 ***	1.41 ***	1.03
Suport de orice fel primit de la părinți (ref=nu)	1.04	2.37 ***	18.26***	1.24 *	2.32 ***	20.80***

Tabelul 3. Rapoarte de șanse privind ajutorul dat părinților, după tipul de ajutor și sexul părintelui ajutat (continuare)

Categorii	Suport dat mamei			Suport dat tatălui		
	Instrumental	Financiar	Afectiv	Instrumental	Financiar	Afectiv
Caracteristici personale						
Grupa de vârstă 30-54 (ref= 18-29 ani)	4.42 ***	1.16	0.98	3.06 ***	1.03	1.01
Grupa de vârstă 55+ (ref= 18-29 ani)	11.12 ***	1.21	0.99	7.62 ***	1.05	0.89
Fiiță (ref= fiu)	2.35 ***	0.84 *	1.67 ***	1.43***	0.89	0.90
Nivel mediu de educație (ref= scăzut)	0.97	1.02	1.23 ***	1.27	1.00	1.28 ***
Nivel ridicat de educație (ref = scăzut)	1.11	1.67 ***	1.62 ***	1.30	1.15	1.63 ***
Frecventare biserică peste mediană (ref= sub mediană)	1.09	1.22 **	1.15 ***	1.02	1.38 **	1.20 ***
Țara (ref=Rusia)						
Bulgaria	0.66***	0.17 ***	0.62 ***	1.07	0.18 ***	0.88
Georgia	0.59 ***	0.56 ***	1.11 *	0.72	0.27 ***	1.70 ***
Germania	1.29	0.16 ***	0.43 ***	0.87	0.19 ***	0.60 ***
Franta	0.55 ***	0.50 ***	1.23 ***	0.35 ***	0.26 ***	2.06 ***
România	0.40 ***	0.32 ***	0.65 ***	0.50 ***	0.33 ***	0.98
Norvegia	0.61 ***	0.10 ***	1.22 ***	0.60 **	0.16 ***	1.75 ***
Lituania	0.94	pf	0.88 **	1.14	0.00	0.90
Polonia	1.53 ***	0.39 ***	0.87 **	1.66 **	0.31 ***	1.18 *
R. Cehă	0.53 ***	0.14 ***	0.94	0.37 ***	0.00	1.41 *
Pseudo R2	0.26	0.12	0.29	0.28	0.09	0.29
Total	50873	45443	50873	37557	33393	37557

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru p<0.01, ** pentru p<0.05, * pentru p<0.1

Tabelul 4. Rapoarte de șanse privind ajutorul dat părinților, în funcție de momentul divorțului parental

	Suport dat mamei			Suport dat tatălui		
	Instru- mental	Finan- ciar	Afectiv	Instru- mental	Finan- ciar	Afectiv
Familia parentală (ref=părinți nedespărțiți)						
Părinți desepărțiți în timpul copilăriei	0.94	1.42 ***	1.42 ***	0.51 ***	0.71	1.08
Părinți desepărțiți recent	0.49	1.32	1.74 ***	pf	0.88	2.25 ***
Părinți desepărțiți în orice altă dată	1.21	1.53 **	1.34 ***	0.74	1.18	1.11
Părinții nu au trăit niciodată împreună	1.20	0.00	1.35 ***	1.24	pf	1.13

Obs.: 1. pf=perfect failure. (Nimeni din această categorie de respondenți nu a oferit suport părintelui)

2. Nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$

Sumar

Recapitulăm, în încheiere, principalele rezultate la care am ajuns.

Rezultatele noastre arată că normele responsabilității filiale slăbesc dacă copiii trăiesc experiența rupturii parentale, în timp ce comportamentul de suport acordat părinților este afectat într-un mod mai complex. Ipoteza normelor neafectate nu se confirmă.

Comportamentul de suport efectiv acordat părinților vârstnici este afectat negativ doar în cazul taților divorțați și numai în ceea ce privește tipul de ajutor instrumental. Ajutorul acordat la bătrânețe mamelor divorțate nu se diminuează și nici sprijinul financiar și afectiv acordat taților divorțați nu este mai prejos. Ipoteza slăbirii legăturilor este confirmată doar parțial, în cazul ajutorului practic pentru tații divorțați.

Dimpotrivă, asistăm mai degrabă la întărirea legăturilor afective cu ambii părinți divorțați, și la creșterea disponibilității de a ajuta financiar la bătrânețe mamele divorțate. Ipoteza întăririi legăturilor este confirmată deci în trei dintre situații. În schimb comportamentul de îngrijire instrumentală pentru mame și comportamentul de ajutor financiar pentru tați sunt neafectate -pozitiv sau negativ - de divorțul părinților.

Studiul efectului calendarului divorțului parental ne-a permis să vedem că deteriorarea normelor responsabilității filiale este un proces într-adevăr cumulativ și are loc indiferent de momentul în care se produce divorțul parental. La fel, sprijinul afectiv pentru mame divorțate crește indiferent de momentul divorțului. În schimb sprijinul afectiv pentru tații vârstnici divorțați crește doar în perioada imediat următoare divorțului.

Ipoteza rolurilor de gen este confirmată în multe situații, așa cum am arătat mai sus. Experiența rupturii familiale în copilărie are efecte negative mai ales pentru tații divorțați, în timp ce mamele divorțate beneficiază de mai mult suport la bătrânețe din partea copiilor lor decât cele din familiile intacte.

Bibliografie

- Dykstra, P. A., Fokkema, T. (2012). Norms of Filial obligation in the Netherlands. *Population*, 67 (1): 97-122.
- Elder, G. H. Jr., Kirkpatrick, J. M., Crosnoe, R. (2003) – The Emergence and Development of Life Course Theory. În Mortimer, J. T., Shanahan, M. J. (coord.) *Handbook of the Life Course*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, p. 3-19.
- Gans, D., Silverstein, M. (2006). Norms of filial responsibility for aging parents across time and generations. *Journal of Marriage and Family*, 68 (4): 961-976.
- Kalmijn, M. (2013). Long-Term Effects of Divorce on Parent-Child Relationships: Within-Family Comparisons of Fathers and Mothers. *European Sociological Review*, 29 (5): 888-898.
- Lowenstein, A., Daatland, S.O. (2006). Filial norms and family support in a comparative cross-national context: evidence from the OASIS study. *Ageing & Society*, 26: 203-223.
- Moor, N., Komter, A. (2012). The impact of family structure and disruption on intergenerational emotional exchange in Eastern Europe. *European Journal of Ageing*, 9: 155-167.

Traectorii familiale. România în context european

- Schenk, N., Dykstra, P. A. (2012). Continuity and change in intergenerational family relationships: An examination of shifts in relationship type over a three-year period. *Advances in Life Course Research*, 17: 121–132.
- Shapiro, A. (2012). Rethinking marital status: Partnership history and intergenerational relationships in American families. *Advances in Life Course Research*, 17: 168–176.
- Silverstein, M., Gans, D., Yang, F. M. (2006). Intergenerational Support to Aging Parents: The Role of Norms and Needs. *Journal of Family Issues*, 27: 1068–1084.
- Smyer M. A., Hofland B. F. (1982). Divorce and family support in later life: Emerging concerns. *Journal of Family Issues*, 3 (1982): 61–77.
- Vikat, A., Spéder, Z., Beets, G., Billari, F. C., Bühler, C., Desesquelles, A., și colab. (2007). Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course. *Demographic Research*, 17: 389–439.
- Webster, P. S., Herzog, A. R. (1995). Effects of parental divorce and memories of family problems on relationships between adult children and their parents.

Partea a 2-a Familia în schimbare

CAPITOLUL 6

Rolul uniunilor consensuale în rata totală ș fertilității românești¹

Cornelia Mureșan, Mihaela Hărăguș, Jan M. Hoem

Introducere

Într-un articol recent, Hoem și Mureșan (2011b) au propus o măsură a fertilității denumită „Rata Totală a Fertilității Fondată pe Durată” (*duration-based Total Fertility Rate*) care se obține prin adunarea ratelor fertilității din fiecare an de durată al uniunii conjugale (deci în funcție de durata uniunii/căsătoriei și nu a vârstei femeii, cum se face de obicei)². Acești autori au folosit măsura respectivă pentru a analiza date din Ancheta Generații și Gen în România pentru patru categorii de femei, și anume: (i) cele care nu au fost niciodată căsătorite sau care nu au locuit niciodată cu un partener, (ii) cele care sunt într-o uniune consensuală, (iii) cele căsătorite, dar care înainte de căsătorie au locuit împreună cu partenerul fără să fi fost căsătoriți (duratele acestui tip de uniune conjugală iau în calcul atât perioada premaritală cât și cea din cadrul căsătoriei) și (iv) femeile căsătorite care și-au început viața în cuplu direct cu căsătoria (adică fără o perioadă de coabitare premaritală). Obiectivul capitolului de față este să extindă această abordare acordând o atenție sporită contribuției uniunilor consensuale la fertilitatea totală, atât ca și precursori ai căsătoriilor ulterioare cât și ca tip de uniune conjugală de sine stătător. Motivația pentru plasarea uniunilor consensuale în centrul atenției în cadrul analizei fertilității totale este dată de reducerea ratei mariajelor

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Hoem și colab., 2013).

² Acești autori au precizat în mod limpede că propunerea lor a fost inspirată de noțiuni familiare legate de ratele de mărire a descendenței.

Traectorii familiale. România în context european

directe (fără coabitare anterioară) începând cu anii 1990, la care se adaugă creșterea continuă a coabitării non-maritale (a uniunilor consensuale) ca tipuri de cupluri (Mureșan 2007, 2008; Hoem și colab., 2009). Ne vom putea concentra asupra fertilității totale în cadrul și după terminarea uniunilor consensuale, pentru că atunci când combinăm această măsură cu o procedură simplă de netezire, putem obține o modalitate simplă de a neutraliza influența puternică pe care o au variațiile aleatorii într-un set de date de dimensiuni mai degrabă reduse, cum este și cel folosit de noi. Această metodă reprezintă o alternativă rapidă, dar cu acuratețe mai redusă, la analizele mai aprofundate de tip istoria evenimentelor, evitând însă unele dintre complicațiile inerente ale acestora din urmă (Hobcraft și colab., 1982).

În mai multe țări europene, s-a observat o legătură negativă între nivelul de educație și nașterile de rang 1 (primul copil) în cadrul uniunilor consensuale (Perelli-Harris și colab. 2010). Este vorba atât de țări care au o tradiție a uniunilor consensuale (precum țările nordice), cât și de țări în care coabitarea cuplurilor este un fenomen mai recent – cum ar fi cazul Rusiei. Și în ceea ce privește nașterile din cadrul căsătoriei se observă un gradient negativ al educației, însă gradientul negativ al nașterilor pentru femeile care sunt parte din uniuni consensuale este mai abrupt decât cel al nașterilor din cadrul căsătoriei în toate țările analizate de Perelli-Harris și colegii săi (2010), excepție făcând Italia. În România, analize aprofundate au fost realizate de Rotariu (2009, 2010, 2011) și Hărăguș (2010, 2011), acestea având rezultate similare. Rotariu a folosit date din statistica națională a stării civile pentru a arăta că nașterile care nu au loc în cadrul căsătoriei sunt mai frecvente în cazul femeilor cu un nivel scăzut de educație, care trăiesc în sărăcie și care provin din mediul rural. Aceste femei nasc la vârste mult mai mici, chiar și dacă ne raportăm la nașterile din cadrul căsătoriilor. Femeile cu un nivel ridicat de educație și care au o profesie prezintă o probabilitate mai scăzută de a naște în afara căsătoriei. Astfel, dintre copiii ale căror mame au educație superioară și sunt angajate, și ai căror tați lucrează în alt domeniu decât agricultura, doar 4,7% se nasc în afara căsătoriei (Rotariu 2011 – pe baza datelor din perioada 2006 – 2009). Folosind aceleași date pe care le-am folosit și noi (Ancheta Generații și Gen – GGS), Hărăguș (2011) a observat, de asemenea, o legătură negativă puternică între nivelul de educație și nașterile de rang 1 în uniuni consensuale. Această asociere este mult mai vizibilă decât în cazul primelor nașteri în cadru marital.

Date fiind aceste rezultate semnalate în literatura de specialitate, demersul nostru propune o serie de dezvoltări ale studiilor empirice anterioare. Principalele noutăți sunt următoarele:

- (1) Am împărțit grupul femeilor căsătorite în funcție de durata coabitării din care au făcut parte înainte de mariaj și am urmărit tendințele fertilității totale pentru fiecare subgrup acolo unde a fost posibil.³
- (2) Am analizat seriile temporale corespunzătoare fertilității totale în uniunile consensuale.⁴
- (3) Am analizat tendințele fertilității totale în funcție de fiecare nivel de educație, atât pentru femeile care și-au început viața conjugală direct cu o căsătorie cât și pentru cele aflate în uniuni consensuale.
- (4) Am analizat tendințele menționate separat pentru femeile din mediul rural și pentru cele din urban.

Cercetarea tendințelor fertilității în România în funcție de grupurile relevante are o atractivitate aparte, deoarece populația României a fost expusă unor modificări neobișnuit de ample ale politicilor legate de familie în perioada vizată de studiul nostru. În consecință, în fiecare din cazurile menționate mai sus am urmărit tendințele de-a lungul unei perioade pe atât de extinse pe cât ne-au permis datele și, ca atare, în acest capitol avem în vedere intervalul 1965 – 2005, și nu cel dintre 1985 și 2005, așa cum s-a întâmplat în articolul publicat de Hoem și Mureșan (2011b). Este cazul să notăm că nu putem evalua în mod clar ce oferă de fapt în plus această perioadă suplimentară de 20 de ani, pe de-o parte deoarece s-ar putea ca uniunile consensuale să fi fost limitate la grupuri speciale în deceniile 1960 și 1970, pe de alta pentru că este posibil să existe probleme de încredere în acuratețea relatărilor privind istoricul relațiilor reflectate în datele din cercetare. Fiind

³ Pentru cele mai multe seturi de durate se pare că există un nivel inconfortabil al variațiilor aleatorii în datele pe care le-am folosit. Mai exact, aceste date nu cuprind suficienți respondenți cât să-i permită analistului să utilizeze curbele grafice fără un tratament suplimentar. În fiecare etapă, singurele subgrupuri din categoria femei căsătorite suficient de mari pentru o reprezentare grafică directă par să fie (a) persoanele care s-au căsătorit direct fără coabitare premaritală și (b) cele care s-au căsătorit în primul an al uniunii consensuale.

⁴ Se pare că datele cuprind suficiente persoane care coabitează în uniuni consensuale pentru a compensa variația aleatoare care a sabotat analiza noastră în cazul femeilor căsătorite.

Traectorii familiale. România în context european

vorba de o perioadă atât de îndepărtată, aceste istorice poate fi afectate de erori de rememorare și de selectivitatea migrației externe. Așadar, rezultatele noastre trebuie interpretate cu prudență.

Am publicat anterior lucrări (Mureșan și Hoem 2010, Hoem și Mureșan 2011b) în care analiza a conținut variabile de control (precum paritatea la naștere și numărul de ordine al uniunii conjugale) ale căror efecte au fost prezentate sub forma unor riscuri relative. Am lucrat cu elemente asemănătoare și în contextul de față și, deloc surprinzător, am observat că Ratele Totale ale Fertilității Unionale specifice diferitelor tipuri de uniuni scad în mod sistematic odată cu creșterea vârstei de la momentul formării cuplului. Dacă ne raportăm la cercetările anterioare, nu am descoperit alte patternuri interesante ale riscurilor relative în funcție de paritate sau de ordinul uniunii. În general, observațiile realizate s-au dovedit remarcabil de solide, rezistând la restructurarea modelului și a datelor – ceea ce nu am știut până acum.

Date și metode

Datele pe care le-am folosit provin din Ancheta Generației și Gen (GGS) – România, realizat în 2005. Eșantionul cercetat a fost format din 11986 respondenți (5977 bărbați și 6009 femei) cu vârste la momentul interviului cuprinse între 18 și 79 de ani. Grupul care ne-a interesat este însă cel compus din cele 5847 de femei de etnie română și maghiară. Am exclus 162 de persoane care aparțin unor alte etnii (inclusiv de etnie romă) din cauza caracteristicilor lor foarte speciale în formarea cuplurilor și ale comportamentului reproductiv. Este vorba de un grup prea restrâns pentru a realiza o analiză separată fiabilă. Am renunțat, apoi, la 25 de cazuri deoarece acestea prezentau istorii maritale sau educaționale inadecvate. Eșantionul final pe care l-am studiat a fost format astfel din 5842 de femei.

Urmând metoda folosită de Hoem și Mureșan (2011b), am calculat rata fertilității $f_d^g(t)$ pentru femeile care aveau partener la durata d a relației, în cazul unor subgrupuri specifice g (de exemplu, pentru femeile care făceau parte dintr-o uniune consensuală la durata d a respectivei relații), precum și valorile „brute” corespunzătoare, specifice grupului, ale Ratei Totale a Fertilității (RTF) $TFR_{raw}^g(t) = \sum_d f_d^g(t)$ pentru fiecare an calendaristic t , pentru a obține, de exemplu, niște prime valori ale Ratei Totale a Fertilității

Rolul uniunilor consensuale în rata totală a fertilității românești pentru femeile din uniuni consensuale (pe baza cărora am construit Figura 1). Valorile brute pe care le-am calculat inițial în acest mod erau însă influențate mai mult decât ne-am dorit de variații aleatorii. Pentru a ajunge la datele ilustrate în Figura 1, am înlocuit valorile brute cu valori netezite $TFR^g(t) = \sum_{s=-6}^6 TFR_{raw}^g(t+s)/11$, cu excepția capetelor curbei, unde am folosit mai puțini termeni în cadrul procedurii mediei mobile. (Dat fiind că netezirea este realizată prin intermediul metodei mediei mobile, se pierde valorile netezite pentru primul și ultimul an din intervalul observat, chiar dacă am folosit doar cinci termeni pentru media mobilă de la capetele curbei.)

Procedura mediei mobile este o tehnică clasică de netezire a curbilor, folosită adesea pentru a pune în evidență alura lor specifică.

Tendințe ale fertilității coabitaționale

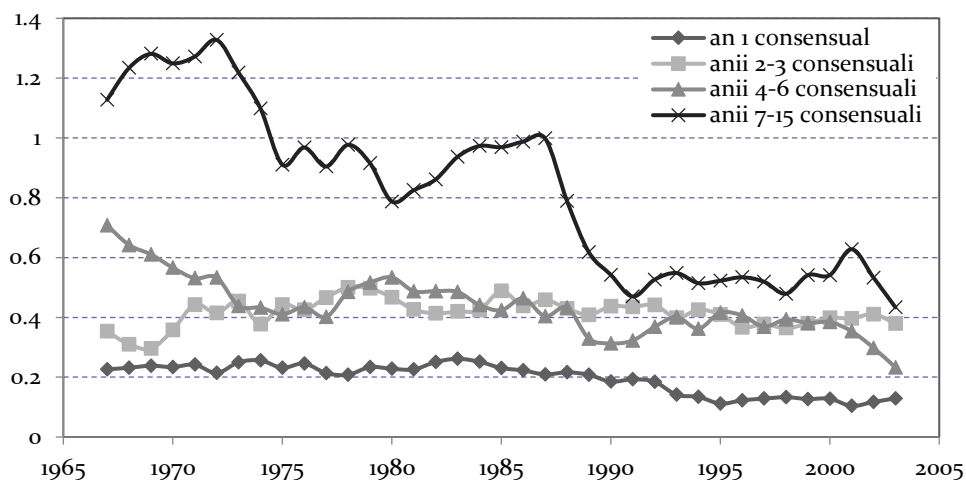
Figura 1 ilustrează tendințele (netezite) ale Ratei Totale a Fertilității Fondată pe Durată (RTF) pentru femei aflate în uniuni consensuale în primul an al respectivelor uniuni, în al doilea sau al treilea an, între al patrulea și al șaselea an, respectiv între al șaptelea și al 15-lea an al cuplului. (Cercetările anterioare au avut în vedere doar prima naștere.) Se observă că: (i) fertilitatea (măsurată de RTF) are constant cele mai scăzute valori în primul an al uniunii și cele mai mari valori pentru cele mai lungi durate pe care le-am utilizat; (ii) pentru duratele mai scurte există o tendință descrescătoare a fertilității (în majoritatea curbilor); însă, (iii) pentru duratele mai lungi ale uniunilor, RTF scade puternic de la o valoare imediat sub 1 la un nivel în jur de 0,5 spre sfârșitul anilor 1980, rămânând apoi destul de stabilă după căderea comunismului.⁵ De reținut că avem în vedere o situație foarte dinamică. În primul rând, grupul femeilor în relații de coabitare de tipul uniunilor consensuale, pentru care am calculat ratele ilustrate în Figura 1, este erodat în mod constant prin încetarea relațiilor sau prin transformarea acestora. Cu alte cuvinte, am luat în calcul că femeile care coabitează cu un partener pot (i) înceta uniunea consensuală (sau chiar pe cea maritală) sau (ii) transforma respectiva uniune consensuală în căsătorie. În al doilea rând, la valoarea o a

⁵ Veți găsi mai jos, la finalul capitoului, reflecțiile noastre în privința acestor tendințe identificate în datele studiate.

Traectorii familiale. România în context european

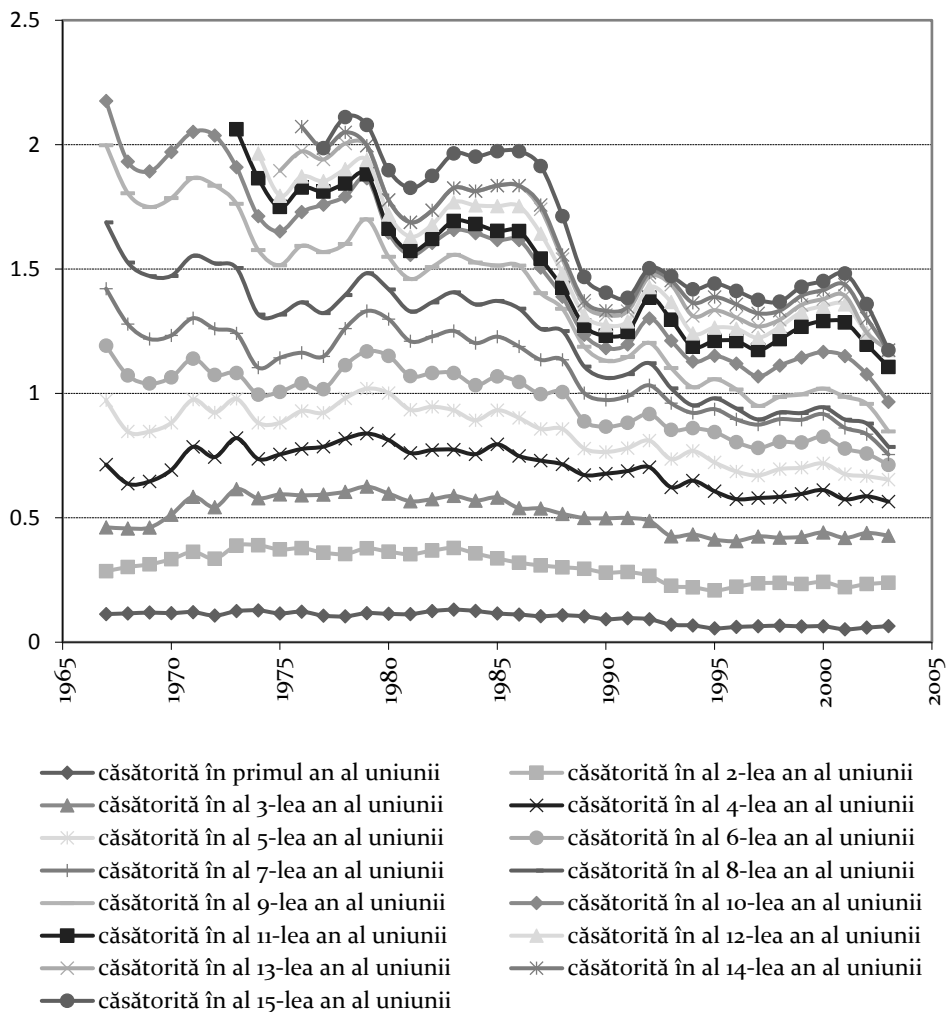
duratei, grupul femeilor care coabitează cu un partener primește continuu un aflux de nou-venite – femei care încep o (nouă) uniune consensuală. Metoda folosită de noi prezintă avantajul că acceptă fără probleme desfășurarea unei astfel de dinamici și că gestionarea sa e simplă, prin intermediul unei programări de computer adecvate.

Figura 1. Rata Totală de Fertilitate Fondată pe Durată la femei aflate în uniuni consensuale, după intervale variate de durată a uniunii. România, 1965 – 2005

Fertilitatea în cadrul uniunii consensuale este cumulativă, în sensul că RTF Coabitațională însumează copiii născuți în primul an al uniunii, pe cei născuți în al doilea an și așa mai departe, până la momentul în care uniunea încetează sau se transformă în căsătorie. Figura 2 redă acest aspect prin intermediul unei curbe pentru fiecare an al duratei uniunii, de la primul la al 15-lea an (durata maximă pe care am considerat că are rost să o luăm în considerare). În ciuda netezirii rezultate din cumulare de-a lungul anilor duratei și a netezirii suplimentare pe care am realizat-o prin procedura mediei mobile, Figura 2 reflectă cu acuratețe meandrele politicilor publice de-a lungul anilor pentru care avem informații. Fertilitatea totală pentru o femeie cuprinde o componentă dată de toate uniunile consensuale din care a făcut parte și o componentă suplimentară dată de căsătorie (căsătorii).

Figura 2. Rata Totală de Fertilitate Fondată pe Durată, la femei aflate în uniuni consensuale, după intervale anuale de durată a uniunii.

Tendințe ale fertilității maritale

Pentru a ilustra efectul duratei perioadei de coabitare premaritală asupra fertilității maritale, Figura 3 prezintă Rata Totală a Fertilității Fondată pe Durată (RTF) pentru femei căsătorite care au început să locuiască împreună cu partenerul încă înainte de căsătorie, în funcție de durata coabitării premaritale. Curba marcată cu triunghiuri reprezintă situația femeilor care încep prin a fi parte dintr-o uniune consensuală transformată ulterior în

căsătorie în primul an de coabitare; curba marcată cu cercuri goale reprezintă situația femeilor care s-au căsătorit în al doilea sau al treilea an de coabitare – și așa mai departe. În interpretarea noastră, această diagramă oferă valori funcționale ale RTF pentru femeile care s-au căsătorit direct (cele care au o durată a coabitării premaritale egală cu valoarea zero) și pentru femeile căsătorite care au coabitat un an înainte de mariaj, nu însă și pentru cele cu durate de coabitare de peste patru ani. Am netezit aceste curbe (prin intermediul unei medii mobile neponderate cu 11 termeni, așa cum am procedat și până acum) și nu putem afirma că o nivelare și mai accentuată sau una realizată printr-o altă procedură ar putea rezolva problema influenței variațiilor aleatorii atât de mari. Se pare că în datele pe care le-am folosit sunt prezente pur și simplu prea puține femei căsătorite care să fi avut astfel de durate lungi de coabitare premaritală. În consecință, în continuarea analizei noastre, ne vom concentra doar asupra femeilor care s-au căsătorit direct (fără vreo perioadă de coabitare care să fi precedat mariajul). Femeile căsătorite cu o coabitare premaritală în intervalul doi-trei ani ar putea constitui un caz limită în Figura 3, însă este mai simplu și nu credem că reprezintă o pierdere semnificativă de informație dacă în cele ce urmează ne concentrăm doar asupra celor căsătorite direct. Ceea ce înseamnă că, pentru a simplifica, vom lăsa de-o parte în continuare inclusiv grupul femeilor căsătorite care au un singur an de coabitare premaritală.⁶

Rețineți că Figura 3 se referă la femei căsătorite și că respectivele curbe ilustrează valoarea RTF doar în cadrul căsătoriei. Nașterile anterioare căsătoriei nu sunt reprezentate în graficul din Figura 3. Pentru a obține RTF Unională completă a unei femei, vom aduna contribuția din oricare coabitare premaritală, calculată conform procedurii descrise în Secțiunea 3, la contribuția derivată din Figura 3, așa cum am menționat deja.

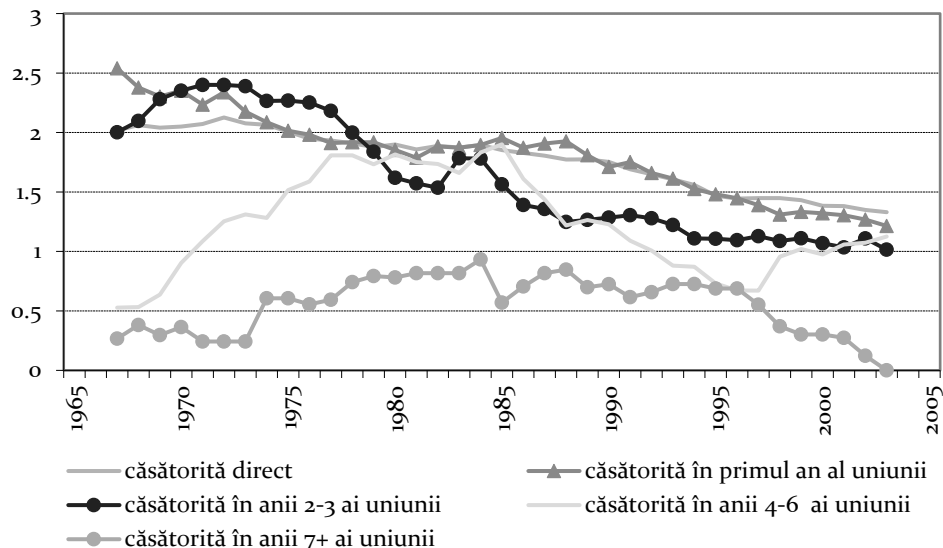
Pentru a avea o imagine completă, iată cum plănuisem să gestionăm cazurile cu durate diferite de coabitare premaritală înainte să descoperim că există probleme serioase legate de dimensiunile reduse ale datelor folosite:

Valorile RTF sunt cumulative, în sensul că o valoare, de exemplu, pentru al doilea și al treilea an al unei uniuni consensuale, este calculată prin

⁶ Nu am ținut seamă nici de contribuțiile la Rata Totală a Fertilității (RTF) în cazul femeilor care nu se aflau în niciun tip de uniune (consensuală sau maritală), deoarece aceste contribuții sunt foarte mici și modifică insignifiant valoarea RTF pe toată durata vieții pentru aceste femei, calculată pentru toate tipurile de uniune.

Rolul uniunilor consensuale în rata totală a fertilității românești însumarea ratelor specifice ale fertilității corespunzătoare duratelor al doilea și al treilea an de coabitare. RTF Unională combinată pentru o uniune consensuală care durează doi ani și apoi se transformă în căsătorie în cel de-al treilea an se obține adunând valorile RTF pentru primii doi ani de uniune consensuală, jumătate din valoarea RTF pentru al treilea an de uniune (plecând de la asumptia standard că o uniune consensuală se transformă în căsătorie la jumătatea celui de-al treilea an al uniunii) și valoarea totală a RTF pentru căsătoria care rezultă din transformarea uniunii consensuale în cel de-al treilea an (cf. Figura 3). S-ar putea crede că este suficient să împărțim întotdeauna căsătoriile în funcție de durata coabitării premaritale și să adăugăm ulterior RTF premaritale la RTF maritale corespunzătoare – limitate la uniunile transformate în căsătorii după diferite durate de coabitare, însă o astfel de procedură ar fi anticipatoare (deoarece în cazul perioadelor premaritale s-ar pune condiția transformării ulterioare în căsătorie), așa că am preferat să evităm o astfel de procedură.

Figura 3. Rata Totală de Fertilitate Fondată pe Durată la femei căsătorite, după durata coabitării premaritale. România, 1965–2005.

Efectul nivelului de educație

În continuare vom discuta unul dintre cele mai interesante efecte ale altor factori (covariabile) care influențează fertilitatea, asupra căruia datele noastre ar putea aduce lumină – cel legat de educație. În contextul de față, vom distinge trei niveluri de educație - „scăzut” (fără diplome sau certificate recunoscute), „mediu” (liceu terminat sau diplomă de școală profesională) și „înalt” (educație terțiară sau superioară) – precum și „educație în curs” (indiferent de diplome și certificate obținute până la nivelul actual de educație).⁷

Tendențele fertilității maritale sunt ilustrate în Figura 4, care redă de-acum bine-cunoscutul gradient negativ după nivelul educației. (Curba netezită pentru fiecare nivel de educație se situează sub curbele corespunzătoare nivelurilor de educație inferioară.) Diagrama arată de asemenea că, în esență, femeile a căror educație este în curs de desfășurare prezintă valori ale RTF Maritală comparabile cu cele ale femeilor căsătorite cu un nivel mediu sau înalt de educație. Această situație era previzibilă, deoarece în ultimii ani elevii și studenții căsătoriți ating de cele mai multe ori un nivel mediu sau înalt de educație și este de așteptat că vor avea un comportament corespunzător categoriilor respective. Pentru persoanele din aceste categorii, nașterea în cadrul căsătoriei este în continuare o chestiune de prestigiu, pe când nașterile din afara căsătoriei sunt considerate, prin tradiție, rușinoase.

⁷ Vezi Mureșan și Hoem (2010) pentru definiții mai precise.

Figura 4. Evoluția Ratei Totale de Fertilitate Fondată pe Durate la femei căsătorite direct, după nivelul de educație. România, 1965 – 2005.

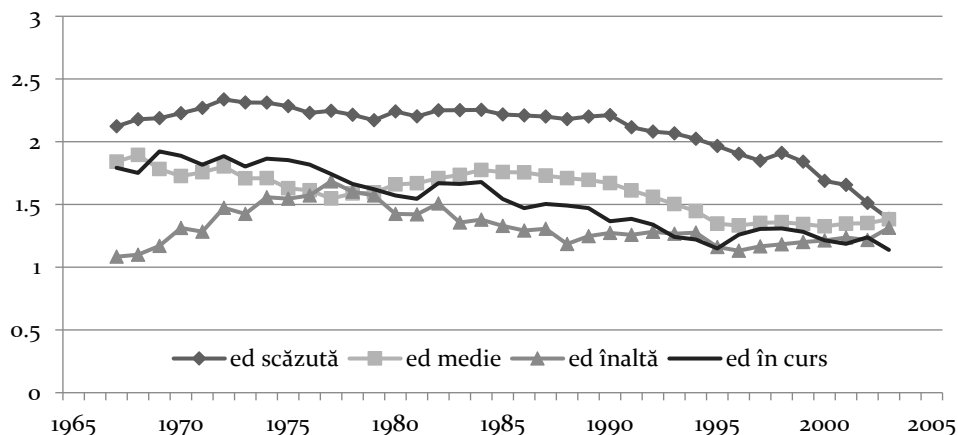

Figura 5 arată că patternuri similare sunt valabile și pentru femeile care fac parte din uniuni consensuale. Se observă în mod clar un gradient negativ după educație,⁸ iar femeile aflate în uniuni consensuale a căror educație este în curs de desfășurare au valori ale RTF Coabităționale similare cu cele ale femeilor din astfel de uniuni care au un nivel mediu sau înalt de educație.⁹ O comparație mai detaliată a Figurilor 4 și 5 demonstrează că valorile fertilității pentru femeile din uniuni consensuale cu educație în curs nu sunt atât de ridicate ca acelea ale femeilor cu educație în curs dar care s-au căsătorit direct, o diferență pe care o observăm și la femeile care nu urmează programe de educație.

⁸ Recensământul din 2002 din România indică, de asemenea, gradienti negativi după educație. În intervalul de vârstă 50-54, numărul mediu de copii în funcție de nivelul de educație al mamei a fost de 3,2 pentru femeile fără studii, 3,1 pentru cele cu școala primară, 2,6 pentru cele cu studii gimnaziale, 1,7 pentru cele cu studii liceale și 1,4 pentru cele cu educație superioară.

⁹ Nu putem, de fapt, să spunem cu certitudine că valorile mari ale Ratei Totale a Fertilității (RTF) obținute pentru persoanele care efectuează studii (cele cu educație în curs) sunt acurate. Aceste valori ar putea să fie (cel puțin parțial) artefacte cauzate de faptul că datele noastre nu conțin istorii educaționale complete și, din aceasta cauză, a fost necesar să considerăm ca educație în curs și perioadele în care o femeie și-a întrerupt studiile dacă aceasta și le-a reluat ulterior și a ajuns să le și finalizeze cu succes.

Trăgând linie, nașterile din cadrul uniunilor consensuale par să fie mai specifice femeilor care au un nivel de educație scăzut, și doar în ultima perioadă (după 2000) astfel de nașteri au crescut ușor în rândul femeilor cu educație în curs de desfășurare sau al celor cu nivel de educație superioară. Societatea românească a început să accepte comportamente de tip modern, precum uniunile consensuale și nașterile din afara căsătoriei, în orașe bogate, cum este Bucureștiul, însă abia în ultimii ani (Dohotariu 2010). Dincolo de acest context, în România uniunile consensuale iau adesea forma „concubinajului”, care este caracteristic cuplurilor cu un statut socio-economic precar, cu un nivel redus al educației și care trăiesc cel mai adesea în mediul rural¹⁰. Dintre femeile care fac parte din uniuni consensuale, cele cu nivelul cel mai ridicat al educației, cu cel mai bun statut socio-economic și care trăiesc în mediul urban tind mai degrabă să nu aibă copii (Hărăguș 2008).

În Figura 5 am inclus și valoarea oficială a Ratei Totale a Fertilității (RTF) pentru întreaga populație a României, estimată de Institutul Național de Statistică pe baza datelor de statistică civilă. Se observă că evoluția sa în timp este foarte asemănătoare cu cea a RTF al femeilor cu un nivel scăzut de educație, calculată de noi cu datele GGS și proceduri specifice fondate pe durata uniunilor conjugale. Grupul celor cu nivel scăzut de educație se distinge și prin faptul că prezintă evoluții ale RTF Unionale care, în mod remarcabil, sunt foarte similare în uniunile consensuale și în căsătoriile directe (Figura 6), excepție făcând sensibilitatea crescută a indicatorului RTF în cazul femeilor aflate în uniuni consensuale și cu nivel de educație scăzut la schimbările politice din perioada prăbușirii socialismului.

Nu doar că femeile cu cel mult educație obligatorie au mai mulți copii în cadrul uniunilor consensuale față de cele care au nivele mai înalte de educație, dar putem să observăm acum că fluctuațiile generate de aplicarea politicilor de încurajare a natalității din vremea comunismului au afectat acest segment al populației mai mult decât pe altele (Figura 5). Fertilitatea crescută a acestor femei în primii cinci ani de după 1967 (atunci când aplicarea bruscă a interzicerii avorturilor a condus la dublarea ratei totale a fertilității), precum și tendința puternic descrescătoare a RTF după 1987 sunt mai vizibile la femeile aflate în uniuni consensuale și cu nivel scăzut de educație comparativ

¹⁰ Pentru o astfel de interpretare, vezi Rotariu (2009, 2010, 2011), care a lucrat cu date din statistica stării civile ale Institutului Național de Statistică, și Hărăguș (2010), care a utilizat aceleași date ca cele folosite de noi.

Rolul uniunilor consensuale în rata totală a fertilității românești cu femei din alte tipuri de uniuni sau cu femei având nivele de educație mai înalte. În fond, aceste femei erau mai expuse acțiunilor de tip polițienesc asociate politicilor de încurajare a natalității, deoarece ele aveau mai puține resurse care să le permită să se sustragă acestor măsuri. În plus, alocațiile pentru copii reprezentau adesea – și încă reprezintă – principala sursă de venit pentru acest segment sărac al populației, unul care avea și mai puțin succes pe „piața” căsătoriilor. Este posibil ca situația acestor persoane să fi jucat un rol non neglijabil în ultimii ani cuprinși în cercetarea noastră, ani în care se poate observa o scădere puternică a fertilității la acest grup de femei, de la o valoare de circa 2,5 copii pe femeie înainte de căderea comunismului, la un nou nivel de circa 1,7 ulterior (Figurile 5 și 6). Proporția femeilor cu un nivel scăzut de educație (și cu origini rurale) este (și a fost dintotdeauna) relativ mare în cadrul populației României, chiar dacă această tendință de durată este în scădere. De exemplu, eșantionul feminin al Studiului Generații și Gen (GGG) cuprinde 31% femei fără diplome sau certificate de educație, 58% cu diplome de liceu sau școală profesională și doar 11% absolvente de educație superioară (terțiară). 71% din aceste femei s-au născut și au crescut în mediul rural. În consecință, structura Ratei Totale a Fertilității Unionale pentru aceste mari categorii este în mod natural mai asemănătoare cu cea a populației totale care este prezentată în statisticile oficiale. Noutatea, în acest context, este reprezentată de descoperirea că diferențele legate într-o asemenea măsură de politicile demografice vizează mai ales femeile din uniunile consensuale cu un nivel scăzut de educație sau cu origini rurale.

Valorile RTF pentru femeile care provin din mediul rural și urban s-au apropiat, atât în cazul celor care coabitează în cadrul uniunii consensuale (Figura 7), cât și în cazul celor căsătorite direct (fără perioadă de coabitare premaritală).¹¹

¹¹ Nu ne referim, în acest capitol, la cel de-al doilea caz.

Figura 5. Evoluția Ratei Totale de Fertilitate Fondată pe Durate la femei aflate în uniuni consensuale, după nivelul de educație. România, 1965 – 2005.
Inclusiv valorile oficiale ale RTF pentru întreaga populație.

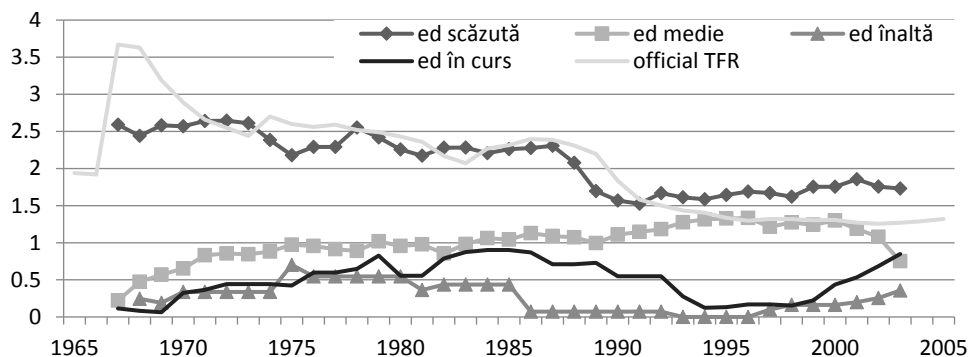

Figura 6. Evoluția Ratei Totale de Fertilitate Fondată pe Durate la femei cu nivel de educație scăzut aflate în uniuni consensuale și căsătorite direct. România, 1965 – 2005.

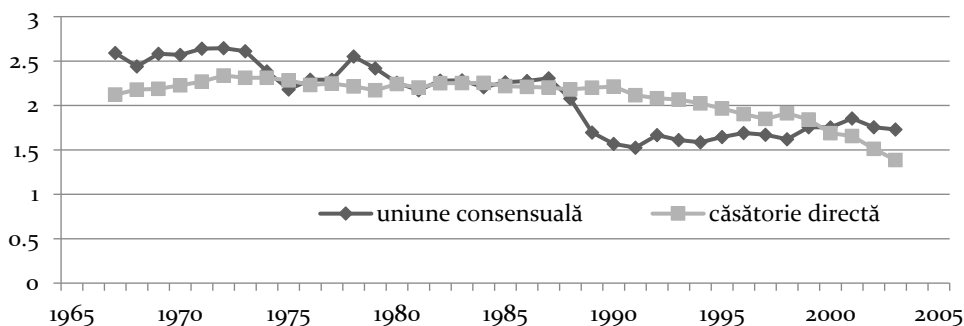
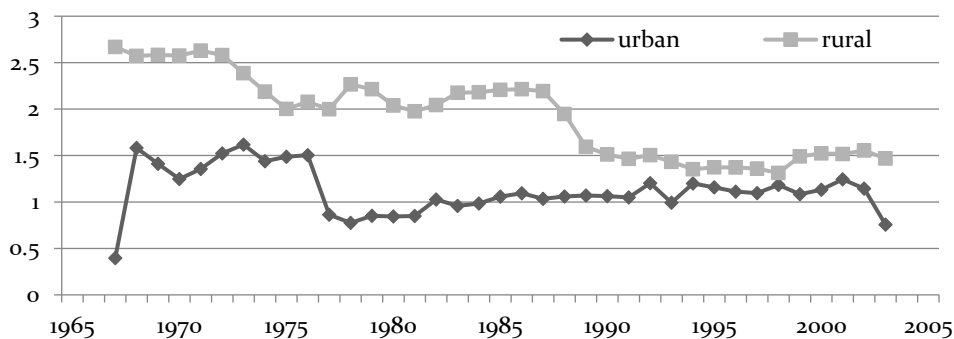

Figura 7. Evoluția Ratei Totale de Fertilitate Fondată pe Durate la femei aflate în uniuni consensuale cu origini rurale, respectiv urbane. România, 1965 – 2005.

Discuție

Completările aduse de cercetarea noastră au adus la suprafață sau au confirmat patternuri precum:

- (a) Fertilitatea totală scade monoton pe măsură ce nivelul de educație crește, atât în cazul femeilor din uniuni consensuale, cât și în cel al femeilor căsătorite direct, așa cum au observat deja Mureșan și Hoem (2010) pentru totalitatea femeilor. Această observație este valabilă pentru toate nașterile. Rezultate similare privind prima naștere în cazul femeilor aflate în uniuni consensuale au fost obținute și de Perelli-Harris și colaboratorii (2010).
- (b) Femeile cu origini în mediul rural prezintă în mod sistematic valori mai ridicate ale fertilității totale comparativ cu femeile din mediul urban, atât în uniuni consensuale, cât și în căsătorii directe.
- (c) Mai remarcabil este că am putut arăta că, în rândul femeilor cu un nivel de educație scăzut, fertilitatea totală în cadrul căsătoriei și respectiv în uniunile consensuale are aproximativ același ordin de mărime.

Rezultatele noastre constituie astfel o bună completare a celor oferite de statisticile oficiale românești, care, conform recensământului din 2002, au indicat o medie de 1,97 copii la cuplurile de tip uniune consensuală și o medie mai scăzută de 1,72 copii pentru cuplurile căsătorite. Am descoperit, de asemenea, o corespondență foarte interesantă între tendințele evidențiate de datele oficiale privind Rata Totală a Fertilității pentru întreaga populație și cele Rata Totală a Fertilității

Unionale Fondată pe Durate la femei cu un nivel de educație scăzut aflate în uniuni consensuale, precum și o corespondență asemănătoare în cazul femeilor cu origini rurale care fac parte din astfel de uniuni. Nu există o corespondență comparabilă în cazul femeilor mai educate sau în cel al femeilor căsătorite direct. Situația arată ca și cum dinamica valorilor oficiale ale RTF este determinată în mare măsură de femeile din mediul rural care fac parte din uniuni consensuale și de femeile cu un nivel scăzut de educație care trăiesc în astfel de uniuni.

Rămâne întrebarea de ce femeile cu un statut socio-economic precar și cu un nivel scăzut de educație aleg mai frecvent parteneriate alternative de viață și au copii în afara căsătoriei. În literatura relevantă au fost propuse mai multe explicații posibile.

Rotariu (2011) subliniază că cea mai mare parte a creșterii natalității non-maritale de după căderea regimului socialist nu se datorează răspândirii valorilor și atitudinilor postmoderne, ci reapariției unor comportamente care au mai fost prezente în secolele trecute în spațiul românesc. Acest autor susține că în această zonă culturală procesul de modernizare a fost incomplet și că nașterile din afara căsătoriei au existat dintotdeauna, fiind un comportament aproape acceptat pe plan social, cel puțin în anumite comunități.¹² Criza socio-economică survenită în urma schimbării de regim politic a favorizat proliferarea acestui comportament în special în zonele culturale unde el existase anterior. Rotariu (2009, 2011) afirmă, de asemenea, că nașterile non-maritale au o incidență sporită la populația de etnie romă, care are un standard de viață foarte scăzut și a cărei integrare socială este profund deficitară.¹³ Din cauza dimensiunilor reduse ale eșantionului, populația de etnie romă nu a fost cuprinsă în analiza noastră.

Coabitarea în uniuni consensuale și nașterile non-maritale în Europa de Est prezintă mai multe asemănări cu Statele Unite ale Americii decât cu țările din Europa Occidentală sau Nordică (Perelli-Harris și colab. 2010; Perelli-Harris și Gerber 2011; Hărăguș 2010, 2011). În Statele Unite a fost publicată o serie de studii care încearcă să identifice mecanisme explicative pentru aceste comportamente și, în opinia noastră, o parte din aceste mecanisme funcționează într-o anumită măsură și în cazul României.

Aspectele financiare sunt importante pentru căsătorie, dat fiind faptul că această instituție implică așteptări despre roluri economice, pe când coabitarea în uniuni consensuale presupune un angajament inițial mai redus în direcția respectării unor responsabilități economice pe termen lung (Seltzer 2000). Probabil că în cupluri se consideră că anumite ținte de natură economică trebuie atinse înainte de căsătorie, cum ar fi locuri de muncă stabile, o anumită situație financiară și o locuință de o oarecare calitate. În cazul Statelor Unite, Bumpass, Sweet și Cherlin (1991) au observat o relație negativă între venit și așteptarea de a nu se căsători vreodată. Cu alte cuvinte,

¹² Kok (2009) menționează, de asemenea, nivelul ridicat al nașterilor „ilegitime” în jurul anului 1900 în provinciile care formează în prezent România și leagă acest fapt de sistemul familial din regiune, susținând că nașterile nonmaritale și coabitarea observate în prezent par să reprezinte o întoarcere la tradiții mai vechi.

¹³ Deși 72% din nașteri în cadrul populației de etnie romă au loc în afara căsătoriei, aceste nașteri au reprezentat doar 7,4% din totalul de nașteri nonmaritale înregistrate în România în 2007 (86,6% aparținând grupului etnic român) (Rotariu, 2009).

Rolul uniunilor consensuale în rata totală a fertilității românești în rândul celor care coabitează în uniuni consensuale, cei cu mai multe resurse financiare au așteptări mai mari de a se căsători cu partenerul lor și, de asemenea, prezintă o probabilitate crescută de a-și îndeplini respectivele intenții (Smock și Manning 1997). Femeile cu un nivel mai scăzut de educație dețin mai puțin capital uman pe care să-l poată transforma în resurse economice și au o probabilitate crescută de a alege un partener care, de asemenea, are mai puține resurse, astfel încât motivația de natură economică pentru căsătorie în cazul acestor femei este redusă (Upchurch și colab., 2002). Atunci când situația economică a bărbaților adulți este dificilă, aceștia amână căsătoria; cei cu perspective economice incerte, inclusiv cei cu educație în curs, preferă coabitarea căsătoriei (Seltzer, 2000). Persoanele cu un nivel scăzut de educație au, inerent, și mai puține șanse pe piața muncii, iar acești indivizi au fost cel mai mult afectați de greutățile tranziției socio-economice care a urmat căderii regimului socialist din România. Rezultatul a fost că, pentru aceste persoane, atingerea unei anumite stabilități financiare necesare pentru căsătorie a fost mai dificilă.

Pentru că mariajul reprezintă un succes și semnifică prestigiul (Cherlin, 2004), femeile cu nivel de educație scăzut și cu venituri mici consideră căsătoria un ideal de urmărit, pe când a avea un copil este la îndemână indiferent de stabilitatea financiară sau starea civilă (Smock și Greenland, 2010). Femeile din SUA cu un nivel scăzut de educație și cu venituri mici par să aibă tendința de a alege să aibă un copil fără a se căsători pentru a conferi un sens existenței lor (Edin și Kefalas, 2005). Este improbabil că această explicație este valabilă în cazul societății românești. În opinia noastră, multe dintre concepțiile care au loc în cadrul uniunilor consensuale din România sunt de fapt sarcini care nu au fost planificate și care apar pe fondul accesului insuficient și folosirii ineficiente a mijloacelor contraceptive, un aspect observat și de Perelli-Harris și colaboratorii (2009) plecând de la modificarea radicală a statutului relației respective care se observă între momentul concepției și cel al nașterii propriu-zise.

Pe de altă parte, copiii aduc capital social părinților lor (Schoen și Tufts, 2003). A avea un copil intensifică interacțiunile și sprijinul acordat de ceilalți membri ai familiei, ceea ce ușurează îngrijirea și creșterea copiilor. În anii 1980, unele voci au sugerat că ar exista o relație pozitivă între ajutoarele sociale și nașterile în afara căsătoriei în SUA (Murray, 1984, citat de Edin și Kefalas, 2005), însă în România alocațiile pentru mame și cele pentru copii

Traectorii familiale. România în context european

sunt acordate doar dacă mama a fost angajată în anul anterior nașterii, așa că femeile cel mai puțin educate și care nu au loc de muncă nu beneficiază de aceste ajutoare.

Faptul că nașterile în cadrul uniunilor consensuale afectează mai ales femeile cu un statut socio-economic precar și cu un nivel scăzut al educației creează premise pentru dificultăți în dezvoltarea socială, financiară și emoțională a copiilor care se nasc și cresc în astfel de uniuni, dat fiind faptul că statutul socio-economic și nivelul de educație al partenerului vor fi probabil similare cu cele ale femeii respective.

Bibliografie

Bumpass, L., Sweet, J., Cherlin, A. (1991). The Role of Cohabitation in Declining Rates of Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 53(4): 913-927.

Cherlin, A. (2004). The Deinstitutionalization of American Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66(4): 848-861.

Dohotariu, A. (2010). Avec deux, ne faire qu'un: couple et cohabitation hors mariage dans le postcommunisme roumain (Two Only Make Up One: The Couple and Cohabitation about Marriage in the Romanian Postcommunism), *Romanian Journal of Population Studies*, 1: 25-38.

Edin, K., Kefalas, M. (2005). *Promises I can keep: why poor women put motherhood before marriage*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.

Hărăguș, M., (2008). *Tranziția la statutul de părinte în Europa. Evoluții recente și posibili determinanți* (Transition to parenthood in Europe. Recent evolutions and possible determinants). Presa Universitară Clujeană: Cluj-Napoca.

Hărăguș, M., (2010). Nonmarital Childbearing in Romania, *Romanian Journal of Population Studies*, 2: 44-64.

Hărăguș, M., (2011). Nașterile în contexte diferite de cel marital (Childbearing in contexts different from marriage). Forthcoming in *Calitatea Vieții*.

- Hobcraft, J. N., Goldman, N., Chidambaram, V. C. (1982). Advances in the P/F ratio method for the analysis of birth histories. *Population Studies*, 36 (4): 291-316.
- Hobcraft, J. N., Casterline, J. B. (1983). Speed of reproduction. *World Fertility Survey Comparative Studies* 25. ISI Voorburg, The Netherlands.
- Hoem, J. N., Mureșan, C., Hărăguș, M. (2013). Recent features of cohabitational and marital fertility in România. *Population*, 68(4) DOI: 10.3917/pope.1304.0579.
- Hoem, J. M., Mureșan, C. (2011a). An extension of the conventional TFR. *European Journal of Population*, 27 (4): 389-402.
- Hoem, J. M., Mureșan, C. (2011b). The Total Marital Fertility Rate and its extensions. *European Journal of Population*, 27(3): 295-312.
- Hoem, J. M., Kostova, D., Jasilionine, A., Mureșan, C. (2009). The Structure of Recent First-Union Formation in Romania. *Romanian Journal of Population Studies*, III(1): 33-44.
- Kok, J. (2009). Family Systems as Frameworks for Understanding Variation in Extra-marital Births, Europe 1900-2000. În Fauve-Chamoux, A. and Bolovan I. (coord.) *Families in Europe between the 19th and the 21st Centuries. From Traditional Model to Contemporary PACS*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 13-38.
- Mureșan, C. (2007). Family dynamics in pre- and post-transition Romania: a life-table description. *MPIDR Working Paper WP-2007-018*.
- Mureșan, C. (2008). Cohabitation, an alternative for marriage in contemporary Romania: a life table description. *Demográfia*, 51 (5), *English Edition*: 36-65.
- Mureșan, C., Hoem, J. M. (2010). The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic Research*, 22(4): 95-114.
- Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Lappegard, T., Di Giulio, P., Jasilioniene, A., Renske, K., Koppen, K., Berghammer, C., Kreyenfeld, M. (2009). Examining nonmarital childbearing in Europe: how does union context differ across countries? *MPIDR Working Paper WP-2009-021*

Traietorii familiale. România în context european

Perelli-Harris, B, Sigle-Rushton, W., Kreyenfeld, M., Lappegård T., Berghammer, C., Keizer, R. (2010). The educational gradient of childbearing within cohabitation in Europe. *Population and Development Review*, 36 (4), 775-801.

Perelli-Harris, B, Gerber, T. P. (2011). Non-marital childbearing in Russia: second demographic transition or pattern of disadvantage? *Demography*, 48 (1): 317-342

Rotariu, T. (2009). Marital and Extramarital Fertility in Latter-Day Romania. In Fauve-Chamoux, A. and Bolovan I. (eds.) *Families in Europe between the 19th and the 21st Centuries. From Traditional Model to Contemporary PACS*, Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeana, pp. 361-380.

Rotariu, T. (2010). Extramarital Births in Romania versus Other European Countries - A Few Considerations, *Studia Sociologia*, 2: 37-60.

Rotariu, T. (2011). Nașterile și concepțiile extramaritale în România anilor 2006-2008. Cazul primelor nașteri (Non-marital births and conceptions in Romania 2006-2008. The case of the first birth). În Iluț, P. (coord.), *Studii de sociopsihologie*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, p. 17-38.

Schoen, R., Tufiş, P. (2003). Precursors of nonmarital fertility in the United States. *Journal of Marriage and Family*, 65(4): 1030 – 1040.

Seltzer, J. A. (2000). Families Formed outside of Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 62(4): 1247-1268.

Smock, P. J., Manning, W. D. (1997). Cohabiting partners' economic circumstances and marriage. *Demography*, 34: 331 – 341.

Smock, P. J., Greenland, F. R. (2010). Diversity in Pathways to Parenthood: Patterns, Implications, and Emerging Research Directions. *Journal of Marriage and Family*, 72: 576 – 593.

Sobotka, T., Toulemon, L. (2008). Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research*, 19: 85-138.

Upchurch, D. M., Lillard, L. A., Panis, C. (2002). Nonmarital childbearing: Influences of education, marriage, and fertility. *Demography*, 39(2): 311-329

CAPITOLUL 7

Transformarea uniunii consensuale în căsătorie¹

Mihaela Hărăguș

Introducere

La începutul anilor 1990, societățile est-europene au cunoscut schimbări radicale la nivel social, cultural și economic, contribuind astfel la o serie de transformări ale comportamentului familial. Rata fertilității și cea a căsătoriilor au scăzut drastic. Evenimente importante precum părăsirea casei părintești, căsătoria și prima naștere sunt tot mai mult amânate către vârste înaintate. Mai mult, au început să capete popularitate forme alternative de aranjamente de viață, precum uniunea consensuală sau maternitatea în afara căsătoriei.

Coabitarea ca formă de parteneriat a început să se extindă în Europa de Est încă din perioada socialismului de stat, dar creșterea accelerată a început după schimbarea regimurilor politice (Spéder, 2005; Mureșan, 2007a; Philipov și Jasilioniene, 2007; Hoem și Kostova, 2008; Hoem și colab., 2009a; Hoem și colab., 2009b; Thornton și Philipov, 2009). Nașterile în cadrul coabitării au crescut simțitor în ultimele decenii pe întregul continent european, contribuind la nașterile non-maritale în mult mai mare măsură decât mamele singure (fără partener corezident) (Kiernan, 2004; Thomson, 2005; Sobotka și Toulemon, 2008).

Cu toate că în prezent în țările din fostul spațiu socialist femeile aleg în mare măsură coabitarea ca prima formă de parteneriat, aceasta continua să rămână asociată cu căsătoria. În tipologia propusă de Heuveline și Timberlake (2004), aceasta este coabitarea ca preludiu pentru căsătorie (durează relativ

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Hărăguș, 2015).

Traectorii familiale. România în context european

puțin timp și cunoaște o frecvență scăzută a maternității) sau o etapă în procesul marital (de obicei ajungându-se la căsătorie după nașterea copilului). Suport pentru aceste argumente oferă rezultatele lui Perelli-Haris și colaboratorii (2012), care au arătat că există variații consistente la nivel european în ceea ce privește transformarea parteneriatului între concepție și prima naștere.

Principalul factor pentru care cuplurile coabitante decid să se căsătorească este apariția sarcinii (Berrington, 2001; Blossfeld și Mills, 2001; Hoem și colab., 2009b), iar efectul se pare că este foarte puternic dependent de variabila temporală. Rata de căsătorie a persoanelor care coabitează crește puternic odată ce femeia a rămas însărcinată, dar scade la fel de puternic în cazul în care cuplul nu s-a căsătorit imediat după naștere (Berrington, 2001; Blossfeld și Mills, 2001; Manning, 2004; Baizan și colab., 2005; Steele și colab., 2005; Steele și colab., 2006).

Scopul acestei lucrări este de a studia trecerea de la uniunea consensuală la căsătorie și influența pe care o are fertilitatea (în special fertilitatea anticipată), respectiv apariția unei sarcini asupra acestei tranziții, în diferite țări din estul Europei. Din moment ce statele din această regiune a Europei au suferit transformări sociale, economice și culturale profunde în trecerea de la socialism la democrație și de la o economie central planificată la una liberă, de piață, dorim să investigăm dacă apariția unei sarcini exercită aceeași presiune pentru căsătorie în cele două perioade aferente celor două regimuri politice. Mai mult, studiile dedicate fertilității în cadrul uniunilor consensuale semnalează existența unui gradient educațional negativ, ceea ce ne determină să investigăm dacă efectul apariției unei sarcini asupra tranziției la căsătorie este uniform în toate categoriile sociale.

Am ales să comparăm trei țări foste socialiste și anume Bulgaria, Ungaria și România. Am selectat aceste țări datorită similitudinilor identificate de unii autori în fertilitatea non-maritală din estul Europei (Perelli-Harris și colab., 2012). Pe de o parte, aceste țări împărtășesc un trecut similar dat de experiența socialismului, dar pe de altă parte se diferențiază din punct de vedere al istoriei culturale și sociale, precum și al modului în care s-a desfășurat tranziția către democrație și economie de piață.

Datele care au stat la baza acestui studiu au fost culese în cadrul primului val al Anchetei Generații și Gen (Vikat și colab., 2007). Bogăția informațiilor retrospective, alături de utilizarea analizei evenimentelor

biografice, ne permit să reconstituim istoria parteneriatelor și a fertilității pentru câteva mii de femei din fiecare țară. Noutatea studiului constă în investigarea, într-o perspectivă comparativă, a transformării uniunilor consensuale în căsătorii în momentul în care femeia este însărcinată, urmărind efectul în rândul diferitor categorii sociale și diferitor perioade de timp (în timpul socialismului și după).

Perspective teoretice

Tendința alegerii coabitării ca o primă formă de parteneriat și creșterea numărului nașterilor non-maritale în Europa în ultimele decenii sunt studiate din perspectiva teoriei celei de a doua tranziții demografice (SDT - *second demographic transition*). Această teorie explică schimbările de comportament familial din statele Europei de Nord și de Vest din a doua jumătate a anilor 1960. Se referă la tendințele bine conturate ale ratei de fertilitate aflate sub nivelul de înlocuire a generațiilor, diversificarea formelor de parteneriat alternative căsătoriei, separarea căsătoriei de procreație și creșterea ratei divorțului. Un element cheie îl reprezintă creșterea frecvenței situațiilor de coabitare, chiar și în țări unde aceasta nu era o practică tradițională, și creșterea numărului nașterilor în afara căsătoriei. Conform literaturii de specialitate, fertilitatea non-maritală este un element central al SDT (Perelli-Harris și Gerber, 2011). Aceste schimbări comportamentale sunt rezultatul schimbărilor valorilor, precum tendința spre individualizare, respingerea autorității și satisfacerea nevoilor personale (Lesthaeghe și Surkyn, 2002).

Cu toate acestea, cercetările recente arată că mariajul rămâne contextul preferat de către indivizi pentru nașterea copiilor în cele mai multe societăți europene, mai ales în estul Europei. Comparând datele Anchetei Generații și Gen pentru unsprezece țări europene, Perelli-Harris și colaboratorii (2012) au descoperit pentru țările foste socialiste o creștere a procentajului femeilor care au început uniunile în care apoi au și născut în forma coabitării. Se pare că în estul Europei mariajul persistă drept contextul preferat pentru a avea copii, iar modelul procreării pe durata coabitării, urmată de căsătorie rapidă, este rezistent la schimbare (Perelli-Harris și colab., 2012).

Frecvența nașterilor în situația de coabitare a crescut în ultimele decade în statele foste socialiste, ca în restul continentului, aceste nașteri fiind

Traectorii familiale. România în context european

mai numeroase decât cazurile de mame singure. Chiar și așa, sarcina rămâne un factor accelerator pentru căsătorie (Berrington, 2001; Blossfeld și Mills, 2001) nu doar în estul Europei. Efectul fertilității asupra tranziției de la uniune consensuală la căsătorie a fost găsit ca fiind foarte puternic legat de timp, în sensul în care rata trecerii de la coabitare la căsătorie crește vizibil de îndată ce femeia rămâne însărcinată, dar scade brusc în cazul în care cuplul nu se căsătorește în scurt timp după naștere (Berrington, 2001; Blossfeld și colab., 1993; Mills și Trovato, 2000; Steele și colab., 2005; Steele și colab., 2006).

Graba de a se căsători pe parcursul primelor luni de sarcină este asociată cu intensitatea normelor sociale referitoare la aranjamentul familial acceptat/preferat pentru a da naștere și pentru a crește un copil. După naștere, ratele sunt scăzute deoarece copilul este deja ilegitim și presiunea timpului pentru căsătorie a dispărut (Blossfeld și Mills, 2001). În timpul socialismului a existat o puternică presiune socială pentru căsătorie, datorită faptului că familia (văzută drept cuplul căsătorit cu copii) a fost considerată „celula de bază a societății”. Transformările sociale, culturale și economice care au urmat după schimbarea regimului politic și dezvoltarea noilor modele comportamentale au dus la diminuarea presiunii exercitate de normele sociale în modelarea comportamentului indivizilor.

Statutul legal al copiilor născuți în cadrul sau în afara căsătoriei a fost egalizat începând cu anul 1945 în Bulgaria (Todorova, 2000), 1952 în Ungaria (Doczi, 2009) și în 1945 în România (Dumănescu, 2012). Odată ce tații își recunosc copiii, aceștia au aceleași drepturi cu copiii născuți în cadrul unei căsătorii, ceea ce înseamnă că legitimizarea și-a pierdut din importanța practică (Doczi, 2009). Cu toate acestea, familia legitimă a fost promovată și dorită în perioada socialistă. Intrarea în legitimitate a relațiilor și implicat a copiilor în timpul acelor vremuri a fost probabil influențată de legătura dintre căsătorie și anumite beneficii sociale, precum accesul la locuințe (Mureșan și colab., 2008 pentru România; Spéder și Kamarás, 2008 pentru Ungaria). Blum (2003, p. 218) introduce ideea că modelul caracteristic URSS-ului, ce consta în căsătorie timpurie (urmată după scurt timp de divorț) a fost un răspuns la constrângerile structurale date de stocul de locuințe inadecvat, care a forțat cuplurile să se căsătorească în scopul de a fi eligibili pentru a primi o locuință. Putem considera că un mecanism similar a avut loc și în România, „forțând” indivizii să își legalizeze parteneriatul. Totuși, posibila similitudine nu se aplică pentru divorț, datorită restricțiilor legislative existente în acest sens.

Schimbările politice și cele economice survenite în perioada tranziției au dus la restructurarea sau chiar în unele cazuri la dispariția furnizării de bunăstare în țările ex-socialiste (Mureșan și colab., 2008). Căsătoria nu mai are aceleași avantaje din moment ce atunci când vorbim de beneficiile sociale coabitarea este comparabilă cu familia legal constituită. Mai mult, recunoașterea provocărilor prin care trece familia monoparentală a condus la sporirea măsurilor sociale pentru protejarea acesteia, comparativ cu situația în care copilul este crescut de ambii părinți. Cu toate acestea, cuantumul acestor alocații speciale este redus, fiind doar cu 10-20% mai mare decât alocația universală pentru copii, care este la rândul ei foarte mică (United States Social Security Administration, 2010; Consiliul European, 2009). Deși în cazul altor state fost socialiste, precum Republica Cehă, cercetătorii arată că familiile cu venituri scăzute își pot îmbunătăți semnificativ situația financiară necăsătorindu-se (Hamplova, 2010), considerăm că nu este și cazul țărilor incluse în analiza acestui studiu. Dacă beneficiile sociale nu încurajează cuplurile să se căsătorească sau să rămână necăsătoriți, nu o face nici sistemul de taxe prin reducerea acestora pentru cei care se căsătoresc. Fiecare dintre cele trei țări analizate are un sistem de taxe specific (Consiliul European, 2009).

Date fiind aceste aspecte, prima ipoteză a acestui studiu este că în perioada cea mai recentă, femeile care trăiesc în coabitare cu partenerul lor sunt mai puțin probabil să se căsătorească, chiar dacă există o sarcină. Ne așteptăm ca mariajul să rămână cadrul preferat pentru a purta, naște și crește un copil, dar cuplurile nu vor mai grăbi evenimentul căsătoriei în primele luni ale sarcinii, înainte ca aceasta să fie vizibilă. Cu alte cuvinte, ne așteptăm ca tranziția de la coabitare la căsătorie să fie mai puțin urgentată în perioada actuală decât în perioada socialistă.

Cercetătorii au constatat un grad ridicat de eterogeneitate în ceea ce privește traiectoriile către parentalitate (Kiernan, 2004; Sobotka, 2008; Kiernan și Mensah, 2010). Discutând despre comportamente precum coabitarea sau maternitatea non-maritală din perspectiva celei de a doua tranziții demografice, ne așteptăm ca promotorii acestor noi practici să aibă un statut economic privilegiat. Educația superioară/ prelungită este un element cheie pentru a doua tranziție demografică. Lesthaeghe și Surkyn (1988) au arătat că în Europa de Vest educația este pozitiv asociată atât cu conceptele centrale ale SDT, precum non-conformism, permisivitate în

Traectorii familiale. România în context european

chestiuni personale, post-materialism, etc., cât și cu forme non-tradiționale de familie. Un nivel educațional superior și mai ales prelungirea perioadei dedicate educației ar putea fi un determinant al schimbărilor valorilor și al alegerii nașterii și creșterii copilului în cadrul coabitării (Perelli-Harris și Gerber, 2011).

Pentru cazul țărilor foste socialiste, cercetătorii au arătat că unele comportamente precum amânarea căsătoriei și a maternității sau chiar decizia de a nu avea copii sunt specifice femeilor educate, pe când celelalte modele precum coabitarea sau maternitatea non-maritală sunt mai degrabă întâlnite în rândul persoanelor cu un nivel educațional mai scăzut (Mureșan, 2008; Sobotka, 2008). Aceste rezultate nu vin în sprijinul acelor perspective teoretice care evidențiază rolul factorilor culturali, precum a doua tranziție demografică. De fapt, sociologii interesați de studiul coabitării și al maternității non-maritale în România sau în general, la nivelul Europei de Est (Rotariu, 2001; Kok, 2009), spun că aceste comportamente nu sunt unele noi. Din contră, astfel de practici au existat și în jurul anilor 1900 în provinciile care compun în prezent România sau Ungaria², și nivelele actuale ale aranjamentelor de viață non-maritale reprezintă, cel puțin pentru România, o revenire la vechile comportamente.

Studiile despre formarea parteneriatelor în estul Europei prezintă o relație negativă între educație și alegerea coabitării ca primă uniune (Kostova, 2007; Koytcheva și Philipov, 2008 pentru Bulgaria; Brădățan și Kulcsar, 2008 pentru Ungaria; Hoem și colab., 2009b pentru România). Același lucru este valabil și pentru maternitatea în cadrul uniunilor consensuale în diferite țări europene (Konietza și Kreyenfeld, 2002 pentru Germania; Kiernan, 2004; Kiernan și Mensah, 2010 pentru Regatul Unit; Perelli-Harris și Gerber, 2011 pentru Rusia; Spéder, 2005 pentru Ungaria; Rotariu, 2009; Hărăguș, 2011; Hoem și Mureșan, 2011b pentru România, Federația Rusă și Franța). Asocierea negativă este valabilă nu doar în țările foste socialiste, ci și în țările vest europene, cu o tradiție îndelungată a coabitării (Perelli-Harris și colab., 2010).

Dimensiunea economică - referindu-ne aici la stabilitatea locurilor de muncă, la calitatea locuirii, etc. - este importantă pentru căsătorie deoarece mariajul ca instituție implică diverse așteptări de ordin financiar. Mai specific,

² Kok (2009) asociază nivelul ilegitimității de la începutul secolului al XX-lea în această regiune cu sistemul familial, atrăgând atenția asupra faptului că România a fost un avanpost al sistemului familial de tip nuclear în estul Europei.

implică angajamentul față de îndeplinirea responsabilităților economice pe termen lung (Seltzer, 2000). Analizele lui Perelli-Harris și ale colaboratorilor săi (2010) despre relația dintre educație și nașterile non-maritale arată că femeile care beneficiază de mai multe resurse materiale și de mai multe oportunități economice (adică femeile cu educație superioară) pot alege un stil de viață mai stabil (în forma căsătoriei), în timp ce femeile cu resurse limitate (slab educate) persistă într-un stil de viață caracterizat de incertitudine, chiar și atunci când așteaptă nașterea unui copil. Femeile cu un nivel educațional scăzut și implicit cu un loc de muncă mai puțin privilegiat au perspective reduse de avansare în carieră, motiv pentru care a avea copii reprezintă acel ceva care le oferă însemnătate și care le structurează viața (Mills și colab., 2005). Atunci când alternativele pe piața muncii sunt limitate, când perspectivele pentru prosperitate economică necesare în vederea căsătoriei lipsesc, femeile aleg maternitatea pentru împlinirea de sine, deoarece aceasta este realizabilă indiferent de stabilitatea financiară sau starea civilă (Smock și Greenland, 2010).

Comparativ cu căsătoria, coabitarea s-a dovedit asociată cu o serie de dezavantaje, două exemple fiind instabilitatea și un timp mai lung petrecut de copii în familii cu un singur părinte (Perelli-Harris și colab., 2010), care pot avea consecințe negative. Plecând de la ideea că mariajul oferă mai multă stabilitate și angajament în relație, acesta poate fi văzut ca o formă de protecție față de aceste riscuri și ceva care merită înfăptuit. Considerând educația ca indicator al statutului social și al accesului la resurse, am putea spune că persoanele cu educație superioară conștientizează în mai mare măsură riscurile pe care le presupune coabitarea, ceea ce face ca tranziția spre căsătorie atunci când urmează să se nască un copil să fie mai frecventă în rândul acestora, comparativ cu cei mai puțin educați.

Într-un studiu despre atitudini și comportamente legate de maternitate în România, Rotariu (2006) arată că familia, înțeleasă ca doi părinți căsătoriți, este văzută ca fiind cel mai prielnic mediu pentru creșterea copilului. În același timp, un număr considerabil de femei au atitudini favorabile ideii de creștere a copilului de către părinți care nu sunt căsătoriți. Acest fapt nu e interpretat ca o contradicție, ci mai degrabă ca o formă de toleranță față de diversele situații de viață ale femeilor. Româncele conștientizează existența unor avantaje ale uniunilor consensuale, precum o mai mare libertate personală, fericire sau posibilitate de a forma prietenii cu

Traietorii familiale. România în context european

alte persoane. Cu toate acestea, în momentul în care urmează ca un copil să se nască, ele preferă căsătoria (Rotariu, 2006).

A rămâne însărcinată în cadrul unei relații de coabitare nu este mereu rezultatul unei alegeri personale. Schimbările masive în ceea ce privește starea civilă dintre momentul conceperii copilului și cel al nașterii acestuia arată că multe dintre femeile din Europa de Est rămân însărcinate în perioada coabitării fără a planifica acest lucru (Perelli-Harris și colab., 2012). Femeile cel mai puțin educate sunt cele mai expuse unei sarcini neplanificate și cele mai puțin capabile să treacă de la un aranjament marcat prin incertitudine la unul ce implică un angajament de durată și securitate economică.

Având în vedere argumentele prezentate mai sus, propunem a doua ipoteză: sarcina reprezintă un factor declanșator pentru decizia de căsătorie în mai mare măsură pentru femeile cu educație superioară decât pentru cele cu un nivel educațional scăzut. Mai mult, cu cât într-o țară tranziția spre economia de piață este mai lungă și mai dificilă, cu atât discrepanțele dintre categoriile sociale vor fi mai mari. Așadar, cu cât crește nivelul educațional, cu atât cresc șansele ca uniunea consensuală să se transforme în căsătorie atunci când copilul este conceput. În România și Bulgaria, colapsul economic asociat cu etapele tranziției a fost mai puternic iar procesul de consolidare economică mai lent, pe când Ungaria a ajuns să fie printre țările foste socialiste de succes din punct de vedere economic (Dorbritz, 2003). Drept consecință, ne așteptăm să descoperim în România și Bulgaria o relație pozitivă mai puternică între educație și tranziția de la coabitare la căsătorie după momentul descoperii sarcinii, decât în cazul Ungariei.

Date și metode

Pentru studiul de față am folosit datele primului val al Anchetei Generații și Gen. Designul retrospectiv al cercetării a permis reconstituirea istoricului parteneriatelor și al fertilității pentru un număr mare de femei, ceea ce a oferit posibilitatea abordării transformării parteneriatelor (din coabitare în căsătorie) din perspectiva cursului vieții. Spre deosebire de studiile transversale, fiecare biografie a indivizilor este văzută ca un proces complex și putem investiga cum un eveniment particular din viața unei persoane îi poate influența cursul ulterior al vieții și cum anumite caracteristici pot determina

un individ să adopte anumite comportamente diferite de ale altora (Courgeau și Lelievre, 1992).

Atenția noastră se îndreaptă asupra femeilor a căror prim parteneriat este coabitarea, iar variabila dependentă este (prima) transformare a uniunii consensuale în căsătorie. Am construit modele de analiză a istoriei evenimentelor biografice, unde funcția hazard este dată de timpul scurs de la momentul intrării în prima uniune consensuală până la căsătorie (cu alte cuvinte, durata uniunii consensuale). Dat fiind faptul că se studiază transformarea coabitării în căsătorie și influența unei sarcini, am decis ca durata (coabitării) considerată în analiză să fie de doar 10 ani. Cazurile în care a apărut separarea sau decesul partenerului au fost cenzurate (aceste cazuri au fost considerate expuse riscului de transformare în căsătorie până la apariția acestor evenimente).

Variabila independentă cea mai importantă pentru analiza de față este existența și starea sarcinii, cuprinzând concepția/ nașterea dinainte sau din timpul coabitării. Variabila cuprinde următoarele categorii: (femeia) „nu este însărcinată”, „însărcinată în primele 3 luni”, „însărcinată în 4-9 luni”, „cu copil mai mic de un an”, „cu copil mai mare de un an”, „concepere/ naștere înainte de uniunea consensuală”. Datorită numărului redus de cazuri, nu am diferențiat între conceperea și naștere înainte de formarea uniunii consensuale. Această variabilă a fost construită pe baza asumției existenței unui efect dependent de timp al fertilității asupra tranziției la căsătorie (Blossfeld și Mills, 2001) și ne așteptăm ca existența unei sarcini să crească riscul tranziției la căsătorie, iar o dată ce nașterea a avut loc, acest risc să scadă.

O altă variabilă independentă importantă surprinde cele două regimuri politice și a fost utilizată pentru testarea primei ipoteze de cercetare, care compară efectul pe care îl are sarcina asupra trecerii de la uniune consensuală la căsătorie în cele două perioade. În vederea testării celei de a doua ipoteze (gradientul educațional pozitiv), am folosit o variabilă independentă care variază în timp (la nivelul individului), anume statutul educațional curent (nivelul educațional avut în diferite momente ale cursului vieții). Primul val al Anchetei Generații și Gen nu a înregistrat parcursul educațional al respondentului, ci doar ultima școală absolvită la momentul aplicării chestionarului și anul în care a avut loc absolvirea ciclului respectiv de studii. Pentru construirea acestei variabilei am urmat modelul lui Hoem și Kreyenfeld (2006) și Mureșan și Hoem (2010). Acesta pornește de la asumția

că respondentul a fost înscris în educație tot timpul înainte de a atinge nivelul declarat în chestionar și în afara sistemului educațional în perioada dintre absolvire și momentul participării la interviul din cadrul anchetei. Am construit o variabilă ce variază în timp (la nivelul individului) și care combină perioada în care indivizii sunt înmatriculați și cel mai înalt nivel educațional atins. Scala acestei variabile cuprinde următoarele categorii: înmatriculat în educație; în afara sistemului de învățământ, cu nivel educațional scăzut (învățământul obligatoriu); în afara sistemului de învățământ, cu nivel educațional mediu (clasele 11-12, școală postliceală, etc.); și în afara sistemului de învățământ, cu nivel educațional ridicat (facultate, masterat, doctorat, etc.).

Pe lângă variabilele menționate mai sus, am folosit și alte variabile de control pentru analizele statistice. Prima este vârsta în momentul formării parteneriatului (sub 20 de ani, între 20 și 24 de ani, între 25 și 29 de ani și 30 de ani și peste). Ne așteptăm ca măsura în care partenerii își legitimează relația (datorită presiunii normative) să varieze în funcție de vârsta pe care o are femeia în momentul în care a început parteneriatul, presiunea fiind mai mare în cazul femeilor tinere. De asemenea, am introdus în analiză mediul de rezidență în perioada copilăriei (rural și urban, la care se adaugă încă o categorie - în străinătate - pentru Bulgaria) și situația familială a respondentului în copilărie (dacă a locuit cu ambii părinți), ca indicatori ai resurselor materiale de care au dispus femeile în perioada copilăriei. Am inclus aceste două variabile doar în analizele pentru România și Bulgaria, deoarece chestionarul pentru ancheta din Ungaria nu a cuprins aceste întrebări.

Am exclus din eșantionul original femeile de etnie romă, datorită numărului redus de cazuri și pentru că cele două forme de parteneriat nu sunt clar diferențiate și se suprapun în cazul etnicilor romi. Astfel, pentru România avem 983 de femei la prima coabitare, cu 760 de căsătorii, în Bulgaria 2962 de femei la prima coabitare, cu 2504 căsătorii, iar în Ungaria 1131 femei la prima coabitare, cu 463 căsătorii.

Am realizat analize statistice separat pentru fiecare țară. Prima dată am generat modele multiplicative de analiză a istoriei evenimentelor biografice, construind apoi și câte două modele cu variabile în interacțiune (Yamaguchi, 1991; Blossfeld și Rohwer, 1995). Primul model cu termeni în interacțiune testează efectele sarcinii sau nașterii în perioada socialismului și după, punând în interacțiune situația sarcinii femeii cu perioada

Transformarea uniunii consensuale în căsătorie calendaristică. Al doilea model cu termeni în interacțiune testează gradientul educațional pozitiv al trecerii de la coabitare la căsătorie, punând în interacțiune situația sarcinii cu nivelul curent de educație.

Rezultate

În toate cele trei țări, aproximativ 80% dintre femei au început primul parteneriat în forma uniunii consensuale înainte de vârsta de 24 de ani, Ungaria având cele mai mici frecvențe ale uniunilor consensuale începute la vârste tinere. Celelalte două variabile disponibile doar pentru România și Bulgaria arată o pondere mai mare a femeilor născute și crescute în mediul rural în România comparativ cu Bulgaria și o proporție mai mare a femeilor care nu au locuit cu ambii părinți pe durata întregii copilării.

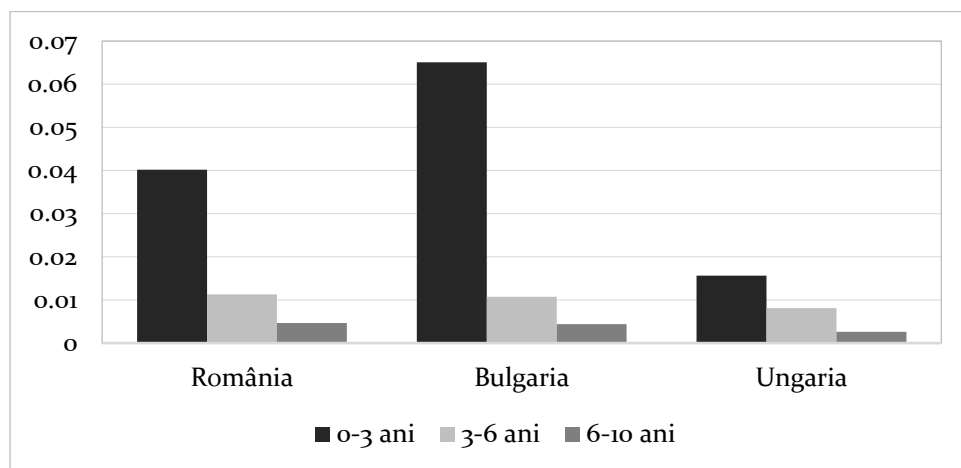
Rezultatele analizei istoriei evenimentelor biografice arată că în toate cele trei țări trecerea la căsătorie este cea mai frecventă în perioada primilor trei ani de la începerea coabitării (Figura 1). Bulgaria prezintă rata cea mai ridicată, pe când Ungaria are rata cea mai mică a căsătoriei după coabitare.

Tabelul 1. Distribuția variabilelor independente (constante în timp) utilizate pentru modelele de analiză a istoriei evenimentelor biografice, România, Bulgaria, Ungaria

Variabile		România		Bulgaria		Ungaria	
		Cazuri	%	Cazuri	%	Cazuri	%
Vârsta la formarea uniunii	Sub 20 de ani	537	54.6	1641	55.4	540	47.7
	20-24 ani	273	27.8	913	30.8	347	30.7
	25-29 ani	116	11.8	313	10.6	183	16.2
	30 ani și peste	57	5.8	95	3.2	61	5.4
Mediul de rezidență în copilărie	Urban	253	25.7	1540	52.0		
	Rural	730	74.3	1375	46.4		
	În străinătate			47	1.6		
Cu cine a locuit în copilărie	Cu ambii părinți	848	86.3	2735	92.3		
	Cu un singur părinte	135	13.7	227	7.7		
Total		983		2962		1131	

Sursa: Ancheta Generații și Gen, valul 1, calculele autorului

Figura 1. Ratele de tranziție de la coabitare la căsătorie, după durata parteneriatului, în România, Bulgaria și Ungaria

Variabile de control: situația sarcinii, statutul educațional curent, vârsta la formarea parteneriatului, rezidența în perioada copilăriei (România și Bulgaria), cu cine a locuit respondentă în copilărie (România și Bulgaria).

Sursa: Ancheta Generații și Gen, valul 1, calculele autorului

Rezultatele modelului multiplicativ (Tabelul 2) arată că efectul sarcinii/ nașterii este pentru toate țările așa cum am anticipat. A fi însărcinată crește riscul transformării coabitării în căsătorie, efectul cel mai puternic fiind observat în Ungaria (a fi însărcinată crește riscul de 3,49, respectiv de 4,60 ori). După ce copilul s-a născut, riscul căsătoriei cu partenerul coabitant descrește în toate țările, în special în Bulgaria (scade cu 69%, respectiv 80%). Doar pentru Bulgaria s-a constatat un efect pozitiv al conceperii copilului înainte de formarea uniunii consensuale asupra tranziției la căsătorie. Am putea aprecia că în aceste situații coabitarea a fost inițiată cu scopul căsătoriei ulterioare. Aceste rezultate sunt în acord cu o particularitate a formării familiei în Bulgaria, unde este acceptat la scală largă faptul că un cuplu se mută în aceeași locuință imediat după logodnă, până la momentul căsătoriei efective (Kostova, 2007). Dacă femeia rămâne însărcinată înainte de logodnă (deci înainte de a începe coabitarea), atunci șansele transformării uniunii consensuale în căsătorie vor fi mai mari. În toate cele trei țări, în perioada de după căderea regimului socialist, tendința trecerii de la coabitare la căsătorie a devenit mai puțin vizibilă. Comparativ cu Bulgaria și Ungaria, în România tranziția către democrație a avut un efect moderat din acest punct de vedere.

În România și Bulgaria, femeile cu educație medie sau superioară au cele mai mari rate de transformare a coabitării în căsătorie în comparație cu cele slab educate. În Ungaria, ultima școală absolvită nu are influență asupra acestei transformări a parteneriatului. Pentru România și Bulgaria se observă că femeile aflate încă în educație prezintă riscuri mai mari de a transforma uniunea consensuală în căsătorie, comparativ cu categoria de referință a femeilor slab educate. Acest rezultat neașteptat a fost găsit pentru România de Hoem și colaboratorii (2009b) ³. În Ungaria pe de altă parte, a fi înmatriculat în educație are un efect negativ asupra ratei de transformare a uniunilor consensuale.

Se constată că femeile care amână începerea coabitării preferă să nu o transforme în căsătorie. În Ungaria, începerea unei uniuni la vârste tinere are un efect pozitiv asupra tranziției la căsătorie. În ceea ce privește cele două variabile despre perioada de copilărie, vedem că pentru femeile care au crescut în mediul urban, ratele de conversie sunt mai mici doar în cazul Bulgariei, iar cele care nu au locuit cu ambii părinți în perioada copilăriei sunt mai predispușe spre comportamente non-maritale, atât în România cât și în Bulgaria.

³ A se vedea și Hoem și Mureșan (2011a) pentru mai multe detalii asupra fertilității femeilor înmatriculate în educație.

Tabelul 2. Rezultatele analizei istoriei evenimentelor biografice, trecerea de la coabitare la căsătorie

		Romania	Bulgaria	Ungaria
		Riscul absolut		
Durata coabitării	0-3 ani	0.040214	0.065100	0.015644
	3-6 ani	0.011307	0.010725	0.008089
	6-10 ani	0.004665	0.004402	0.002614
		Riscuri relative		
Statut maternal	Nu este însărcinată	1	1	1
	Însărcinată în primele 3 luni	1.45 **	1.91 ***	3.49 ***
	Însărcinată în 4-9 luni	1.49 ***	1.90 ***	4.60 ***
	Cu copil mai mic de un an	0.71 **	0.31 ***	0.36 ***
	Cu copil mai mare de un an	0.61 ***	0.20 ***	0.61 **
	Concepere/naștere înainte de coabitare	0.87	1.23 ***	1.06
Statutul educațional	În educație	1.43 ***	1.56 ***	0.69 **
	Nivel scăzut	1	1	1
	Nivel mediu	1.45 ***	2.01 ***	1.03
	Nivel ridicat	1.77 ***	1.85 ***	1.11
Perioada	Înainte de 1990	1	1	1
	După 1989	0.60 ***	0.33 ***	0.29 ***
Vârsta la formarea parteneriatului	Sub 20 de ani	1.02	0.93	1.33 **
	20-24 ani	1	1	1
	25-29 ani	0.72 **	0.62 ***	0.74 *
	30 ani și peste	0.48 ***	0.38 ***	0.46 ***
Mediul de rezidență în perioada copilăriei	Urban	0.90	0.87 ***	-
	Rural	1	1	-
	În străinătate		0.89	-
Cu cine a locuit în perioada copilăriei	Cu ambii părinți	1	1	-
	Doar cu un singur părinte	0.72 ***	0.85 *	-

Sursa: Ancheta Generații și Gen, valul 1, calculele autorului**Obs.:** nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$

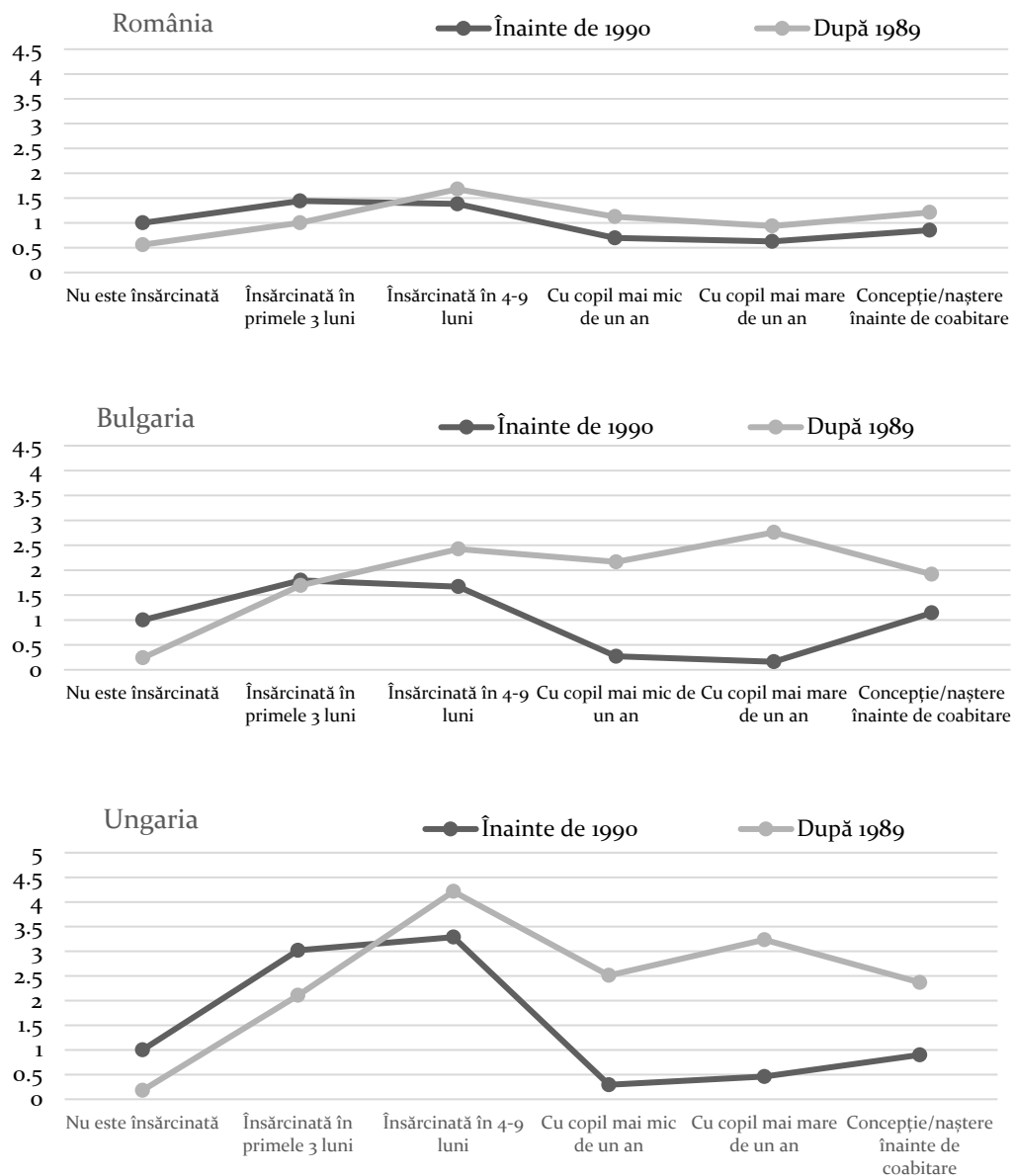
Continuăm prezentarea rezultatelor cu modelele cu termeni de interacțiune. Mai întâi, dorim să analizăm modul în care ratele de conversie a uniunilor consensuale în căsătorie ca urmare a unei sarcini diferă în perioada socialistă și cea de după. Efectul termenului de interacțiune pentru fiecare țară este prezentat în Figura 2, în forma riscurilor relative, raportate la categoria de referință a femeilor care nu sunt însărcinate, în perioada de dinainte de 1990.

Pentru toate cele trei țări, riscul de transformare a uniunii consensuale pentru femeile care nu sunt însărcinate este semnificativ mai scăzut în perioada cea mai recentă. În perioada socialistă, cele mai ridicate rate de tranziție de la coabitare la căsătorie se înregistrau în cazul femeilor însărcinate, mai ales a celor aflate în primele luni de sarcină (în România și Bulgaria). După nașterea copilului, aceste rate de transformare scad brusc. În perioada post-socialistă, o trăsătură comună celor trei țări (dar cu intensitate mai mică în România) este riscul mai ridicat de a transforma coabitarea în căsătorie într-o fază mai înaintată a sarcinii, când aceasta este vizibilă celorlalți, sau după ce copilul a fost născut deja. Chiar dacă femeile văd în continuare căsătoria drept contextul cel mai potrivit pentru a da naștere și a crește un copil, acestea nu se grăbesc să facă acest pas în primele faze ale sarcinii. Riscul crescut de trecere de la coabitare la căsătorie în Bulgaria în rândul femeilor care au rămas însărcinate sau care au născut un copil înainte de formarea uniunii consensuale reflectă specificitatea modului de formare a familiei menționat anterior.

Rezultatele interacțiunii dintre situația sarcinii/nașterii și statutul educațional curent (Figura 3) diferă între cele trei țări, dar se pot identifica asemănări între România și Bulgaria. În România, se pare că sarcina grăbește căsătoria doar în rândul femeilor cu educație superioară. În cazul femeilor slab educate, riscul trecerii la căsătorie este doar ușor influențat de existența unei sarcini sau de nașterea copilului. Această observație indică faptul că în România coabitarea este o etapă premergătoare căsătoriei pentru femeile cu nivel educațional ridicat și un aranjament de necesitate în cazul celor slab educate, care persistă în aranjamente de viață non-maritale chiar și atunci când urmează să se nască un copil. În cazul Bulgariei se observă o mai mare similaritate în efectul unei sarcini asupra transformării coabitării în căsătorie între categoriile educaționale. Începerea coabitării cu intenția de căsătorie, reflectată de ratele crescute de transformare a coabitării în cazul concepției

Traectorii familiale. România în context european

sau chiar a nașterii copilului înaintea formării uniunii, este caracteristică femeilor cu un nivel educațional mediu și superior, dar nu și celor mai slab educate. Coabitarea ca preludiu pentru căsătorie (ca etapă fără copii) sau coabitarea ca stadiu al procesului marital (adesea în contextul apariției sarcinii) este mai degrabă un comportament caracteristic femeilor cu studii superioare. Femeile cu educație scăzută persistă în aranjamente de viață non-maritale pe parcursul vieții, similar cu femeile din România. În Ungaria, rezultatele sunt diferite: sarcina crește riscul de căsătorie pentru toate cele trei categorii educaționale, iar efectul cel mai scăzut este în cazul femeilor cu educație ridicată.

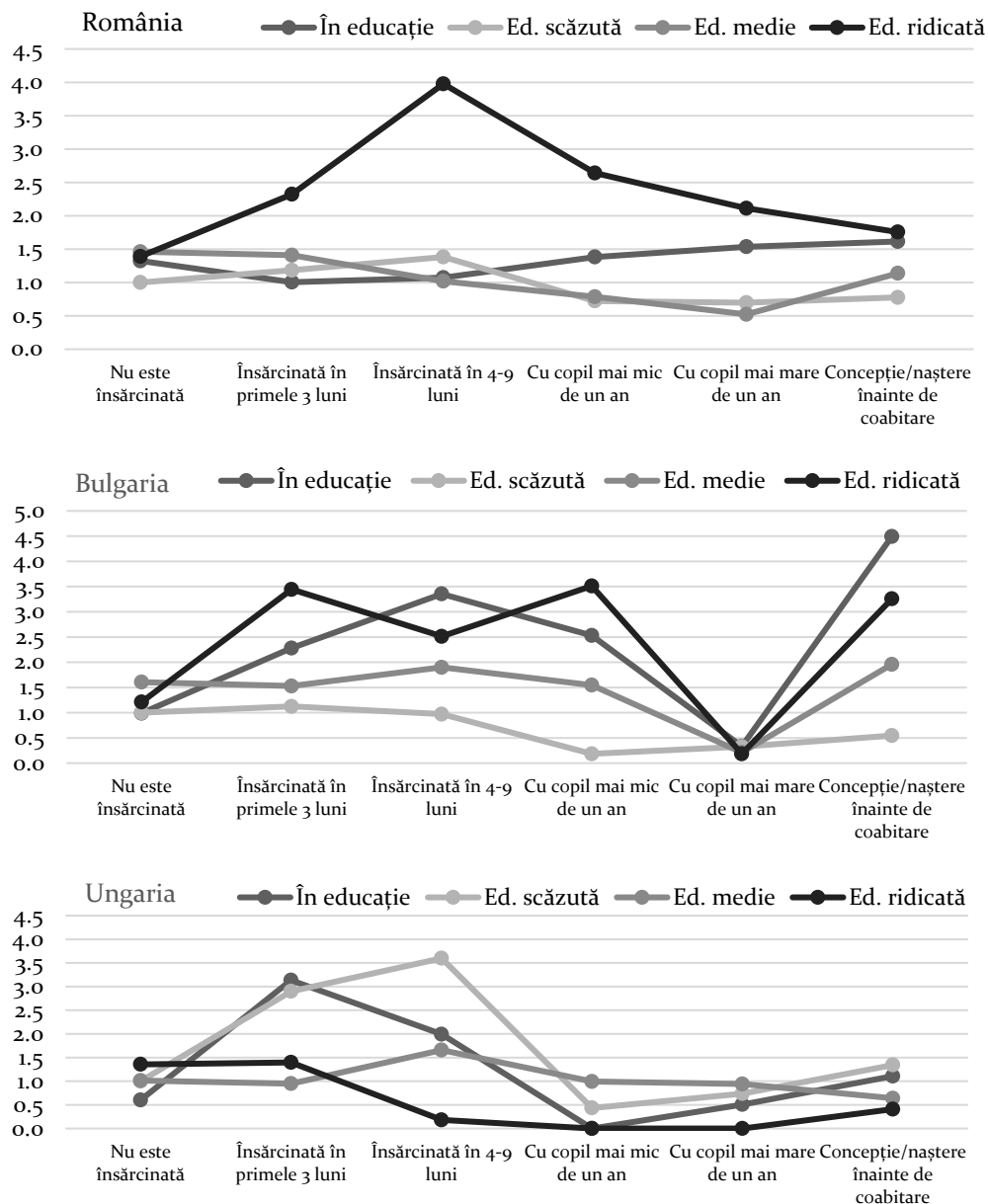
Figura 2. Riscurile relative pentru transformarea primei coabitări în căsătorie, după situația sarcinii/ nașterii și perioada calendaristică, România, Bulgaria, Ungaria

Variabile de control: durata uniunii, statutul educațional curent, vârsta la începerea parteneriatului, rezidența în copilărie (România și Bulgaria), cu cine a locuit respondentă în perioada copilăriei (România și Bulgaria).

Sursa: Ancheta Generații și Gen, valul 1, calculele autorului

Traectorii familiale. România în context european

Figura 3. Riscurile relative pentru transformarea primei coabitări în căsătorie, după situația sarcinii/nașterii și statutul educațional curent, România, Bulgaria, Ungaria

Variabile de control: durata uniunii, perioada calendaristică, vârsta la formarea primului parteneriat, rezidența în perioada copilăriei (România și Bulgaria), cu cine a locuit în copilărie (România și Bulgaria)

Sursa: Ancheta Generații și Gen, valul 1, calculele autorului

Concluzii

Așa cum evidențiază diferiți autori, coabitarea ca formă de parteneriat a început să se răspândească în Europa de Est nu doar în momentul schimbării regimului politic, ci cu mult înainte. Totuși, perioada post-socialistă, marcată de schimbări profunde de ordin social, economic și cultural, reprezintă momentul în care formele alternative de parteneriat câștigă popularitate. Chiar dacă femeile aleg coabitarea ca primă formă de parteneriat, în această parte a Europei acest tip de aranjament este încă legat de căsătorie. Putem spune că este mai degrabă un preludiu pentru căsătorie sau un stadiu al căsătoriei decât un înlocuitor al acesteia. Această afirmație este susținută de frecvența masivă a schimbării situației parteneriatului între concepția și nașterea unui copil. Principalul factor care determină decizia de căsătorie a unui cuplu coabitant este apariția sarcinii, nu doar în țările foste socialiste, ci în întreaga Europă.

Scopul acestui studiu a fost de a analiza trecerea de la uniunea consensuală la căsătorie în cazul unor țări est-europene și de a surprinde rolul fertilității anticipate (descoperirea sarcinii) în acest proces. Având în vedere faptul că statele din Europa de Est au trecut printr-o serie de schimbări profunde în cadrul tranziției de la o economie centralizată, controlată de stat, la economia de piață, am investigat dacă sarcina produce aceleași presiuni pentru căsătorie în cele două perioade. Plecând de la gradientul educațional negativ al procreării în coabitare evidențiat în literatura de specialitate, am analizat dacă sarcina/ nașterea are același efect asupra tranziției la căsătorie pentru toate categoriile sociale. Comparând trei state foste socialiste diferite din punct de vedere cultural și al tranziției către economia de piață, am investigat rolul contextului social în acest proces de trecere de la coabitare la căsătorie.

Rezultatele noastre indică probe mixte pentru validitatea teoriei celei de a doua tranziții demografice în cazul celor trei țări. Comparând cele două perioade, am observat rate de trecere de la coabitare la căsătorie semnificativ mai mici în perioada post-socialistă, precum și o presiune redusă de a legitima sarcinile. Aceste observații corespund celei de a doua tranziții demografice și primei ipoteze formulate. În perioada socialistă a existat o nevoie urgentă pentru căsătorie înainte ca sarcina să devină vizibilă, dacă aceasta a început în perioada coabitării. După anul 1989, existența unei sarcini

Traectorii familiale. România în context european

continuă să atragă după sine căsătoria, însă într-o etapă mai târzie a sarcinii. Riscurile de transformare a coabitării în căsătorie sunt mai ridicate în etapele mai înaintate ale sarcinii sau după nașterea copilului, fapt mai puțin vizibil în România, comparativ cu celelalte două țări. Interpretăm aceste rezultate ca fiind consecința scăderii presiunii normative asupra comportamentului indivizilor, o caracteristică a celei de a doua tranziții demografice. Cu toate acestea, căsătoria rămâne contextul preferat pentru a da naștere și pentru creșterea unui copil.

Am obținut o imagine mai diversificată atunci când am avut în vedere statutul educațional al mamei și efectul unei sarcini. Statutul educațional curent este o variabilă complexă. Pe de o parte, educația este considerată un indicator al măsurii în care indivizii sunt deschiși să adopte comportamente asociate teoriei celei de a doua tranziții demografice, fiind un mecanism al schimbării valorilor (Perelli-Harris și Gerber, 2011). Pe de altă parte, educația este un indicator al stabilității economice. Educația superioară poate indica o orientare spre valori post-moderne, dar totodată și abilitatea de menținere a stabilității economice pe termen lung. Rezultatele studiului arată importanța educației în a doua ipostază. Am observat un pronunțat gradient educațional pozitiv în tranziția de la coabitare la căsătorie în România, unul mai puțin pronunțat în Bulgaria și niciunul în Ungaria. În România și Bulgaria coabitarea ca preludiv al căsătoriei (ca etapă în care nu există copii) sau un stadiu al procesului marital (acompaniată adesea de procreare) caracterizează femeile cu educație superioară, în timp ce femeile cu puțini ani de școală persistă în comportamente non-maritale pe tot parcursul vieții. În Ungaria, sarcina crește riscul de căsătorie pentru toate categoriile educaționale și face acest lucru cel mai puțin în cazul femeilor cu studii înalte.

Căsătoria implică așteptări legate de stabilitatea economică pe termen lung, pe când coabitarea este mai degrabă asociată cu nesiguranță în ceea ce privește poziția pe piața muncii și statutul economic. Din această perspectivă, se pare că mariajul este ales de persoanele care dispun de mai multe resurse socioeconomice, coabitarea fiind preferată de femeile aflate în situații mai nesigure, mai lipsite de stabilitate.

Cele trei țări au urmat căi diferite în tranziția spre democrație și economie de piață, cu grade diferite de creștere și descreștere economică. În România și Bulgaria tranziția a fost asociată cu colapsul economic și cu un proces dificil de consolidare, care a generat discrepantă între categoriile

sociale atunci când vorbim despre disponibilitatea sau accesul la resurse (sociale, economice, culturale). În plus, statul își diminuează suportul față de indivizi, iar tinerii adulți se confruntă cu insecuritatea financiară. Persoanele cele mai puțin educate au fost cele mai expuse instabilității economice și prin urmare cele mai departe de stabilitatea pe termen lung solicitată de căsătorie. Ungaria, pe de altă parte, se află printre țările foste socialiste care recunosc o economie de succes și care ar putea oferi contextul necesar pentru adoptarea modelelor comportamentale definite de teoria celei de a doua tranziții demografice. O idee importantă care se află în spatele construirii acestei teorii a fost îmbunătățirea condițiilor de viață, care a dus la creșterea în importanță a nevoilor de ordin superior și la schimbările de comportament adiacente.

Bineînțeles, acest subiect necesită investigații suplimentare. Educația a reprezentat o variabilă esențială, dar și altele pot fi la fel de importante în portretizarea femeilor în tranziția lor de la coabitare la căsătorie. O delimitare mai detaliată a perioadelor calendaristice ar aduce, de asemenea, mai multă lumină asupra procesului, la fel cum ar face-o și includerea în analiză a mai multor țări foste socialiste. În ciuda acestor neajunsuri, considerăm că prezentul studiu a reușit să aducă completări cunoașterii în domeniul relației dintre fertilitate și formarea căsătoriilor, prin studierea femeilor care trăiesc în coabitare și tranziția lor spre căsătorie atunci când un copil este pe cale de a se naște. Studiul de față a mai subliniat rolul contextului social în cadrul acestui proces, arătând că modelele comportamentale în fostele state socialiste sunt marcate de dificultățile produse de tranziție, care s-a manifestat în mod diferit în aceste țări.

Bibliografie

- Baizan, P., Aassve, A., Billari, F. (2005). The Interrelations Between Cohabitation, Marriage and First Birth in Germany and Sweden. *Population and Environment*, 25: 531-561.
- Berrington, A. (2001). Entry Into Parenthood and the Outcome of Cohabiting Partnerships in Britain. *Journal of Marriage and Family*, 63: 80-96.
- Blossfeld, H.-P., Manting, D., Rohwer, G. (1993). Patterns of change in family formation in the Federal Republic of Germany and the Netherlands: Some consequences for the solidarity between generations. În Becker, H. A.,

Traietorii familiale. România în context european

Hermkens, P. L. J. (coord.), *Solidarity of Generations. Demographic, Economic and Social Change, and its Consequences*. Amsterdam: Thesis Publishers, p. 175-196.

Blossfeld, H.-P., Rohwer, G. (1995). *Techniques of Event History Modeling: New Approaches to Causal Analysis*, edn. Mahwah. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Blossfeld, H.-P., Mills, M. (2001). A Causal Approach to Interrelated Family Events: A Cross-national Comparison of Cohabitation, Nonmarital Conception, and Marriage. *Special Issue on Longitudinal Methodology, Canadian Studies in Population*, 28: 409-437.

Blum, A. (2003). Socialist families? În Kertzer, D. I., Barbagli, M. (coord.), *Family life in the twentieth century - The history of the European family* volume 3. New Heaven and London: Yale University Press, p. 198-237.

Bradatan, C., Kulcsar, L. (2008). Choosing between Marriage and Cohabitation: Women's First Union Patterns in Hungary. *Journal of Comparative Family Studies*, 39: 491-507.

Council of Europe (2009). *Council of Europe Family Policy Database*. Retrieved from www.coe.int/familypolicy/database.

Courgeau, D., Lelievre, E. (1992). *Event History Analysis in Demography*. Oxford: Clarendon Press.

Doczi, M. (2009). Children's Rights in Hungary in the Aftermath of the Revolution of 1989. *International Journal of Children's Rights*, 17: 543-559.

Dorbritz, J. (2003). Social, political and economic transformation. In D. Philipov & J. Dorbritz, *Demographic consequences of economic transition in countries of central and eastern Europe*, Population studies, No. 39. Strasbourg: Council of Europe Publishing, p. 21-68.

Dumănescu, L. (2012). *Familia românească în comunism* [Romanian family during communism]. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

- Hamplova, D. (2010). Non-Marital Fertility as a New Form of Social Inequality? Transformation of Czech Families after 1989. *GESIS Thematic series: Social Sciences Eastern Europe*, 2010/01, 35-38.
- Hărăguș, M. (2010). From cohabitation to marriage when a child is on the way. A comparison of three former socialist countries: Romania, Bulgaria and Hungary. *Journal of Comparative Family Studies* 45(3): 329-358.
- Hărăguș, M. (2011). Nașterile în contexte diferite de cel marital [Childbearing in contexts different from marriage]. *Calitatea Vieții [Quality of Life]*, 4/2011: 379-396.
- Heuveline, P., Timberlake, J. M. (2004). The role of cohabitation in family formation: the United States in comparative perspective. *Journal of Marriage and Family*, 66: 1214-1230.
- Hoem, J. M., Kreyenfeld, M. (2006). Anticipatory analysis and its alternatives in life-course research. Part 1: The role of education in the study of first childbearing. *Demographic Research*, 15: 461-484.
- Hoem, J. M., Kostova, D. (2008). Early traces of the Second Demographic Transition in Bulgaria: A joint analysis of marital and non-marital union formation, 1960–2004. *Population Studies: A Journal of Demography*, 62: 259-271.
- Hoem, J. M., Jasilioniene, A., Kostova, D., Muresan, C. (2009a). Traces of the second demographic transition in selected countries in Central and Eastern Europe: union formation as a demographic manifestation. *European Journal of Population*, 25: 123-156.
- Hoem, J. M., Kostova, D., Jasilionine, A., Mureșan, C. (2009b). The structure of Recent First-Union Formation in Romania. *Romanian Journal of Population Studies*, III: 33-44.
- Hoem, J.M., Muresan, C. (2011a). The Total Marital Fertility Rate and its Extensions. *European Journal of Population*, 27: 295-312.

Traectorii familiale. România în context european

Hoem, J.M., Muresan, C. (2011b). The Role of Consensual Unions in Romanian Total Fertility. *Stockholm Research Reports in Demography*, 2011: 16. Retrieved from http://www.suda.su.se/SRRD/SRRD_2010_16.pdf

Kiernan, K. (2004). Unmarried cohabitation and parenthood: here to stay? European perspectives. In D. P. Moynihan, T. M. Smeeding, & L. Rainwater (Eds), *The Future of the Family*. New York: Russell Sage Foundation p. 66-95.

Kiernan, K. E., Mensah, F. K. (2010). Unmarried Parenthood, Family Trajectories, Parent and Child Well-Being. În Hansen, K., Joshi, H., Dex, S. (coord.), *Children of the 21st Century: From Birth to Age 5*. Policy Press, p. 77-94.

Kok, J. (2009). Family systems as frameworks for understanding variation in extramarital births, Europe 1900-2000. În Fauve-Chamoux, A., Bolovan, I. (coord.), *Families in Europe between the 19th and the 21st Centuries. From Traditional Model to Contemporary PACS*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 13-38.

Konietzka, D., Kreyenfeld, M. (2002). Women's employment and non-marital childbearing: a comparison between East and West Germany in the 1990s. *Population-E*, 57: 331-358.

Kostova, D. (2007). The emergence of cohabitation in a transitional socio-economic context: evidence from Bulgaria and Russia. *Demográfia, English Edition*, 50: 135-162.

Koytcheva E., Philipov, D. (2008). Bulgaria: Ethnic differentials in rapidly declining fertility. *Demographic Research*, 19: 361-402.

Lesthaeghe R., Surkyn, J. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, 14: 1-45.

Lesthaeghe, R., Surkyn, J. (2002). New forms of household formation in Central and Eastern Europe – Are they related to newly emerging value orientations? *Economic Survey of Europe*, UN Economic Commission for Europe, Geneva, 1: 197-215.

- Liefbroer, A.C., Dourlejin, E. (2006). Unmarried Cohabitation and Union Stability: Testing the Role of Diffusion Using Data from 16 European Countries. *Demography*, 43: 203-221.
- Manning, W. (2004). Children and the Stability of Cohabiting Couples. *Journal of Marriage and Family*, 66: 674-689.
- Mills, M., Trovato, F. (2000). The Effect of Pregnancy in Cohabiting Unions on Marriage in Canada, The Netherlands, and Latvia. *Statistical Journal of the United Nations*, 17: 1-16.
- Mills, M., Blossfeld, H.-P., Klijzing, E. (2005). Becoming and adult in uncertain times: A 14-country comparison of the losers of globalization. În Blossfeld, H.-P., Klijzing, E., Mills, M., Kurz, K. (coord.), *Globalization, uncertainty and youth in society*. London: Routledge, p. 423-441.
- Mureșan, C. (2007a). Family dynamics in pre- and post-transition Romania: a life-table description. *MPIDR Working Paper WP-2007-018*. Retrieved from <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-018.pdf>
- Mureșan, C. (2007b). Educational attainment and second births in Romania. *MPIDR Working Paper WP-2007-028*. Retrieved from <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-028.pdf>
- Mureșan, C. (2008). Cohabitation, an alternative for marriage in contemporary Romania: a life table description. *Demográfia, English Edition*, 51: 36-65.
- Mureșan, C., Hărăguș, M., Hărăguș, P.-T., Schröder, C. (2008). Romania: Childbearing metamorphosis within a changing context. *Demographic Research*, 19: 855-906.
- Mureșan, C., Hoem, J. (2010). The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic Research*, 22: 95-114.
- Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Kreyenfield, M., Lappegard, T., Keizer, R., Berghammer, C. (2010). The educational gradient of childbearing within cohabitation in Europe. *Population and Development Review*, 36: 775-801.

Traectorii familiale. România în context european

- Perelli-Harris, B, Gerber, T.P. (2011). Non-marital childbearing in Russia: second demographic transition or pattern of disadvantage? *Demography*, 48: 317-342.
- Perelli-Harris B., Kreyenfeld, M., Sigle-Rushton, W., Keizer, R., Lappegård, T., Jasilioniene, A., Berghammer, C., Di Giulio, P. (2012). Changes in union status during the transition to parenthood in eleven European countries, 1970s to early 2000s. *Population Studies: A Journal of Demography*, 66: 167-182
- Philipov, D., Jasilioniene, A. (2007). Union formation and fertility in Bulgaria and Russia: a life table description of recent trends. *MPIDR Working Paper*, Retrieved from <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-005.pdf>
- Potârcă, G., Mills, M., Lesnard, L. (2013). Family Formation Trajectories in Romania, the Russian Federation and France: Towards the Second Demographic Transition? *European Journal of Population*, 29: 69-101.
- Rotariu, T. (2006). Romania and the second demographic transition: The traditional value system and low fertility rates. *International Journal of Sociology*, 36: 10-27.
- Rotariu, T. (2009). Marital and Extramarital Fertility in Latter-Day Romania. În Fauve-Chamoux, A., Bolovan, I. (coord.), *Families in Europe between the 19th and the 21st Centuries. From Traditional Model to Contemporary PACS*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 361-380.
- Rotariu, T. (2011). *Studii demografice* [Demographic studies]. Iași: Polirom.
- Seltzer, J. A. (2000). Families Formed outside of Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 62, 1247-1268.
- Smock, P. J., Greenland, F. R. (2010). Diversity in Pathways to Parenthood: Patterns, Implications, and Emerging Research Directions. *Journal of Marriage and Family*, 72: 576-593.

- Sobotka, T. (2008). Overview Chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19: 171-224.
- Sobotka, T., Toulemon, L. (2008). Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research*, 19: 85-138.
- Spéder, Z. (2005). The rise of cohabitation as first union and some neglected factors of recent demographic developments in Hungary. *Demográfia, English Edition*, 48: 77-103.
- Spéder, Z., Kamarás, F. (2008). Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. *Demographic Research*, 1:, 599-664.
- Steele, F., Kallis, C., Goldstein, H., Joshi, H. (2005). The Relationship between Childbearing and Transitions from Marriage. *Demography*, 42: 647-673.
- Steele, F., Joshi, H., Kallis, C., Goldstein, H. (2006). Changing compatibility of cohabitation and childbearing between young British women born in 1958 and 1970. *Population Studies*, 60: 137-152.
- Thomson, E. (2005). Partnerships & Parenthood: A Comparative View of Cohabitation, Marriage and Childbearing. În Booth, A., Crouter, A. C. (coord.), *The New Population Problem: Why Families in Developed Countries Are Shrinking and What It Means*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, p. 129-150).
- Thornton, A., Philipov, D. (2009). Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework. *European Journal of Population*, 25: 123-156.
- Todorova, V. (2000). Family Law in Bulgaria: Legal Norms and Social Norms. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 14: 148-181.
- United States Social Security Administration. (2010). *Social Security Programs Throughout the World: Europe*. Retrieved from

Traietorii familiale. România în context european

<http://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2010-2011/europe/ssptw10europe.pdf>.

van de Kaa, D. J. (2002, January). *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan. Retrieved from http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf

Vikat, A., Beets, G., Billari, F., Bühler, C., Corijn, M., Désesquelles, A., Fokkema, T., MacDonald, A. L., Neyer, G., Pailhé, A., Pinnelli, A., Solaz, A. & Spéder, Z. (2007). Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course. *Demographic Research*, 17: 389-440.

Yamaguchi, K. (1991). *Event History Analysis*. Applied Social Research Methods Series 28.

CAPITOLUL 8

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor¹

Cornelia Mureșan

Introducere

Fenomenul amânării primei nașteri este considerat răspunzător pentru o bună parte din actualele rate foarte scăzute ale fertilității. Multiple cercetări efectuate în toată lumea au identificat creșterea capitalul uman acumulat de femei drept o explicație privilegiată pentru debutul întârziat al maternității. Nivelul de educație atins și faptul de a frecventa în mod curent un program de educație sunt două modalități prin care educația poate influența tranziția către parentalitate. Într-o perioadă în care amânarea debutului maternității este o tendință generalizată, perioadele mai lungi petrecute în programe de educație ar putea explica această dinamică. Însă nu doar durata mai mare a studiilor le face pe femeile cu un nivel de educație superior să devină mame mult mai târziu decât contemporanele lor cu un nivel de educație mai scăzut. Un alt factor este creșterea diferențelor dintre oportunități și constrângeri pe piața muncii în funcție de nivelul de educație după terminarea studiilor.

În România, vârsta medie la prima naștere a fost quasi-stabilă până în 1990, mai exact în jur de 22.5 ani (CE 2005). Ulterior însă, prima naștere a devine tot mai mult amânată, la început cu puțin (cu 0.1 ani în fiecare an), dar mai mult după jumătatea anilor '90 (cu 0,3 ani în fiecare an). Vârsta medie la prima naștere ajunge la 25 de ani în 2005, o valoare mai mare cu 2.5 ani (Rotariu și colab., 2012, anexă p. 157). Influența educației este însă complexă, existând mai multe modalități prin care nivelul educației și/sau faptul de a

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Mureșan, 2014).

Traectorii familiale. România în context european

efectua studii (de a fi înscrisă într-un program de educație) pot contribui la amânarea maternității. Cercetări anterioare (Mureșan și Hoem 2010) au indicat un gradient negativ al fertilității în funcție de nivelul de educație atins în România pentru toate rangurile nașterilor (atât la femeile nulipare, cât și la cele care au deja un copil și, respectiv, la femeile care au deja doi copii sau mai mulți), cel puțin dacă avem în vedere perioada 1950–2005 în ansamblul ei.

Cercetarea de față merge mai în profunzime, deși ia în vedere exclusiv nașterile la paritatea 0 (femei nulipare), comparând perioada de dinainte de 1989 cu cea de după acest moment de schimbare și diferențiind între amânarea maternității determinată de duratele mai lungi petrecute în programe de educație în cazul femeilor foarte educate, respectiv amânarea cauzată de duratele crescute de după finalizarea studiilor necesare pentru consolidarea poziției pe piața muncii. România a trecut prin transformări substanțiale care au afectat comportamentul demografic, însă aceste schimbări au fost mai mult sau mai puțin dramatice în funcție de categoria de populație avută în vedere. Cum societatea românească a devenit mai meritocratică decât era în timpul comunismului, este de așteptat să observăm o accentuare a diferențelor ce țin de tranziția către maternitate în funcție de majoritatea aspectelor ce țin de educație.

Considerații teoretice și ipoteze de cercetare

Conform perspectivei economice, capitalul uman feminin ar trebui să joace un rol important în planificarea momentului nașterilor (vezi de ex. Gustafsson, 2001; Kantorova, 2004). Costurile relative ale copiilor sunt afectate semnificativ de modificările valorii timpului pe care femeile îl au la dispoziție, deoarece costul timpului unei mame reprezintă o componentă substanțială a costului total al nașterii și creșterii copiilor (Becker, 1991). Teoria *New Home Economics* al lui Becker leagă nivelul educației de comportamentul demografic prin intermediul unor considerente de natură economică, avansând ipoteza că un nivel de educație superior duce la un venit (potențial) sporit și astfel la un *cost de oportunitate al nașterii* mai mare pentru femeile respective. Prima ipoteză de cercetare este așadar următoarea:

H1: În perioada economiei de piață, există un efect negativ al nivelului de educație al femeilor asupra tranziției către prima naștere: femeile cu un nivel superior de educație au un risc mai mic de debut al maternității.

Dacă amânarea maternității în perioada economiei de piață poate fi explicată (parțial) de un mai mare *cost de oportunitate al nașterii* în cazul femeilor mai educate, în ceea ce privește perioada comunistă, ipoteza *lipsei de diferențiere în funcție de nivelul de educație* este mai plauzibilă. În acele vremuri, cele mai multe femei din România erau active pe piața muncii, iar veniturile viitoare erau foarte predictibile pe baza grilelor de salarizare. Nivelurile veniturilor depindeau în mare măsură de vârstă, iar momentul întreruperii activității ocazionate de o naștere nu avea vreo influență majoră asupra viitorului locului de muncă sau a venitului. Perioada de absență de pe piața muncii după naștere era în ansamblu temporară și de scurtă durată, iar compatibilitatea muncii și a creșterii copiilor era susținută prin intermediul facilităților publice de îngrijire a copiilor. În consecință, enunțăm următoarea ipoteză:

H2: În perioada economiei planificate, diferențele dintre riscurile primei nașteri în funcție de nivelul de educație erau mici (dacă se ține cont / se controlează efectul stării de a fi înscris într-un program de educație).

O altă componentă a explicației ar putea fi constituită de *incompatibilitatea dintre condiția de elevă/ studentă și maternitate* și de durata mai mare petrecută în sistemul educațional de persoanele cu un nivel de educație superior (Blossfeld și Huinick, 1991, Skirbekk și colab., 2004). Această ipoteză ar trebui să funcționeze atât pentru perioada economiei planificate, cât și pentru cea a economiei de piață. Autori precum Blossfeld și Huinick (1991) sau Skirbekk și colaboratorii (2004) au arătat că impactul nivelului de educație asupra tranziției către statutul de mamă este explicat în mare parte de timpul mai îndelungat petrecut în cadrul învățământului de persoanele foarte educate. Amânarea maternității/ paternității în perioada studiilor este cauzată de un număr de factori (Becker, 1991; Schultz, 1993; Oppenheimer, 1988), printre care se află incompatibilitatea dintre a învăța și a avea copii, riscul de a nu termina studiile după naștere, costurile de oportunitate ridicate ale unui eventual eșec în a finaliza studiile și normele sociale care descurajează maternitatea cât timp femeile nu și-au terminat încă studiile.

H3: Este de așteptat să fie identificat un efect negativ al condiției de elevă/ studentă asupra debutului maternității, atât în perioada economiei planificate cât și în cea a economiei de piață.

Începând cu 1990, în România s-a observat nu doar o diminuare a ratei totale de fertilitate (indicator caracteristic unei perioade bine delimitate, de regulă un an calendaristic), ci și o creștere a vârstei medii a mamelor aflate la prima naștere. Pe lângă faptul că femeile petrec mai mult timp în învățământ decât înainte, perioada dintre finalizarea studiilor și formarea familiei s-a prelungit, în acest timp tinerele consolidându-și poziția pe piața muncii și în societate în general. O întrebare interesantă este dacă această dinamică a afectat toate grupurile educaționale proporțional sau dacă diferențierea în funcție de educație a momentului primei nașteri s-a accentuat. Teoriile economice ale familiei oferă un cadru cuprinzător pentru înțelegerea rolului educației femeilor în contextul regimului economiei de piață. O serie de componente ale *ipotezei planificării carierei* trebuie incluse în costul copiilor: (i) costul de oportunitate al timpului petrecut alături de copii și nu pe piața muncii, (ii) deprecierea valorii educației și experienței de muncă în perioada dedicată îngrijirii copilului, precum și (iii) costurile nete directe ale copilului (Cigno și Ermisch, 1989; Cigno, 1991). Aceste considerații nu sunt identice pentru femei care au caracteristici socio-economice diferite, iar educația este una dintre aceste caracteristici. Chiar dacă efectul educației femeilor asupra fertilității este controversat la nivel teoretic, se acceptă în general că a avea copii în faza de *construcție a carierei* lezează perspectiva unei cariere, mai ales în cazul femeilor cu nivel de educație superior (Liefbroer și Corijn, 1999). Un alt aspect este dorința mai pronunțată a femeilor mai educate de a se afirma într-o carieră după finalizarea studiilor și înainte de a avea un copil. În măsura în care *ipoteza planificării carierei* este adevărată, ne putem aștepta la un efect pozitiv al nivelului de educație asupra amânării maternității până după finalizarea studiilor. Cu alte cuvinte, este de așteptat ca intervalul de timp dintre terminarea studiilor și o primă naștere să crească odată cu creșterea nivelului de educație. Totuși, un efect invers – maternitate accelerată sau timpurie – este sugerat de *ipoteza prinderii din urmă*. În astfel de cazuri, femeile cu un nivel superior de educație și care părăsesc sistemul de învățământ la vârste considerabil mai mari decât femeile mai puțin educate au tendința de a-și accelera tranziția către maternitate. Un asemenea comportament a fost identificat în anumite populații de Kravdal (1994), Liefbroer și Corijn (1999) și Blossfeld și Huinink (1991), mai ales la femei cu vârste spre 30 de ani.

În măsura în care am putea determina care sunt diferențele în tranziția către prima naștere a femeilor după finalizarea studiilor în funcție de nivelul lor de educație, care dintre efecte este dominant în România și dacă aceste influențe se schimbă odată cu trecerea de la un sistem socio-economic la altul, am putea să ne apropiem de înțelegerea declinului fertilității din anii '90 și de la începutul anilor 2000. Nu ne așteptăm însă să găsim suport pentru ipoteza *comportamentului de planificare a carierei*, nici pentru *ipoteza prinderii din urmă* la femeile cu un nivel de educație superior în perioada comunistă, deoarece în acea perioadă finalizarea studiilor era percepută drept un moment de debut al formării familiei pentru orice persoană, indiferent de performanța educațională. Din aceleași motive, nu este de așteptat pentru perioada respectivă nici o diferențiere după nivelul de educație a ratelor de tranziție către maternitate, indiferent de timpul scurs de la finalizarea studiilor. Ne întrebăm totuși, dacă nu cumva, mai recent, femeile cu nivel de educație superior să nu fi început să amâne maternitatea și după finalizarea studiilor și dacă, mai târziu, când ceasul biologic începe să ticăie, acestea să manifeste un comportament de *prindere din urmă*. În consecință, ultimele ipoteze ale cercetării de față sunt formulate astfel:

H4: După schimbarea de regim din România, există o relație pozitivă între nivelul de educație și amânarea maternității și după finalizarea studiilor.

H5: Terminarea studiilor este percepută drept moment de debut al formării familiei în perioada economiei planificate, indiferent de nivelul educației.

Date și metode

Analiza empirică în această lucrare se bazează pe datele obținute în cadrul Studiului Generații și Gen efectuat în România la sfârșitul anului 2005. Eșantionul a fost format din 11986 respondenți, din care 6009 femei, cu vârste cuprinse între 18 și 79 de ani la momentul interviului. Segmentele de viață, variabile ca lungime în funcție de vârsta la momentul interviului, se referă la intervalul de vârstă cuprins între 14 și 35 ani. Datele au fost trunchiate la dreapta la vârsta de 35 ani. Perioada calendaristică de interes este cea dintre anii 1975 și 2005, aceasta fiind împărțită în funcție de schimbările majore ale sistemului politic și socio-economic survenite după sfârșitul lui 1989. Ultimii 15 ani ai regimului comunist sunt comparați cu următorii 16 ani de tranziție

către economia de piață. Cu aceste restricții am reținut 2691 femei nulipare în eșantion, cele care au fost expuse riscului de tranziție la statutul de mamă în intervalul 1975–1989, respectiv 1759 de femei pentru intervalul următor, 1990–2005. În prima perioadă au fost înregistrate în total 1446 de prime nașteri, iar în cea de-a doua 1055.

Ca metode de analiză am folosit regresia ratelor hazard pentru a modela tranziția către prima concepție (finalizată cu nașterea unui copil viu). Rata hazard, sau rata de tranziție către prima naștere, este o funcție având ca unitate de timp luna și este exprimată în funcție de un vector de covariante. Ea exprimă impactul scurgerii timpului asupra probabilității de experimentare a evenimentului, adică probabilitatea de a se produce evenimentul la momentul respectiv cu condiția să nu se fi produs până atunci.

$$\text{Modelul 1: } \ln h_i(t) = y(t) + \beta_1 e_i(t) \cdot p_i(t)$$

Timpul procesului este vârsta femeii, iar linia de bază a ratei hazard $y(t)$ este o funcție spline a logaritmului hazard (Gompertz generalizat), adică logaritmul funcției are forma unei linii poligonale. În primul model (Model 1) covariantele care modifică linia de bază sunt statutul educațional $e_i(t)$ și perioada $p_i(t)$. Ambele covariante sunt temporale, adică își schimbă valoarea odată cu trecerea timpului, și apar în model împreună, ca un termen unic cu valori interacționate. Statutul educațional este conceput ca o variabilă categorială cu patru niveluri: i) educație în curs, ii) fără diplomă ISCED 0-1-2, iii) bacalaureat sau diplomă de absolvire a învățământului post-liceal vocațional ISCED 3-4 și iv) diplomă de învățământ superior (terțiar) ISCED 5-6. Perioada are două categorii: i) 1975-1989, în timpul regimului comunist cu economie centralizat planificată, respectiv ii) 1990-2005, în timpul economiei de piață.

În cel de al doilea model (Model 2) se evaluează efectul educației ca timp scurs de la finalizarea studiilor prin introducerea unui al doilea „cronometru”, pe lângă cel reprezentat de vârsta femeii. Este vorba de funcția $z_e(t-e_{i0})$, durata perioadei care a trecut de la terminarea studiilor, un cronometru care pentru o femeie i începe să funcționeze din momentul e_{i0} în care ea își finalizează studiile. Aceste cronometre multiple funcționează cumulativ determinând în final riscul primei nașteri (logaritmul funcției hazard).

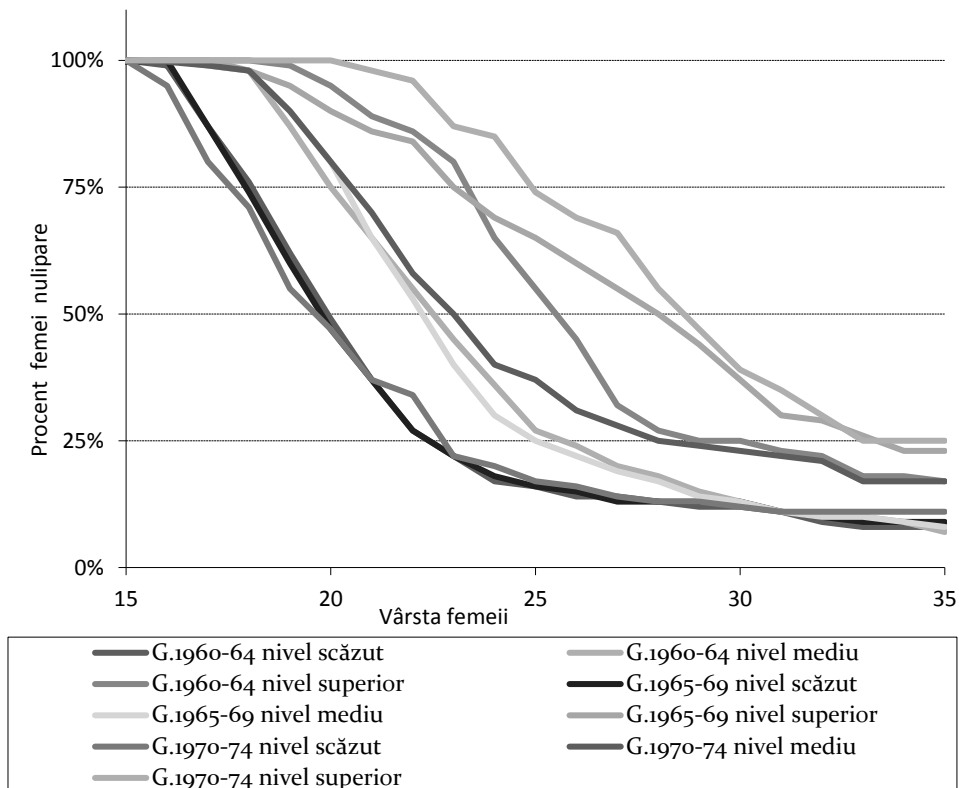
$$\text{Modelul 2: } \ln h_i(t) = y(t) + \beta_2 z_e(t - e_{i0}) \cdot e_i(t)$$

Modelul 2 este replicat de două ori, câte o dată pentru fiecare dintre cele două perioade de timp. Pentru estimarea parametrilor modelelor hazard, am folosit programul de software aML, versiunea 2.09 (Lillard și Panis 2003).

Efectul nivelului de educație asupra amânării maternității

Privim mai întâi curbele de supraviețuire ale tranziției către prima naștere defalcate după nivelul maxim de educație declarat de respondente la momentul interviului (Figura 1).

Figura 1. Tranziția către maternitate: proporția femeilor încă nulpare (care nu au încă copii) în funcție de vârstă și nivelul de educație la momentul interviului, pentru generațiile născute în 1960–1964, 1965–1969 și 1970–1975

Se observă amânarea continuă a primei nașteri dacă trecem de la generațiile născute între 1960–1964 la cele născute între 1965–1969, apoi la cele născute între 1970–1974. Mai ales în cazul femeilor cu nivel superior de

educație aceste schimbări sunt complexe. Femeile cu educație superioară din generațiile născute între 1965–1969 au început amânarea primei nașteri după împlinirea vârstei de 24 de ani, iar cele născute la începutul anilor '70 au început amânarea la vârste mai mici. Se poate observa, de asemenea, că nu există practic nici o modificare de la o generație la alta în rândurile femeilor cu nivel de educație scăzut, iar modificările în rândurile femeilor deținătoare doar de o diplomă de bacalaureat sau de învățământ vocațional (școală post-liceală) sunt mici în comparație cu schimbările substanțiale și complexe ale tranziției către maternitate la femeile cu diplomă universitară la momentul interviului. Femeile cu un nivel mediu de educație au amânat prima naștere doar cu începere de la generațiile mai tinere, născute între 1970–1974, și doar după ce au trecut de vârsta mediană obișnuită la prima naștere, care este de 23.5 ani pentru această categorie de femei. Rezultatele bazate pe o abordare longitudinală, de la o generație la alta, nu pot pune însă în evidență rolul important al contextului socio-economic și instituțional, care a fost foarte diferit în perioadele de dinainte și de după răsturnarea de regim din 1989. Generațiile de femei născute între 1960 și 1964 au născut primul copil de regulă în timpul regimului comunist; cele născute între 1965–1969 au devenit mame pentru prima dată sub ambele regimuri; iar majoritatea celor născute între 1970–1975 au trecut prin prima naștere mai ales într-o perioadă marcată de schimbări sociale, instituționale și economice substanțiale. Mai mult, e posibil ca folosirea nivelului de educație final (de la data interviului) și nu al nivelului de educație curent (de la momentul propriu-zis al nașterii) să fi deformat rezultatele, pentru că nu toate femeile au avut prima concepție (care să conducă la nașterea unui copil viu) după terminarea ultimului nivel de educație declarat la momentul interviului, iar unele ar fi putut fi chiar înscrise într-o formă de învățământ atunci când deveneau mame pentru prima oară.

În analiza următoare, în locul nivelului de educație final am folosit o altă măsură pentru variabila educație, mai exact nivelul curent al educației, o variabilă temporală care se modifică în timp și care ia valori diferite pentru perioada petrecută în învățământ și perioada din afara acestuia, la fiecare femeie. Din păcate, nu am avut la dispoziție istorii educaționale complete, pentru că în primul val al Studiului Generații și Gen (GGS) sunt raportate doar nivelul maxim al educației la momentul interviului, precum și anul și luna finalizării ultimelor studii terminate cu succes. În consecință, am considerat fiecare respondentă înscrisă permanent în învățământ până la data la care a

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor declarat că a terminat ultimul nivel de educație. În acel moment, acea persoană fie trece direct în categoria corespunzătoare – nivel de educație „scăzut”, „mediu” sau „superior” – fie este etichetată ca având „educația în curs” (încă înscrisă în învățământ), dacă se declară astfel la data interviului².

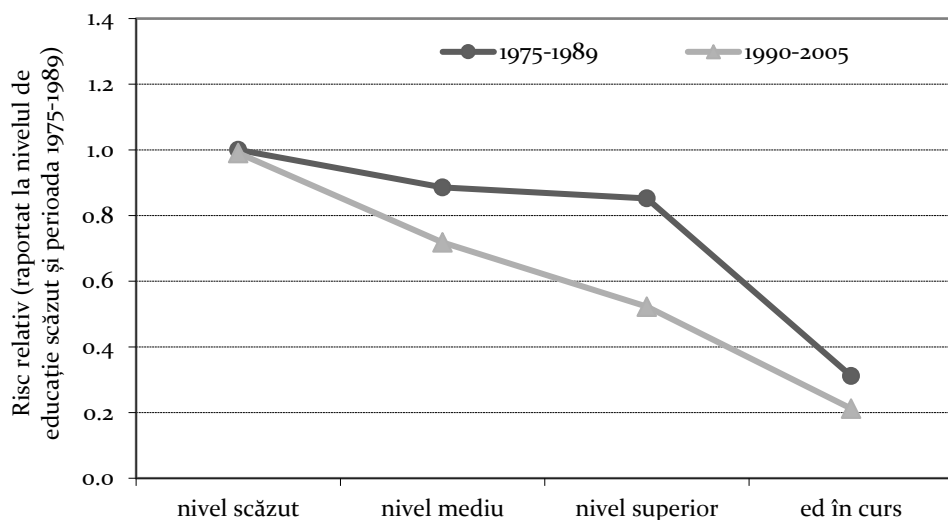
Figura 2 prezintă riscul relativ de debut al maternității în funcție de statutul educațional (Modelul 1). Sunt redată două linii poligonale, câte una pentru fiecare perioadă calendaristică, iar categoria de referință este cea a femeilor fără vreo diplomă în timpul comunismului. (Riscul relativ pentru ele este fixat la valoarea 1.) Graficul pentru perioada 1975 – 1989 arată în mod clar mai puțină diferențiere în tranziția către maternitate în funcție de nivelul de educație curent decât cel din perioada 1990–2005. În timpul comunismului, femeile care nu aveau nici o diplomă prezentau un risc cu 13% mai mare de a concepe decât cele cu un nivel de educație mai ridicat, însă nu existau diferențe în ceea ce privește acest risc între femeile cu o diplomă de bacalaureat sau una vocațională (de școală postliceală), pe de o parte, și cele care aveau cel puțin o diplomă universitară, pe de altă parte. În perioada economiei de piață, se poate observa un gradient negativ clar al tranziției către maternitate în funcție de nivelul de educație. Femeile cu un nivel mediu de educație aveau riscul pentru o primă concepție mai mic cu 27%, iar cele cu educație superioară mai mic cu 50%, comparativ cu femeile cu un nivel de educație scăzut.

Nu se observă modificări ale riscului primei sarcini în cazul femeilor cu un nivel de educație scăzut între cele două perioade vizate. (Acest aspect a fost reliefat și de indicatorul tabelii de viață reprezentat de curbele din Figura 1, adică de procentul femeilor nulipare după vârstă, generație și nivel de educație final.)

Conform argumentelor expuse în această secțiune se pare că primele două ipoteze de cercetare propuse mai sus se confirmă: în perioada economiei centralizat planificate nivelul de educație a avut un efect mic în termeni de amânare a maternității, în timp ce în perioada imediat următoare, de trecere către economia de piață, nivelul de educație a generat amânări cu atât mai pronunțate cu cât era mai înalt.

² Mai multe detalii despre cum a fost construită variabila temporală a statutului educațional și despre oportunitatea unei astfel de construcții pot fi găsite în (Mureșan și Hoem, 2010).

Figura 2. Tranziția către maternitate: riscuri relative în funcție de statut educațional și perioadă calendaristică

Efectul condiției de elevă /studentă asupra amânării maternității

În afară de efectul nivelului propriu-zis de educație asupra amânării maternității, există și un alt efect al educației exercitat de faptul de a fi înscrisă într-un program de învățământ, indiferent de nivelul de educație realizat până atunci. Acest al doilea efect este în mare parte recunoscut și demonstrat empiric în toate societățile, iar în unele cazuri a fost identificat drept unicul efect al educației asupra amânării maternității (a se vedea studiul lui Blossfeld și Huinick, 1991, pentru Germania).

Așa cum am văzut mai sus în cazul României, efectul nivelului de educație (Figura 1) nu dispare în totalitate, chiar dacă ținem sub control durata educației (Modelul 1 și Figura 2). Ultima categorie reprezentată în Figura 2 arată că femeile cu educație în curs de efectuare nu își amână aproape deloc prima naștere, ele având un risc scăzut și aproape neschimbat de la o perioadă la alta, indiferent dacă vorbim de anii de dinainte de 1989 sau de cei de după. Acest risc este mai mic cu 70–78% față de riscul de debut al maternității la femeile care și-au terminat studiile, dar care nu au atins nici un alt nivel de educație superior celui obligatoriu (majoritatea femeilor din România).

Contextul socio-economic și instituțional joacă însă și el un rol. Atunci când luăm în calcul influența condiției de elevă/studentă (educație în curs), diferențele date de nivelul de educație aproape că dispar pentru perioada comunistă, în timp ce pentru perioada mai recentă efectul rămâne neschimbat. Dacă avem în vedere că tot mai multe persoane se înscriu în anii recenți în învățământ față de cei înscriși în anii anteriori și că durata petrecută în programe de educație este în creștere, ne putem aștepta la o amânare suplimentară a debutului maternității. Așadar, și cea de-a treia ipoteză enunțată mai sus se confirmă.

Efectul timpului scurs de la finalizarea studiilor asupra amânării maternității

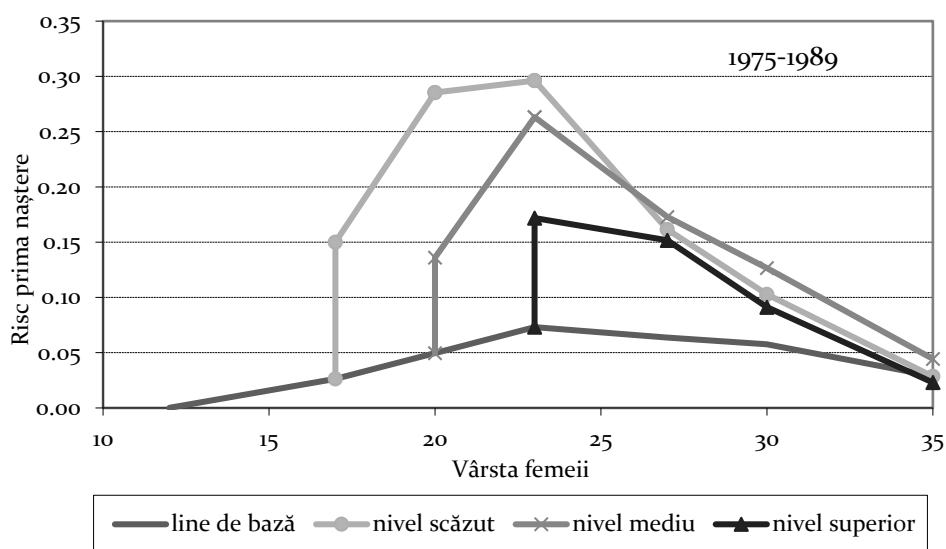
Pentru a merge mai departe cu analiza efectului educației asupra debutului maternității, vom distinge între efectul timpului scurs de la finalizarea studiilor și efectul vârstei femeilor. Vom studia astfel perioada ulterioară terminării studiilor și relația acesteia cu formarea familiei. Cele două „cronometre” (adică creșterea în vârstă și creșterea duratei de timp de la finalizarea studiilor) acționează cumulativ asupra logaritmului ratei hazard, obținându-se astfel riscul general al unei prime concepții (care conduce la o naștere vie). Efectele multiplicative ale timpului scurs de la finalizarea studiilor sunt adăugate ratelor hazard ale primei nașteri determinate de vârsta femeii la vârstele tipice pentru terminarea studiilor de la nivelul respectiv (17, 19 și 23 ani). Riscurile sunt prezentate grafic în Figurile 3 și 4.

Spre sfârșitul anilor '70 și în anii '80, riscul unei concepții era de patru ori mai mare după terminarea învățământului obligatoriu (adică la vârsta de 17 ani a unei femei care nu mai continuă nici o școală), fiind dublu după obținerea unei diplome (la vârsta de 19 ani pentru femeile care obțin o diplomă de bacalaureat dar nu mai intră în învățământul superior, iar la vârsta de 23 de ani pentru cele care termină studii superioare). Apoi, timp de câțiva ani, riscul de debut al maternității crește sau, în cazul celor cu studii superioare, rămâne la aceleași valori ridicate, urmând ca după un timp să scadă progresiv (Figura 3). În perioada anilor 1975-1989 percepția că finalizarea studiilor reprezintă începutul perioadei de formare a familiei era dominantă, indiferent de nivelul de educație terminat. Însă, după împlinirea vârstei de circa 27 de ani, diferențele educaționale între riscurile de debut a maternității dispar. Motivul

Traectorii familiale. România în context european

ar putea fi normele sociale care prescriau un debut timpuriu al maternității și care, erau foarte influente în acea perioadă (idealul fiind ca prima naștere să aibă loc înainte de 25 de ani și nu mai târziu de 30 de ani). Cu cât o femeie petrecea mai mult timp înscrisă în învățământ pentru a obține un nivel cât mai ridicat al educației, cu atât mai puțin timp îi rămânea pentru a debuta ca mamă înainte de 30 de ani. Cum însă ceasul biologic al maternității nu pune încă probleme la vârste sub 30 de ani, femeile cu un nivel de educație superior (care își terminau studiile către vârsta de 23 ani) nu au avut mai multe motive decât celelalte să grăbească formarea familiei, în măsura în care au făcut acest pas la scurt timp după finalizarea studiilor. În consecință, nu se observă nici un efect *de prindere din urmă*, nici unul de *planificare a carierei* la femeile cu un nivel superior de educație.

Figura 3. Tranziția către maternitate: efectul timpului scurs de la finalizarea studiilor pentru diferite nivele de educație, în perioada 1975-1989

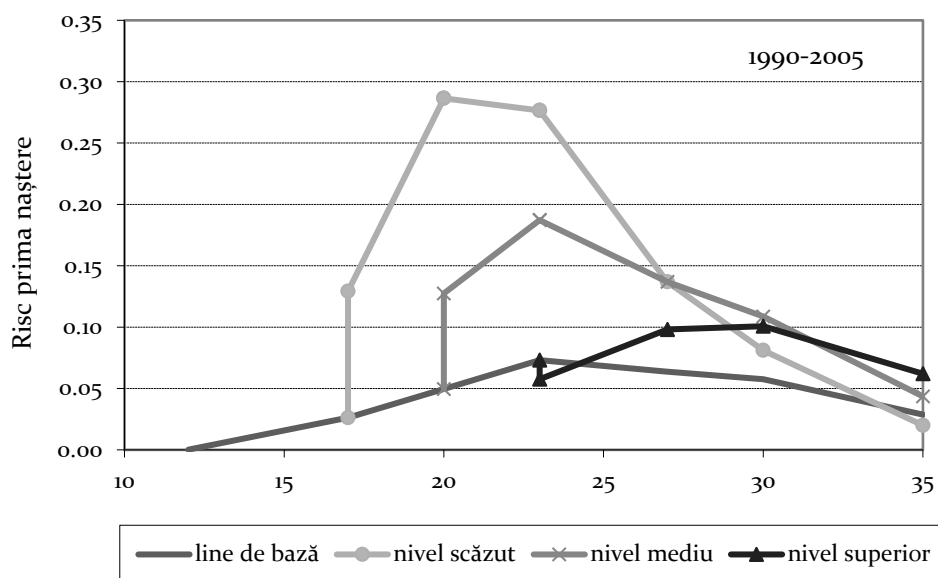

Această situație s-a schimbat în perioade mai apropiate de noi, când beneficiile educației au devenit mai importante. Efectul vârstei propriu-zise se diminuează ușor, iar diferențele date de durata scursă de la finalizarea studiilor devin mai importante (Figura 4).

Mai ales femeile cu o diplomă universitară prezintă un risc scăzut pentru o primă naștere imediat după finalizarea studiilor, prezentând ulterior o creștere a riscului. Această dinamică sugerează că intervalul cuprins între

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor finalizarea studiilor și formarea familiei devine o etapă distinctă a vieții pentru tinerele femei deținătoare de diplome universitare, care înainte de a se gândi la familie și copii își consolidează poziția pe piața muncii profitând de statutul educațional dobândit. Apare astfel, în parcursul social al femeilor cu diplomă universitară, un stadiu nou de *construcție a carierei* profesionale, ceea ce nu se întâmpla înainte de schimbarea de regim din 1989. La cealaltă extremă, în parcursul social al femeilor care nu dețin diplome (nici de bacalaureat, nici universitare), nu apar modificări de comportament reproductiv, aceste femei având în continuare riscuri ridicate pentru o primă naștere la scurt timp după terminarea învățământului obligatoriu, indiferent de vârsta lor și la fel ca în perioada comunistă. În cazul femeilor cu un nivel mediu de educație, profilul de vârstă asociat debutului maternității după finalizarea studiilor nu a suferit modificări substanțiale: există, similar cu perioada anterioară, un risc triplu de formare a familiei imediat după terminarea studiilor, însă o creștere ceva mai puțin importantă în următorii patru ani. Aceste femei, comparativ cu cele care au educație superioară, au perspective limitate pe piața muncii și sunt mai puțin motivate să-și folosească educația în activități legate de profesie decât femeile mai educate. Diversele transformări ale debutului maternității în trecerea de la o perioadă calendaristică la alta, au condus la o situație în care a apărut un gradient educațional pozitiv al riscului unei prime nașteri la femeile cu vârste cuprinse în intervalul 30–35 de ani, în timp ce la vârste mai mici gradientul a rămas negativ (Mureșan și Hoem, 2010). Așadar, semnele unui efect de *prindere din urmă* sunt detectabile după vârsta de 30 de ani. Ultimele două ipoteze enunțate în acest studiu sunt și ele astfel confirmate.

Figura 4. Tranziția către maternitate: efectul timpului scurs de la finalizarea studiilor pentru diferite nivele de educație, în perioada 1990–2005

Concluzii

Am avut în vedere, cercetând efectul educației femeilor asupra amânării maternității, două situații specifice: cea de dinainte și cea de după schimbarea de regim din România. Folosind informații colectate în Studiul Generații și Gen din 2005 și aplicând o analiză de tip biografic (*event history analysis*), am reușit confirmarea tuturor ipotezelor de cercetare enunțate. La nivelul interpretării rezultatelor, este de subliniat importanța mediului instituțional: regimul politic, piața muncii, sistemul de educație și politicile publice.

Astfel, în ultimul deceniu și jumătate al perioadei comuniste (1975–1989) au existat puține diferențe determinate de nivelul educației în ceea ce privește debutul maternității, iar aceste diferențe au vizat doar femeile cu un nivel scăzut de educație care începeau procesul de formare a familiei mai repede decât femeile cu nivele de educație mai ridicate. În plus, indiferent de nivelul de educație, finalizarea studiilor era preponderent percepută drept început al perioadei de formare a familiei, femeile experimentând debutul maternității la scurt timp după terminarea ultimului nivel de învățământ urmat. Totuși, nu am observat un fenomen de recuperare sau unul de amânare

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor suplimentară la femeile cu un nivel superior de educație. Această situație este diferită de cea din Republica Cehă (Kantorova, 2004) sau de cele din unele state occidentale, unde la femeile cu diplome universitare a fost identificat un risc mai mare de debut al maternității imediat după finalizarea studiilor, comparativ cu femeile cu un nivel mai scăzut de educație. În România ultimilor ani ai socialismului de stat, în care erau aplicate politici de stimulare a natalității intense și coercitive, femeile cu vârste spre 30 de ani prezentau aceleași riscuri globale de debut al maternității, indiferent de nivelul de educație, ceea ce demonstrează că semnificația socială a timpului scurs până la prima naștere era percepută identic indiferent de performanțele educaționale ale unei persoane. Cât despre faptul de a fi înscrisă în învățământ, acesta a avut un puternic efect de amânare a maternității, mai exact în timpul studiilor femeile evitau formarea unei familii, iar acest efect nu s-a modificat nici după schimbările socio-economice și politice, din moment ce femeile înscrise în învățământ (cu educația în curs) au un risc de patru ori mai mic de a concepe un prim copil decât femeile fără nici o diplomă, atât în timpul economiei planificate cât și în cel al economiei de piață.

În următoarea decadă și jumătate (1990–2005), într-o perioadă marcată de transformări sociale profunde, schimbările legate de debutul maternității au privit mai ales femeile cu diplome universitare, mai puțin pe cele cu diplomă de liceu sau de școală post-liceală și nu le-au afectat pe femeile care au absolvit doar învățământul obligatoriu. Femeile cu un nivel de educație superior s-au folosit de noile oportunități de angajare și de noile perspective de carieră, studiile lor căpătând o importanță sporită în termeni de prestigiu și venituri în perioada economiei de piață, comparativ cu perioada comunistă. Se pare că femeile cu o calificare înaltă amână formarea familiei pentru un moment ulterior consolidării poziției profesionale (după ce obțin mai multă experiență la locul de muncă, după ce valorifică pe cât se poate propria educație, după ce ajung la condiții îmbunătățite pentru un eventual concediu de maternitate, inclusiv după ce locul de muncă devine protejat).

Este posibil să avem de a face și cu antamarea unui proces de de-standardizare: o schimbare a normelor sociale privind vârsta ideală pentru o primă naștere, de la o vârstă sub 30 ani valabilă pentru toată lumea, la o vârstă ideală diferențiată în funcție de statutul educațional, cu semnificații sociale diferite pentru persoane cu nivele de educație diferite. Argumentul găsit de noi, care vine în sprijinul acestei presupozii, este faptul că am identificat

Traectorii familiale. România în context european

pentru perioada recentă (1990-2005) un gradient educațional inversat al trecerii la maternitate după vârsta de 30 de ani: femeile care au sub 30 de ani au riscul de tranziție către maternitate cu atât mai mic cu cât au nivele de educație mai ridicate, dar după 30 de ani (de fapt între 30-35 ani) efectul educației asupra primei nașteri este exact pe dos. Această idee ar trebui cercetată în continuare, iar informațiile din cel de al doilea val al Studiului Generații și Gen ar fi foarte utile în acest scop.

Bibliografie

Becker, G. (1991). *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.

Blossfeld, H., Huinick, J. (1991). Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling Careers Affect the Process of Family Formation. *American Journal of Sociology*, 97: 143-168.

Council of Europe. (2005). *Recent Demographic Developments in Europe*.

Cigno, A. (1991). *Economics of the Family*. Clarendon Press, Oxford.

Cigno, A., Ermisch, J. (1989). A micro-economic analysis of the timing of the first births. *European Economic Review*, 33: 737-760.

Gustafsson, S. (2001). Optimal age at motherhood. Theoretical and empirical considerations on postponement of maternity in Europe. *Journal of Population Economics*, 14: 225-247.

Kantorova, V. (2004). Education and entry into Motherhood: The Czech Republic during State Socialism and the Transition Period (1970-1997), *Demographic Research, Special collection* 3 (10): 245-272.

Kravdal, Ø. (1994). The Importance of Economic Activity, Economic Potential and Economic Resources for the Timing of First Births in Norway. *Population Studies*, 48 (2): 249-267.

Liefbroer, A. C, Corjin, M. (1999). Who, What, Where, and When? Specifying the Impact of Educational Attainment and Labour Force Participation on Family Formation. *European Journal of Population*, 15: 45-75.

- Lillard, L., Panis, C. (2003). *aML Multilevel Multiprocess Statistical Software*, Version 2.0. EconWare, Los Angeles, California.
- Mureșan, C., Hoem, J. M. (2010). The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic-Research* 22 (4): 95-114.
- Mureșan, C. (2012). *Schimbările comportamentului familial în România. O abordare din perspectiva cursului vieții*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Mureșan, C. (2014). Postponement of motherhood in Romania: The role of educational attainment. *Revista de Cercetare și Intervenție Socială*, 47: 137-149.
- Oppenheimer, V. K. (1988). A Theory of Marriage Timing. *American Journal of Sociology*, 94: 563-591.
- Rotariu, T., Mureșan, C., Hărăguș, M., Hărăguș, P.-T. (2012). Căsătoria și reproducerea. În Rotariu, T., Voineagu, V. (coord.) *Inerție și schimbare*. Iași: Polirom, p. 124-158.
- Schultz, T. P. (1993): Returns to Women's Education. În King, E. M., Hill, M. A. (coord.) *Women's Education in Developing Countries: Barriers, Benefits, and Policies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, p. 51-99.
- Skirbekk, V., Kohler, H.-P., Prskawetz, A. (2004). Birth Month, School Graduation, and the Timing of Births and Marriages. *Demography*, 41 (3): 547-568.

CAPITOLUL 9

Efectul sarcinii și al maternității asupra terminării studiilor

Cornelia Mureșan

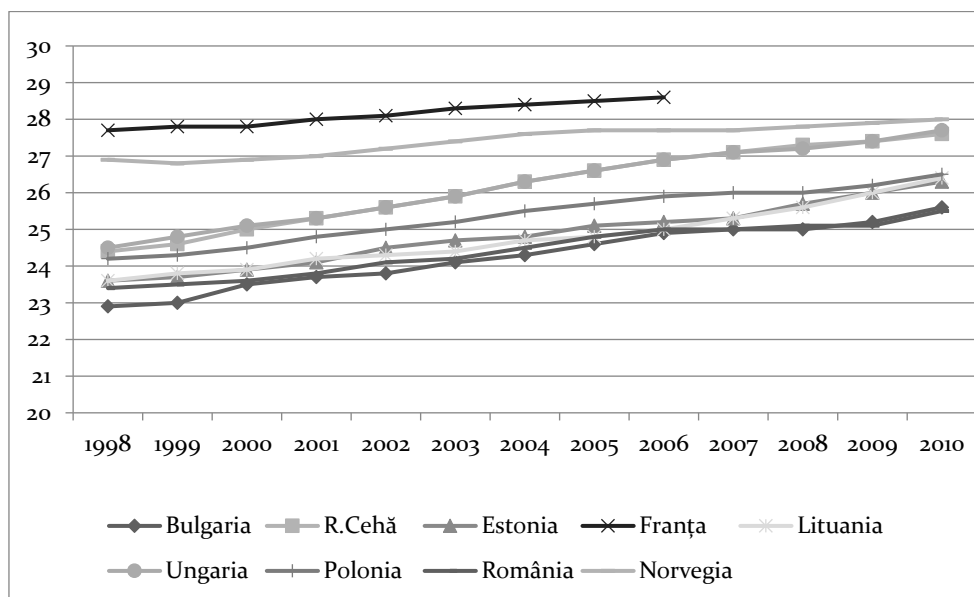
Creșterea duratei studiilor și amânarea maternității

Masificarea educației din ultimele decenii este una dintre schimbările fundamentale specifice Europei moderne. Nu a crescut doar numărul de studenți, ci și perioada dedicată studiilor universitare (OECD, 2013). Datorită faptului că femeile cu studii superioare devin mame la vârste mai târzii decât celelalte femei, prelungirea educației este considerată un factor important pentru amânarea aducerii pe lume a primului copil.

Corelația dintre creșterea continuă a duratei efectuării studiilor și amânarea primei nașteri este ușor de observat în țările Europei. Vârsta medie la prima naștere a femeilor a crescut în toate statele foste comuniste, de la 23-24 de ani în 1998 la 25-27 de ani în 2010, ajungând aproape de vârstele mai ridicate din țările Europei de Vest (Figura 1). Același lucru se poate observa și pentru durata studiilor. Pe parcursul anilor 1998–2010, numărul anilor așteptați pentru realizarea studiilor superioare a crescut considerabil în Europa de Est (Figura 2). În unele state estice, perioada dedicată studiilor a devenit chiar mai mare comparativ cu Norvegia sau Franța. Înainte de schimbarea regimului politic, educația terțiară a fost subvenționată în totalitate de către stat, numărul de locuri fiind drastic limitat, dar fiecare absolvent avea ulterior garanția unui loc de muncă. În perioada de după căderea regimului comunist însă, a crescut mult oferta educațională și a picat garanția locului de muncă imediat după încheierea studiilor.

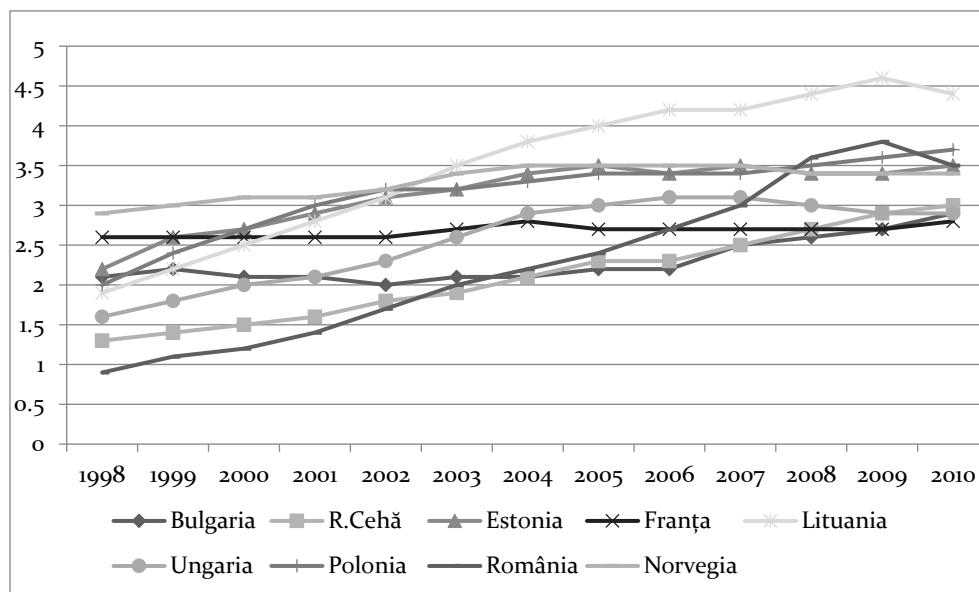
Odată cu intensificarea acestor două procese, devine evident că cercetarea despre modul în care maternitatea poate fi (sau nu poate fi) pusă în relație cu continuarea investițiilor în capitalul uman este mai importantă ca oricând.

Figura 1. Vârsta medie a femeilor la prima naștere, 1992-2010

Sursa datelor: Eurostat

Figura 2. Numărul de ani așteptați pentru realizarea studiilor universitare (ISCED 5-6), 1989-2010

Sursa datelor: Eurostat

Considerații teoretice

Cea mai frecvent întâlnită discuție în literatura de specialitate este legată de consecințele negative pe care le are nașterea primului copil asupra traiectoriei de viață a femeilor, în special când evenimentul are loc în perioada educației formale. În cazul femeilor tinere, o naștere crește riscul încheierii educației datorită presiunilor care apar în cadrul familiei. Lillard și colaboratorii (1994) au studiat simultan evenimentele legate de formarea familiei și de cariera educațională și au arătat că femeile care au rămas însărcinate în perioada realizării studiilor au fost mai puțin predispuse să-și continue studiile la nivelul următor. Acest fapt a fost valabil și în cazul studentelor care nu au reușit să aprobe studiile curente din acest motiv.

Circumstanțele de la nivel macro pot atenua, sau chiar inversa, aceste consecințe negative. Gradul de flexibilitate al sistemului educațional (vezi Hoem și colab., 2006), factorii culturali legați de solidaritatea familială (vezi Dalla Zuanna, 2001; Billari, 2004; Billari și Philipov, 2004a) și politicile sociale destinate facilitării asumării concomitente a rolului de student și a celui de părinte (vezi Rindfuss, 1991; Hoem, 1993; Esping-Andersen, 1999; McDoland, 2000; Gauthier, 2000; Thalberg, 2013) modelează influența pe care o are sarcina și maternitatea asupra educației. Includerea unui număr mare de țări în acest studiu are ca scop surprinderea a cât mai multor tipuri de relații dintre toate aceste variabile. Suntem interesați, în mod particular de situația din Europa de Est, datorită faptului că sistemele educaționale din această regiune au cunoscut numeroase schimbări sau încercări de reformă (Eurydice, 2015; PERFAR, 2014). Aceste transformări au avut loc odată cu tranziția spre un sistem politic democrat și o economie de piață. Începând cu anii 1990, au fost introduse noi specializări de studiu, a crescut numărul de locuri bugetate în sistemul educațional superior și au apărut universitățile private. Datorită acestor schimbări, a crescut semnificativ proporția tinerilor care își continuă cariera educațională. La începutul anilor 2000 au apărut în toate țările foste socialiste noi forme de învățământ precum învățământul superior la distanță sau fără frecvență (Rădulescu, 2006; Sławiński și Dębowski, 2013), oferind astfel posibilitatea persoanelor care și-au întemeiat o familie sau/ și au început o carieră ocupațională să își continue studiile sau să reînceapă parcursul educațional întrerupt.

Principalul inconvenient al studiului efectelor maternității asupra educației este sensul corect al relației cauzale. Literatura de specialitate arată că în majoritatea cazurilor, nașterea primului copil are loc după încheierea parcursului educațional. Mulți autori au analizat legătura dintre maternitate și înmatricularea în învățământ, prin varii modele statistice și operaționalizări conceptuale în funcție de datele primare avute la îndemână. De exemplu, Gerster și colaboratorii (2013) au folosit date din registrele de populație ale Danemarcei pentru a arăta că relația dintre nivelul de educație și descendența finală este un rezultat al unei interacțiuni dinamice dintre cele două. În aceeași direcție, Tesching (2012) a acordat atenție relației multivariate dintre nivelul de educație al femeilor, specializarea educațională și nașterile de rang unu și superioare, iar Thalberg (2013) a studiat parcursul educațional și graviditatea în rândul studentelor. Ambele cercetări s-au bazat pe date longitudinale obținute din registrele de populație suedeze și au avut în vedere influența factorilor comuni neobservați asupra traiectoriilor educaționale și asupra fertilității. Martin-Garcia și Baizan (2006), folosind datele Anchetei Spaniole a Familiei și Fertilității, au studiat impactul înmatriculării în educație și al domeniului de educație ales asupra primei nașteri. Importanța influenței mutuale dintre cele două, a influenței factorilor comuni și a statului bunăstării a fost studiată în unsprezece state europene de către Billari și Philipov (2004a) și de Brand și Davis (2011).

Scopul lucrării de față este să extindă astfel de investigații pentru țările est-europene, folosind date din Anchetele naționale Generații și Gen (GGS). Se dorește identificarea similitudinilor dintre aceste state și, de asemenea, a diferențelor existente comparativ cu Europa de Vest. Mai mult, se urmărește a se răspunde la întrebarea dacă, pe parcursul timpului, a devenit mai accesibilă posibilitatea de a avea copii și de a studia în același timp. Ridicăm această problemă în contextul în care unul dintre principalele obiective ale politicilor sociale din cele mai multe țări europene este oferirea de sprijin în vederea realizării diverselor scopuri pe care le au indivizii pe parcursul vieții.

Ne așteptăm la o influență negativă a gravidații și a nașterii unui copil asupra încheierii cu succes a ciclului educațional, atât în perioada economiei de piață, cât și în perioada regimului comunist. De asemenea, ne așteptăm ca influența să fie mai puternică în Europa de Est decât în statele vestice, dată fiind perioada mai scurtă de adaptare la condițiile dure ale economiei de piață în țările din prima categorie.

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor
Așadar, prima dintre ipotezele de cercetare este următoarea:

H1. Conceperea unui copil și nașterea lui în timpul derulării studiilor crește riscul femeii de a-și opri parcursul educațional. Influența este mai puternică acolo unde formele de protecție socială a mamelor tinere care încă studiază lipsesc sau sunt puține.

Orientarea personală pentru carieră și orientarea personală pentru familie pot să conducă la alegeri care să excludă una dintre activități în detrimentul celeilalte, sau pot să acționeze independent una față de cealaltă. În țările unde există condiții propice îmbinării maternității cu educația, cele două orientări nu sunt de regulă corelate, indivizii putând face alegeri personale în funcție de alți factori și de momentul oportun. În schimb, în societățile în care nu există condiții exterioare care să faciliteze echilibrul educație-familie, orientarea personală pentru carieră și cea pentru familie acționează mai degrabă corelat decât separat: o persoană orientată spre carieră va sta în sistemul educațional mai mult timp și va încerca să amâne formarea familiei pe mai târziu, pe când o persoană mai familistă va acorda prioritate găsirii partenerului potrivit și formării familiei, fără să investească cu prioritate în capitalul ei educațional.

Prin urmare, cea de a doua ipoteză de cercetare sună în felul următor:

H2. În țările în care statul bunăstării este orientat spre familie (de exemplu România) și în țările unde cursul vieții este de-standardizat în mod pronunțat (Norvegia, de exemplu), corelația dintre factorii de natură personală care influențează durata studiilor și cei care influențează maternitatea este mai slabă.

Date și metode de analiză

O cercetare empirică care își propune să analizeze interacțiunea dintre educație și fertilitate trebuie să clarifice foarte bine ce înseamnă cei doi factori, adică să îi operaționalizeze într-un mod mult mai precis decât considerațiile de mai sus și trebuie să țină cont de posibilitățile datelor avute la îndemână. De exemplu, Gerster și colaboratorii (2013) au folosit ca măsură a fertilității numărul ultim de născuți ai unei persoane, așa cum apare în registrele de populație daneze și au definit educația ca fiind nivelul atins pe o scală cu cinci

Traectorii familiale. România în context european

trepte, pentru care există o înregistrare cum că individul a terminat nivelul respectiv sau a obținut diploma corespunzătoare. Majoritatea celorlalți autori au utilizat date biografice din istoriile de viață fertilă ale indivizilor și au aplicat versiuni simplificate ale istoricului efectuării studiilor. Pentru studiul de față s-a ales, totuși, o altă variantă (originală), ce se află în acord cu datele de care s-a dispus. O descriere detaliată și o justificare a operaționalizării istoriei educaționale cu datele Anchetei Generații și Gen poate fi găsită în studiul lui Mureșan și Hoem (2010) despre efectul educației asupra nașterilor de rangul unu, doi și trei în România.

Aici însă, analizele sunt făcute cu modele de regresie hazard cu două ecuații simultane și cu control a eterogenității neobservate, folosindu-se aceleași informații din primul val al Anchetelor naționale Generații și Gen (GGS), separat pentru fiecare țară. Datorită interesului particular pentru Europa de Est, analiza empirică a avut la bază date obținute din GGS în șapte țări din această regiune: Bulgaria, Republica Cehă, Estonia, Ungaria, Lituania, Polonia și România. Pentru a avea termeni de comparație, au mai fost incluse alte două țări din Europa occidentală (Franța și Norvegia).

Fiecare set de date este reprezentativ la nivel național și conține episoade de viață de cel puțin o lună a respondentelor de sex feminin care efectuau studii și nu erau mame (erau nulipare) în perioada de la 1 ianuarie 1980 până la data interviului, cu vârsta cuprinsă între 17 și 35 de ani. Informațiile detaliate despre dimensiunea eșantioanelor naționale, data interviurilor și a numărului de evenimente (prima naștere și încheierea studiilor) se regăsesc în Tabelul 1.

Tabelul 1. Data interviurilor, dimensiunea eșantioanelor, numărul evenimentelor și procentul primelor concepții/ nașteri înainte de încheierea studiilor

	Data interviului	Dimensiunea eșantionului	Număr de încheieri de studii	Număr de concepții înainte de încheierea studiilor	Număr de nașteri înainte de încheierea studiilor	Număr total de nașteri de rang unu	Procent concepții înainte de încheierea studiilor	Procent nașteri înainte de încheierea studiilor
Țări foste comuniste								
Bulgaria	oct-dec 2004	3426	2760	718	602	2223	21	18
R. Cehă	feb 2004 - noi 2005	2228	1667	254	188	1196	11	8
Estonia	sept 2004 - dec 2005	2011	1622	526	420	1418	26	21
Ungaria	noi 2004 - mai 2005	2558	2569	330	275	1467	13	11
Lituania	apr-dec 2006	2082	1439	511	436	1269	25	21
România	noi-dec 2005	1761	1449	259	225	1194	15	13
Polonia	ian 2010 - dec 2011	5081	3852	1103	923	3369	22	18
Țări cu tradiție democratică								
Franța	sept 2004 - dec 2005	2356	1812	218	194	1210	9	8
Norvegia	ian 2007 - oct 2008	3863	2843	919	855	1210	24	22

Obs.: Eșantioanele naționale constau în femei nulipare care au efectuat studii cel puțin o lună în intervalul de vârstă 17-35 ani. Perioada investigată începe la 1 ianuarie 1980 și se termină cu data interviului.

Schimbările politice majore cu care s-au confruntat în jurul anilor 1990 majoritatea țărilor est-europene au avut ca efect, printre altele, și remodelarea regimurilor de protecție socială și de bunăstare din această regiune. Analizele capitolului de față fac distincția dintre trei perioade: anii 1980 (ultima perioadă a regimului comunist), primii opt ani de tranziție (1990-1997) și perioada mai recentă, ultimii șapte până la paisprezece ani (1998-2004/11, variind în funcție de țară), care reprezintă anii consolidării sistemului capitalist.

În cazul celor două state vest-europene, ambele stabile din punctul de vedere al regimului socio-politic, analiza comparativă în funcție de perioadă scoate în evidență dinamica relației reciproce dintre tranziția spre statutul de mamă și încheierea studiilor și poate pune în valoare, dacă va fi cazul, diferențele față de Europa de Est, o regiune ce nu a primit până acum atenția pe care o merită.

Strategia analitică

După propunerea de abordare a lui Lillard (1993), în acest studiu s-a utilizat modelul regresiei hazard cu două ecuații simultane în scopul de a evalua influența reciprocă a primei concepții (urmată de o naștere vie), pe de o parte, și a terminării educației formale, pe de altă parte, controlând pentru potențialii factori comuni celor două evenimente studiate prin estimarea eterogenității neobservate. Această eterogenitate încorporează efectul caracteristicilor individuale, valori și norme care rămân de regulă neschimbate până în momentul nașterii primului copil sau al încheierii traiectoriei educaționale, oricare dintre ele ar avea loc ultima. Similar cu alte anchete, GGS nu cuprinde informații repetate (continue) care să măsoare opinii și atitudini la diferite momente din cursul vieții, cum sunt momentul nașterii primului copil sau la momentul absolvirii ultimului ciclu educațional, fapt pentru care a fost necesară o abordare indirectă. Din moment ce valorile și atitudinile indivizilor se schimbă de obicei pe parcursul vieții, informațiile despre ele puse la dispoziție de GGS și limitate la momentul interviurilor nu sunt potrivite pentru ceea ce se dorește a se analiza.

Inițial, au mai fost incluse în analize încă două variabile de control disponibile, referitoare la caracteristicile personale ale respondentelor și anume numărul fraților sau/ și al surorilor și mediul de rezidență urban/rural

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor până la vârsta de 15 ani. Totuși, acestea nu au fost păstrate, deoarece nu au dus la rezultate notabile care să merite a fi interpretate.

Concret, strategia de analiză a constatat în următorii pași: în primă fază a fost modelată intensitatea $h_E(t)$ a tranziției spre încheierea cu succes a ultimului ciclu educațional și intensitatea $h_B(t)$ a tranziției către statutul de mamă (momentul primei nașteri a fost antedatat cu șapte luni, pentru că se consideră că atunci are loc conștientizarea faptului că femeia va deveni mamă și începând de atunci deciziile se iau în cunoștință de cauză), utilizând un sistem de două ecuații de regresie a ratelor hazard. Cele două intensități sunt funcții de vârstă (t), iar măsurarea pornește de la vârsta minimă de 17 ani, apropiată de momentul absolvirii liceului și deci, momentului luării unei decizii cu privire la viitorul parcurs educațional. S-a preferat să nu se coboare limita de vârstă (cum ar fi de exemplu, 15 ani, vârsta la care de obicei se consideră că persoana este supusă riscului primei sarcini, sau vârsta de 10 ani, când apare riscul întreruperii procesului educațional formal) pentru a evita pe cât posibil atât confuzia dintre decizia de a încheia studiile și abandonarea lor, cât și pentru a ne asigura de faptul că alegerea tinerei între întemeierea unei familii și continuarea studiilor a fost una relativ deliberată. Cele două posibilități de alegere sunt influențate diferit de factorii avuți în vedere în acest studiu. Toate istoriile de viață sunt trunchiate la vârsta de 35 ani, adică nu se mai urmărește ce se întâmplă după această vârstă, chiar dacă femeia este încă înmatriculată în sistemul educațional și nu are încă copii. Ancheta Generații și Gen a înregistrat datele calendaristice la care au avut loc cele două evenimente studiate la nivel de precizie an și lună. (În cazul Norvegiei, datele despre traiectoria educațională au fost preluate din registre.)

Modelul folosit inițial a fost următorul:

Modelul 1

$$\ln h_E(t) = y_E(t) + C(a(o)-1980+t) + \alpha_1 M(t) + \alpha_2 U(t) + \tau_1,$$

$$\ln h_B(t) = y_B(t) + C(a(o)-1980+t) + \beta_1 E(t) + \beta_2 U(t) + \tau_2.$$

Ca și alternativă, uneori a fost folosit și următorul model:

Modelul 2

$$\ln h_E(t) = y_E(t) + \alpha_1 M(t) * P(t) + \alpha_2 U(t) + \tau_1,$$

$$\ln h_B(t) = y_B(t) + \beta_1 E(t) * P(t) + \beta_2 U(t) + \tau_2.$$

Funcțiile incluse în cele două modele sunt după cum urmează:

$y_E(t)$ și $y_B(t)$ indică liniile de bază ale intensităților în funcție de vârstă (timpul procesului) t , de la 17 la 35 de ani, reprezentat de logaritmul funcției spline (liniară între două noduri) a duratei de timp, cu noduri la fiecare doi ani pentru intensitatea încheierii educației și la vârstele de 20 de ani, 25 de ani și, respectiv, 30 de ani pentru intensitatea primei nașteri. Liniile de bază exprimă valorile logaritmului ratelor hazard atunci când celelalte funcții componente ale ecuațiilor au valoarea egală cu o (zero).

$C(a(o)-1980+t)$ este o altă funcție spline a duratei de timp, care surprinde efectul de calendar și care este exprimat relativ la anul 1980. Argumentul $a(o)$ este anul calendaristic când individul i este considerat că începe să fie expus riscului de a da naștere primului copil și/sau de a-și încheia studiile (adică anul în care acesta împlinește vârsta de 17 ani). Este o funcție spline cu două noduri, unul în 1 ianuarie 1990 și al doilea în 1 ianuarie 1998. Acest termen apare doar în primul model.

$P(t)$ este o variabilă temporală ce indică perioada calendaristică, 1 însemnând anii 1980-1989, 2 însemnând perioada 1990-1997, iar 3 perioada de după 1 ianuarie 1998 până la data interviului. Această variabilă este folosită în modelul al doilea, unde interacționează cu alți termeni ai modelului.

$M(t)$ este de asemenea o variabilă temporală, arătând statutul maternal curent al respondentei, cu trei categorii: „încă nulipară” (la vârsta t), „nulipară și însărcinată” și „deja mamă”.

$U(t)$ este o variabilă temporală dihotomică ce indică dacă respondentă a intrat vreodată într-o primă uniune conjugală (fără a face deosebire dacă aceasta e o căsătorie sau o coabitare non-maritală).

$E(t)$ este o variabilă temporală pentru statutul educațional, cu trei categorii: „încă în educație”, „educație terminată și nivel educațional scăzut sau mediu”, „educație terminată și cu studii superioare”.

Cel de al doilea model include interacțiunea dintre statutul maternal și perioada calendaristică (pentru ecuația tranziției către încheierea educației) și cea dintre statutul educațional și perioada calendaristică (pentru ecuația tranziției către maternitate), cu scopul de a pune în lumină schimbările ce intervin în efectul reciproc dintre educație și maternitate în perioadele menționate.

Elementele τ_1 și τ_2 denotă caracteristicile neobservate ale indivizilor, și sunt două variabile distribuite normal, cu varianța 1 și cu coeficientul de

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor corelație ρ . Coeficientul ρ este estimat pentru fiecare set de date la nivel național. Varianțele elementelor eterogenității neobservate τ_1 și τ_2 au fost fixate la valoarea 1, datorită faptului că în unele țări procesul de estimare iterativă cu varianțe libere (nefixate, ca în cazul nostru la valoarea 1) nu converge din datele disponibile. Alți autori, precum Tesching (2012), Baizan și colaboratorii (2003) sau Martin-Garcia și Baizan (2006), au permis factorilor de eterogenitate să aibă varianță liberă, pe care au estimat-o, dar au ajuns la concluzia că nu are importanță în studiile lor (pentru Spania, respectiv Suedia) dacă varianțele au fost fixate la valoarea 1 sau dacă au fost estimate. Efectul covariabilelor observate a fost în esență similar în ambele cazuri. Billari și Philipov (2004b), argumentează chiar că atunci când evenimentele nu sunt repetabile, precum este și cazul de față (prima naștere), varianțele *trebuie* să fie fixate la valoarea 1. Punctul lor de vedere este probabil influențat de necesitatea de a avea elemente de eterogenitate identificabile.

Pentru estimarea modelelor hazard, a fost utilizat programul software aML, Versiunea 2.09 (Lillard și Panis, 2003).

Pentru fiecare specificare a celor două modele descrise mai sus, s-a rulat câte o pereche de ecuații ale ratelor hazard pentru fiecare dintre cele nouă țări, ceea ce înseamnă că s-a operat cu optsprezece analize de regresie (2 modele x 9 țări). Pentru a limita cantitatea de muncă oricum foarte mare, atenția a fost îndreptată „doar” către prima naștere, fără a lua în considerare nașterile de rang superior. De asemenea s-a verificat „doar” dacă persoanele au avut vreodată un prim parteneriat de viață, covariabila $U(t)$ referindu-se la prima uniune conjugală nu și la următoarele, și variabila statut maternal $M(t)$ s-a considerat că operează „doar” până la vârsta de 35 ani a femeii, după care informația a fost trunchiată (nu s-au mai luat în considerare alte schimbări). Așa cum vom vedea mai jos, în secțiunea de prezentare a rezultatelor, aceste restricții nu au împiedicat ajungerea la concluzii interesante despre cum decurge prima sarcină a femeilor înrolate în sistemul educațional din estul Europei.

A mai rămas de precizat că în toate variantele analizelor realizate, cele două procese (încheierea educației și prima naștere), apar ca fiind asimetrice. În timp ce intensitatea $h_B(t)$ a tranziției către prima naștere operează cu respondentele pentru care evenimentul primei nașteri nu a avut loc încă, intensitatea lor $h_E(t)$ de a finaliza cu succes ultimului ciclu educațional ia în

Traectorii familiale. România în context european

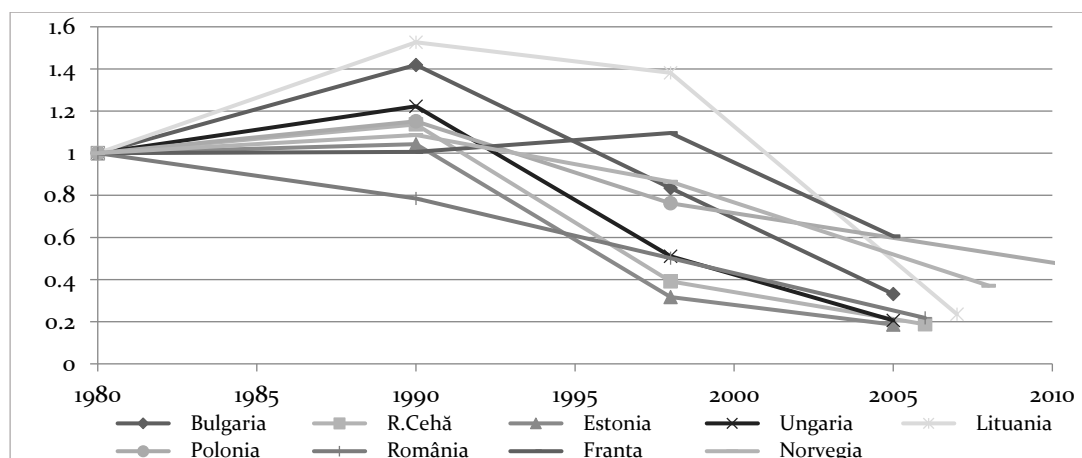
calcul și perioadele în care respondentele născuseră (eventual) primul lor copil, dacă acestea și-au continuat studiile și după ce au devenit mame.

Tendențe ale intensității primei nașteri

Înainte de a evalua influența pe care o are maternitatea asupra încheierii studiilor și reciproc, a efectului terminării educației formale asupra primei nașteri, acordăm mai întâi atenție evoluției în timp a celor două fenomene luate separat (Figura 3 și Figura 4).

După o creștere între anii 1980 și 1990, riscul de a avea o primă naștere a scăzut în majoritatea țărilor la 20%-60% la data interviului față de anul 1980 (când considerăm că era 100%) (Figura 3). Descreșterea a fost mai degrabă abruptă și a început în cele mai multe cazuri în anul 1990. Pentru România, amânarea maternității a început cu zece ani mai devreme (1980) fără să se fi observat vreo creștere sau stagnare cum se observă în celelalte țări (vezi și Mureșan și colab., 2008; Mureșan și Hoem, 2010). Cazul Franței este opus cu cel al țării noastre, amânarea maternității începând cu zece ani *mai târziu* (2000) decât în celelalte țări incluse în analiză. Ce nu se poate observa în schimb, este existența unor tendințe care să diferențieze vizibil Europa orientală de cea occidentală.

Figura 3. Evoluția ratei hazard a primei nașteri (relativ la anul 1980), pe țări. Funcții spline a duratei de timp, după anul calendaristic

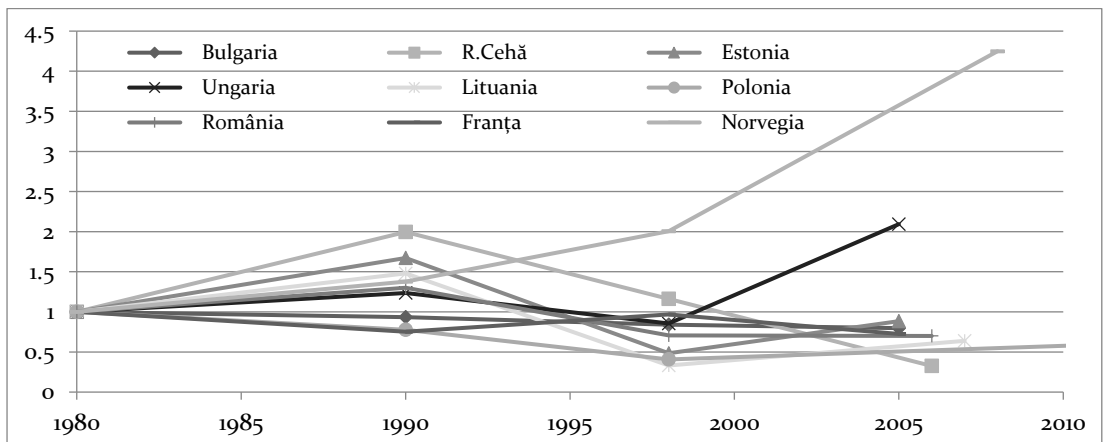
Obs.: Populația expusă riscului este constituită din femeile nulipare înmatriculate în învățământul formal cel puțin o lună în intervalul de vârstă 17-35 de ani.

Tendențe ale intensității încheierii educației

În ceea ce privește tranziția spre încheierea educației formale, tendința generală (Figura 4) este tot una descrescătoare. Asta înseamnă că riscul de terminare a educației scade în timp sau, cu alte cuvinte, durata studiilor crește. Cele mai importante schimbări au avut loc în perioada anilor 1990, după 1998 schimbările fiind mult mai mici.

În acest caz, excepția este dată de Norvegia unde poate fi observată o creștere continuă, și de Ungaria unde creșterea apare doar după 1998. Cazul Norvegiei, unde durata studiilor se pare ca s-a redus, a fost semnalat și de Cohen și colaboratorii (2011), care au arătat cu ajutorul unei analize sofisticate că relația cauzală dintre educație și dimensiunea familiei pornește de la fertilitate înspre educație, maternitatea fiind deci principala responsabilă pentru scurtarea duratei studiilor. Totuși, aceste rezultate nu pot fi extrapolate la alte țări. De exemplu, Ni Bhrolchain și Beaujouan (2012) argumentează că amânarea maternității este cauzată în mare parte de intensificarea înmatriculării în educația formală, cel puțin în cazul Franței și a Marii Britanii. Aceasta înseamnă că relația cauzală pornește de la educație înspre fertilitate. De asemenea, vom arăta în cele ce urmează, că direcția cauzală recentă dintre prima naștere și încheierea studiilor în Europa de est este de la educație către fertilitate.

Figura 4. Evoluția ratei hazard de încheiere a educației formale (relativ la anul 1980), pe țări. Funcții spline a duratei de timp, după anul calendaristic

Obs.: Populația expusă riscului este constituită din femeile nulpire înmatriculate în învățământul formal cel puțin o lună în intervalul de vârstă 17-35 de ani.

Influențe reciproce între educație și maternitate. O perspectivă de ansamblu

Tabelul 2 înfățișează rezultatele utilizării Modelului 1: riscul relativ al tranziției spre încheierea educației și riscul relativ al tranziției spre prima naștere, în întreaga perioadă analizată și cu control al efectului eterogenității neobservate. Primele două linii ale tabelului, ce conțin rezultatele efectelor primei concepții (finalizată cu o naștere vie) și a primei nașteri asupra duratei studiilor (pentru femeile încă înmatriculate), sunt reprezentate grafic în Figura 5.

Figura 5 arată faptul că statutul de femeie însărcinată (dacă sarcina se va finaliza cu nașterea unui copil viu) crește semnificativ riscul de a încheia procesul educațional în doar două din țările est europene analizate (Estonia și Polonia). În schimb, dacă nașterea are loc pe durata efectuării studiilor, adică proaspăta mămică își reia după un timp studiile întrerupte, statutul de mamă reduce semnificativ riscul terminării educației în toate țările. Un efect mai puternic al statutului de mamă este identificat atât în țările foste socialiste (Bulgaria, Republica Cehă și Ungaria), cât și în Franța și Norvegia. Se pare că în acest sens, țările estice nu prezintă disimilitudini comparativ cu cele din vestul european.

Începerea primei uniuni conjugale (maritale sau nu) crește semnificativ riscul terminării educației formale în cele mai multe dintre țările incluse în studiu. Creșterea a fost egală cu aproximativ o pătrime în Estonia, România și Norvegia și între 40% și 80% în Bulgaria, Lituania, Polonia și Franța (vezi Tabelul 2. ultima linie din prima jumătate a tabelului). Pentru Ungaria și Estonia, rezultatele nu sunt semnificative statistic. În toate țările, rolul primei uniuni în tranziția către prima maternitate este mult mai puternic decât rolul acesteia în încheierea educației, riscul primei nașteri fiind de la 8 până la 34 de ori mai mare (începând cu Republica Cehă până la Bulgaria) la femeile aflate într-un parteneriat de viață stabil decât pentru cele care încă nu au fost încă într-o relație de cuplu (vezi ultima linie din partea de jos a Tabelului 2.)

Tabelul 2. Rezultatele modelelor hazard cu ecuații simultane ale tranziției către încheierea studiilor și ale tranziției către prima naștere. Riscuri relative estimate cu Modelul 1

	Bgr	Cze	Est	Ung	Ltu	Rou	Pol	Fra	Nor
Tranziția spre încheierea educației									
Statut maternal (1 = încă nulipară)									
nulipară și	1.03	0.93	1.74	1.07	1.15	1.29	1.36	0.73	0.86
însărcinată									
deja mamă	0.46	0.49	0.67	0.46	0.63	0.65	0.58	0.41	0.43
Prima uniune (1=nu)									
da	1.82	1.17	1.17	1.14	1.36	1.25	1.40	1.43	1.25
Tranziția spre prima naștere									
Statut educațional (1 = încă în educație)									
ed. încheiată,	1.15	2.43	2.15	1.54	1.84	1.83	1.95	1.43	2.12
nivel mediu									
sau scăzut									
ed. încheiată,	1.16	2.13	1.57	1.46	1.57	1.03	1.41	1.06	1.92
nivel înalt									
Prima uniune (1 = încă nu)									
da	33.90	7.59	19.72	11.74	21.71	25.15	14.85	17.29	10.60
p	0.40	0.18	0.04	0.42	-0.02	-0.02	0.25	0.53	0.01

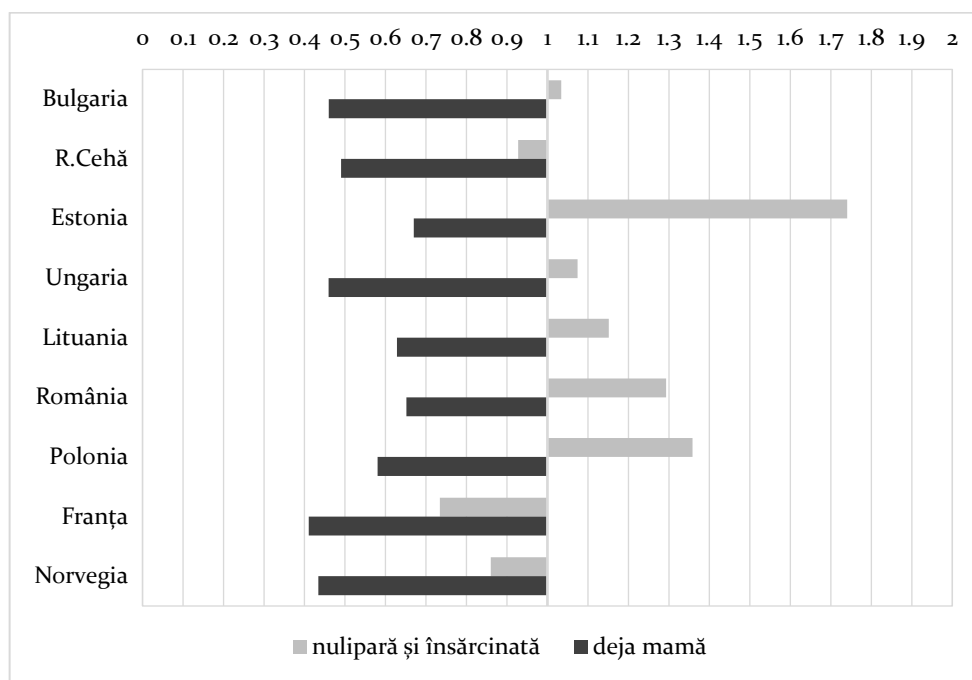
Obs.: Informații trunchiate la șapte luni înaintea unei eventuale nașteri de rang doi și la eventuala împlinire a vârstei de 35 de ani. Coeficienții cu caractere îngroșate sunt semnificativi statistic.

Pe lângă efectul pe care îl are existența unui uniuni conjugale, estimările modelului tranziției spre prima naștere (jumătatea de jos din Tabelul 2.) prezintă și un alt efect aproape universal, și anume un risc al maternității semnificativ mai scăzut în rândul femeilor care își desfășoară studiile, mai ales atunci când se face comparația cu femeile care au absolvit un nivel educațional mediu sau scăzut. Doar în cazul Bulgariei se pare că statutul educațional nu are un impact semnificativ pentru riscul primei nașteri dar, pe de altă parte, efectul începerii primei uniuni este cel mai puternic în această țară. Precum au afirmat numeroși autori (Billari și Philipov, 2004a; Blossfeld și Huinink, 1991; Kravdal, 1994; Hoem, 1986; Hoem și Hoem, 1989; Rindfuss și colab., 1980), nivelul educației încetează să joace un rol major în tranziția către prima naștere atunci când se ține cont de statutul de înmatriculat în vreo formă de educație (dacă femeia încă studiază sau a absolvit deja). Totuși, sunt

Traectorii familiale. România în context european

câteva excepții, cum ar fi cazul Estoniei, României¹, Poloniei și Franței². În aceste patru țări, educația terțiară reduce sensibil riscul unei prime nașteri comparativ cu situația femeilor care au un nivel mediu de educație, chiar dacă se ține cont inclusiv de statutul de înmatriculat al acestora. În România și în Franța, riscul de a deveni pentru prima dată mame a femeilor absolvente de învățământ superior este la fel de scăzut precum în cazul femeilor care încă studiază.

Figura 5. Riscuri relative de încheiere a studiilor în funcție de statutul maternal (raportat la femeile neînsărcinate, încă nulipare)

¹ Mai multe informații despre gradientul educațional negativ asupra nașterilor de rangul 1, 2 și 3 în România, sunt descrise în Mureșan și Hoem (2010).

² Ni Bhrolcháin și Beaujouan (2012) arată că în Franța, amânarea primei nașteri este în mare parte datorată creșterii participării în sistemul educațional, dar prelungirea duratei până la prima naștere este explicată în parte de creșterea participării în sistemul de învățământ și de nivelul educațional pe de altă parte, femeile cu educație superioară amânându-și cel mai mult decizia de a avea primul copil.

Efectele sistemului de valori și a caracteristicilor personale

Coeficienții de corelație estimați³ ai eterogenității neobservate au valori pozitive și prezintă semnificație statistică pentru trei dintre țările foste comuniste, anume Bulgaria, Ungaria și Polonia, dar și pentru una dintre țările cu tradiție democratică, anume Franța (vezi ultimul rând din Tabelul 2.). În ceea ce privește Republica Cehă, valoarea coeficientului este pozitivă, dar nu prezintă semnificație statistică. În toate aceste cazuri, un coeficient de corelație pozitiv indică prevalența factorilor comuni neobservați care afectează *în aceeași direcție* cele două procese, adică prelungesc atât durata studiilor cât și durata tranziției către statutul de mamă.

Pentru restul țărilor, acolo unde valoarea coeficienților de corelație este apropiată de zero, putem spune că sistemul de valori și caracteristicile personale ale respondenților contează mai puțin în relația dintre investiția în capitalul uman și cea în viața de familie și maternitate. Acesta este cazul României și al țărilor din fosta Uniune Sovietică (Estonia și Lituania), trei țări cu o ideologie care valorizează intens importanța familiei și a maternității. Aceeași lipsă de corelație între factorii neobservați care influențează educația și maternitatea este valabilă și pentru Norvegia, un stat unde regimul bunăstării de tip social-democratic a condus la o de-standardizare pronunțată a cursului vieții. De menționat este că, bazându-ne pe coeficienții de corelație, nu se poate observa o grupare a țărilor est europene care să arate o diferențiere clară față de celelalte țări ale continentului.

Schimbări ale efectelor maternității asupra educației

Rezultatele testării Modelului 2 (Figurile 6) arată cum s-a schimbat efectul sarcinii și al maternității asupra carierei educaționale pe parcursul timpului.

În anii 1980-89 (primul panel al figurilor 6), singura țară în care riscul de terminare a educației în rândul femeilor însărcinate era mai mare decât în rândul femeilor încă fără copii era Estonia. În contrast cu situația acestei țări, în Polonia, Franța și Norvegia existența unei sarcini făcea ca riscul terminării

³ De asemenea, am ajustat modele similare pentru cele două tranziții fără condiția existenței eterogenității neobservate. Rezultatele (nu apar în Tabelul 2.) indică efecte generale mai mari, în țările unde există o corelație pozitivă, semnificativă statistic, dintre cei doi factori latenți, și efecte mai scăzute pentru celelalte țări.

Traectorii familiale. România în context european

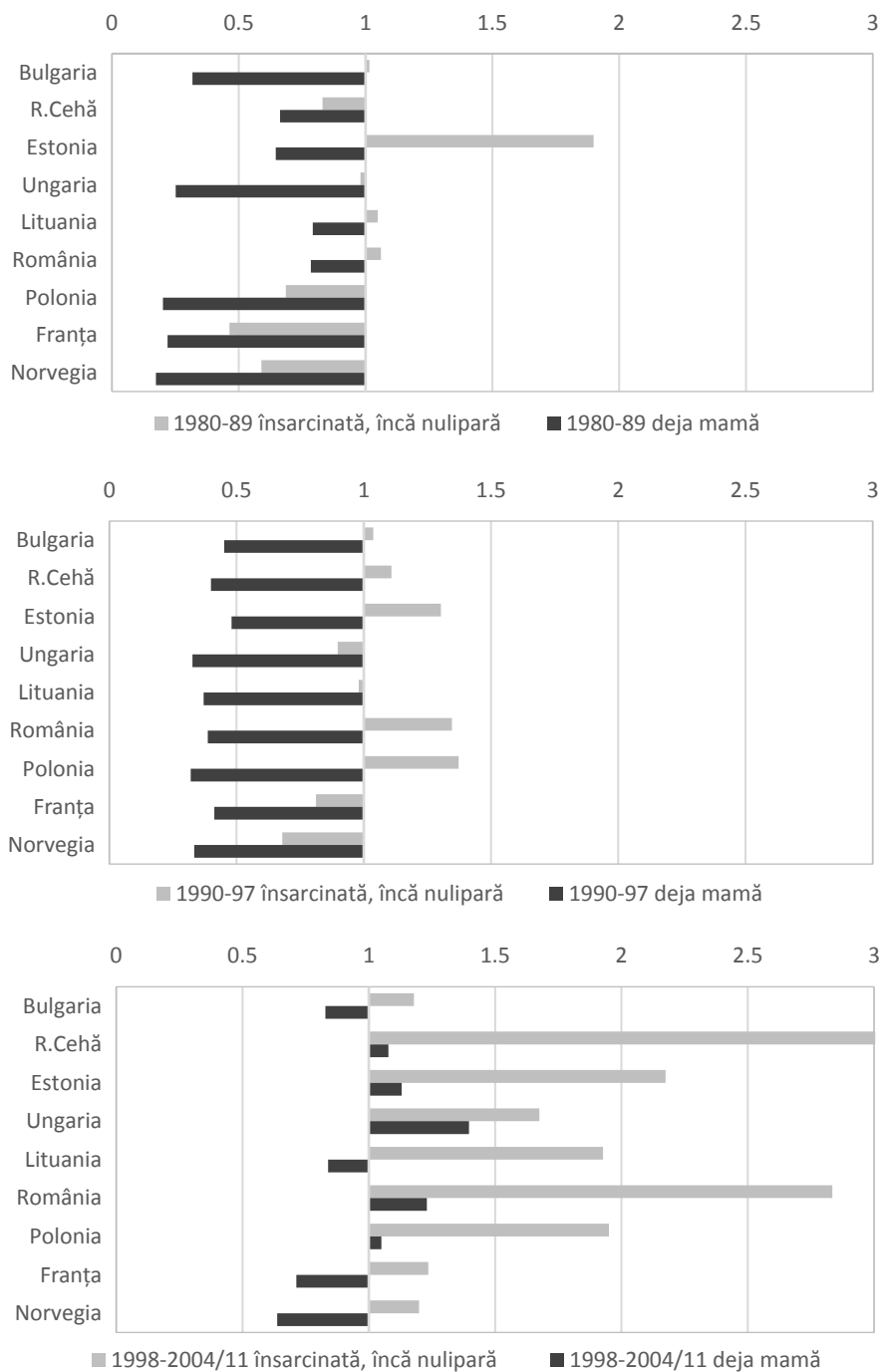
studiilor să fie relativ mai mic, contribuind astfel la prelungirea duratei studiilor. Condiția de mamă-studentă contribuia și mai mult la prelungirea duratei studiilor și făcea ca riscul ieșirii din sistemul de educație să fie semnificativ mai mic în cinci din cele nouă țări studiate (trei foste comuniste și două occidentale: Bulgaria, Ungaria, Polonia, Franța și Norvegia).

În prima parte a anilor 1990 (panelul al 2-lea din figurile 6), sarcina nu avea efecte asupra duratei studiilor, dar statutul de mamă avea ca efect creșterea acestei durate în toate țările investigate. Se pare că perioada 1990–1997 a fost mai favorabilă îmbinării formării familiei cu cariera educațională, comparativ cu situația de dinainte sau de după.

În schimb, situația opusă poate fi observată în jurul anilor 2000 în Europa de Est (al 3-lea panel al figurilor 6). Statutul de mamă nu mai contribuie la prelungirea studiilor, ba mai mult, apariția sarcinii devine un motiv pentru cele mai multe femei să își încheie parcursul educațional (mai puțin în cazul Bulgariei). În cele două țări occidentale investigate cu scopul de a avea termen de comparație pentru țările Europei orientale, influența pozitivă a maternității asupra duratei petrecute în educație persistă în timp⁴. Aceasta este singura diferență ce poate fi observată în mod sistematic dintre țările din Europa de Est pe de o parte și Europa occidentală pe de altă parte.

⁴ De observat că efectul pozitiv al sarcinii își pierde semnificația statistică și chiar devine negativ.

Figurile 6. Riscul relativ al încheierii educației (raportat la femeile neînsărcinate, încă nulipare), după statutul maternal și perioada calendaristică. Modelul 2

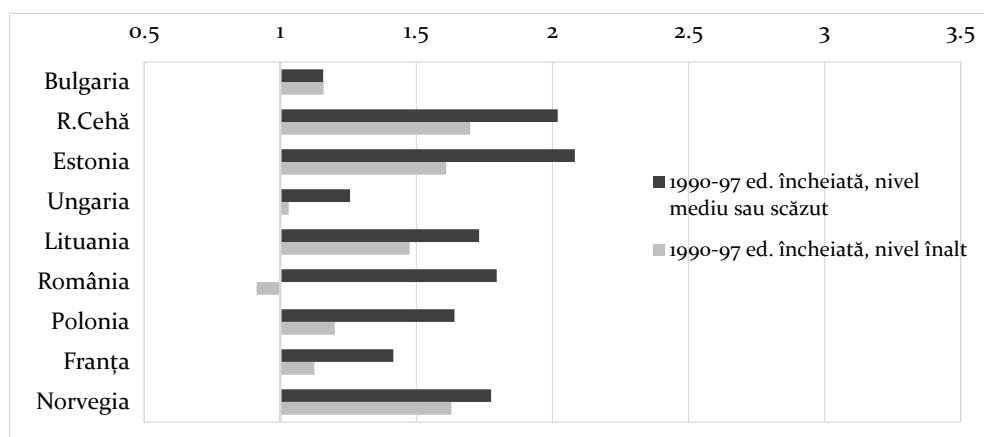
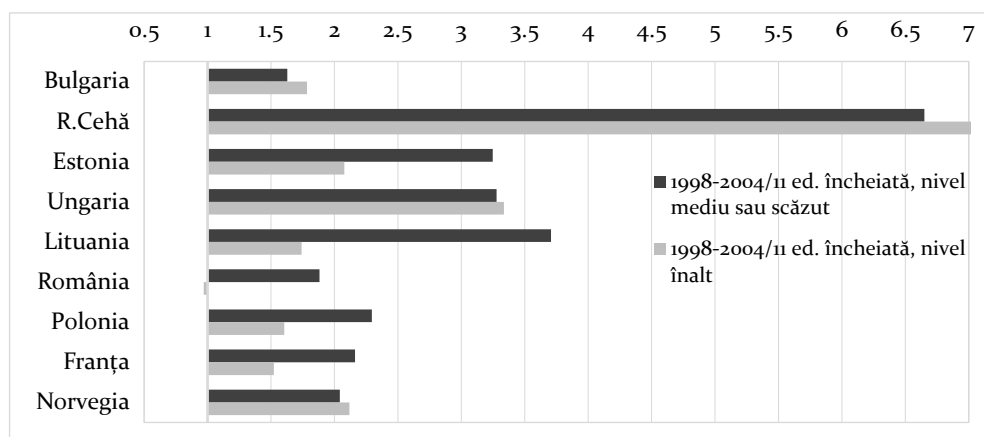
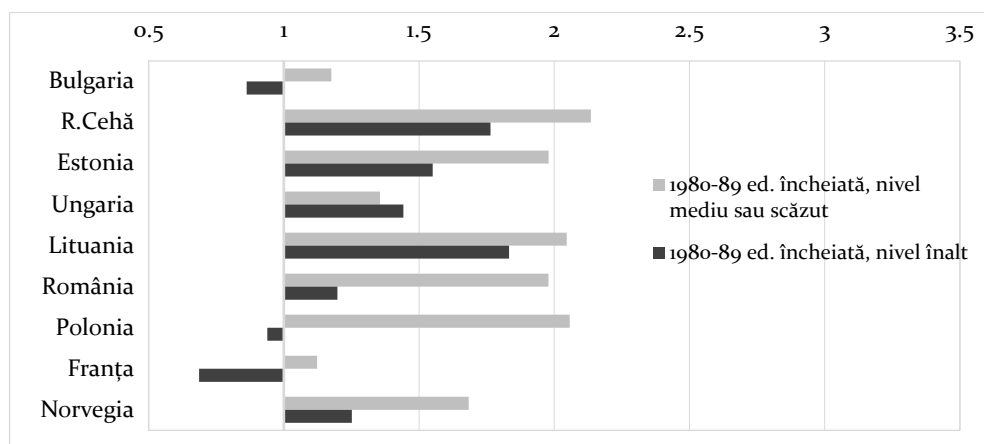

Schimbări ale efectelor educației asupra maternității

În ceea ce privește efectul statutului educațional asupra tranziției spre maternitate și schimbările ce au loc de-a lungul timpului, rezultatele analizelor (Figurile 7) arată că prima sarcină care conduce spre o naștere vie este accelerată de finalizarea studiilor în toate țările și toate perioadele. Acest efect de accelerare este, de regulă, și mai puternic la femeile care și-au încheiat studiile fără să fi atins un nivel de educație superior. Există foarte puține excepții; doar pentru puține țări și pe perioade scurte diferențele între riscurile primei nașteri la studente comparativ cu femeile care au ieșit deja din sistemul educațional sunt nesemnificative din punct de vedere statistic (Bulgaria și Franța în anii 1980 și Franța și Ungaria în anii 1990).

În toate țările analizate, în jurul anilor 2000, riscul deja ridicat al tranziției către statutul de mamă al femeilor care și-au încheiat cariera educațională (comparativ cu femeile încă înmatriculate) a crescut și mai mult. Prin urmare, principala constantă în perioada recentă, vizibilă în ambele regiuni europene studiate, este dată de faptul că scăderea numărului de nașteri este datorat în mare măsură creșterii înmatriculării în educație. Nivelul educațional atins aduce diferențieri și mai mari între femeile cu studii superioare și celelalte femei cu studii încheiate în jumătate dintre țările în discuție: Estonia, Lituania, Polonia, România și Franța.

Figurile 7. Riscul relativ al primei nașteri (raportat la femeile încă în educație), după statutul educațional și perioadă calendaristică. Modelul 2

Concluzii

În studiul dedicat relației reciproce dintre educație și maternitate din acest capitol, ne-am propus să răspundem la câteva întrebări și să testăm două ipoteze de cercetare. În ceea ce privește întrebarea referitoare la țările Europei unde legătura dintre tranziția spre maternitate și efectuarea studiilor ar fi mai evidentă, s-a arătat că, în general (fără diferențieri pe perioade), nu există deosebiri sistematice care să opună Europa orientală celei occidentale (excepția este doar Estonia). S-a arătat și că peste tot, dacă nașterea primului copil are loc înaintea încheierii studiilor durată petrecută în educație se prelungește. *Per ansamblu*, între 1980 și 2004/2011, țările din Europa de Est nu s-au diferențiat de cele din Vest nici în ceea ce privește efectul sarcinii apărute în perioada studiilor (care nu influențează durata studiilor), nici în ceea ce privește maternitatea înainte de încheierea studiilor (care duce la prelungirea duratei lor), nici în ceea ce privește efectul înmatriculării într-o formă de învățământ formal (care reduce puternic intensitatea tranziției către maternitate), și nici în ceea ce privește efectul nivelului de educație asupra primei nașteri post-încheierea studiilor (care este redus).

Totuși, situația se schimbă *după anul 2000*. În statele foste comuniste, îmbinarea responsabilităților de mamă cu cele de studentă începe să devină tot mai dificilă, ceea ce nu e și cazul țărilor din Europa de Vest. Așteptările noastre inițiale cu privire la ușurarea combinării maternității cu investițiile educaționale odată cu trecerea timpului și implementarea unor politici care să faciliteze acest lucru, nu au putut fi confirmate. De fapt, se pare că mai degrabă contrariul corespunde cu rezultatele obținute. S-a văzut că în fostele state socialiste, o sarcină apărută în perioada efectuării studiilor contribuie la luarea deciziei de încheiere a carierei educaționale și că maternitatea apărută în timpul studiilor duce la prelungirea duratei lor. Noile politici educaționale implementate în aceste țări nu au putut contracara efectul negativ al tranziției către o economie de piață, în care echilibrul dintre muncă și familie este mai greu de realizat. Țările occidentale au reușit în schimb să-și mențină situația privilegiată, oferind posibilități femeilor de a-și continua studiile și după nașterea copilului. Totuși, sarcina nu a mai contribuit în aceeași măsură la prelungirea duratei de înmatriculare, cum era cazul perioadei anterioare. Rămâne important de precizat faptul că în toate țările, indiferent de regiune,

Tranziția către maternitate după încheierea studiilor înmatricularea în sistemul de învățământ este greu compatibilă cu maternitatea, și că cele mai multe prime nașteri au loc după absolvire.

Se pare că în perioada anilor 2000 îmbinarea investițiilor în dezvoltare personală cu cariera profesională și cu viața de familie a devenit mai dificilă cu precădere în estul Europei. În ciuda politicilor educaționale create pentru a oferi posibilitatea mamelor să studieze, precum învățământul superior la distanță, introdus la sfârșitul anilor '90 în aproape toate statele ex-socialiste, femeile însărcinate au decis să își oprească parcursul educațional, iar mamele, de obicei, nu s-au mai reînmatriculat. Altă posibilă explicație ar putea fi aceea că femeile au învățat să își planifice mai bine tranziția spre maternitate luând în considerare momentul absolvirii: fie și-au planificat nașterea imediat după absolvire, fie și-au planificat prima sarcină după ce și-au încheiat studiile. Așadar, se pare că tendința recentă de amânare a primei nașteri se datorează în mare parte creșterii prezenței femeilor în diversele programe educaționale și niveluri de învățământ, atât în Europa de Est cât și în cea de Vest. Totuși, în țările care au trecut prin tranziția de la economia socialistă la capitalism, amânarea maternității a fost cauzată și de lipsa eficienței politicilor familiale și educaționale care să permită femeilor îmbinarea celor două activități. Efectele negative apărute în urma procesului de schimbare a regimului economic și politic din țările foste comuniste nu au putut fi contrabalansate de politicile sociale, continuarea studiilor în paralel cu formarea familiei și nașterea copiilor devenind mai dificilă.

Prima ipoteză care stipula că conceperea și nașterea unui copil pe parcursul efectuării studiilor duce la creșterea riscului terminării educației nu a fost confirmată în totalitate pentru toate țările și pentru toate cele trei perioade. Doar sarcina are un astfel de efect și doar în Estonia și Polonia, în timp ce în celelalte țări ale Europei de Est efectul apare doar recent, în ultima perioadă studiată. Spre deosebire de țările foste comuniste, în Franța și Norvegia sarcina nu are efect asupra terminării carierei educaționale. Maternitatea în schimb, odată ce ea apare în perioada efectuării studiilor, nu conduce la creșterea riscului ieșirii din sistemul educațional în niciuna dintre țările analizate, ba chiar are ca efect prelungirea duratei studiilor, în toate cele trei perioade pentru toate țările aduse în discuție.

Cea de a doua ipoteză de cercetare a fost însă confirmată în totalitate. Orientarea personală pentru carieră – un factor despre care știm că prelungește durata dedicată studiilor și că întârzie tranziția către statutul de

Traectorii familiale. România în context european

părinte – s-a dovedit că joacă un rol semnificativ în cazul Bulgariei, Ungariei și Poloniei pe de o parte și Franței pe de altă parte. În celelalte țări foste socialiste (Estonia, Lituania, România și posibil Republica Cehă) corelația dintre factorii neobservați care afectează durata educației și timpul pentru maternitate a fost puțin importantă, probabil datorită existenței în aceste țări a unei solidarități familiale mai puternice, ceea ce a oferit mamelor posibilitatea de a-și continua studiile, timp în care bunicii au grijă de nepoți. De menționat este totuși că, orientarea valorilor spre familie și educație nu au corelat nici în Norvegia, prin prisma faptului că, aici, regimul de protecție socială de tip social-democratic reușește să faciliteze compatibilitatea dintre educație și rolul de mamă, și prin urmare a permis destandardizarea cursului vieții.

Bibliografie

- Baizan, P., Aassve, A., Billari, F. C. (2003). Cohabitation, marriage, and first birth: The interrelationship of family formation events in Spain. *European Journal of Population*, 19(2): 147-169.
- Billari, F. C. (2004). Becoming an adult in Europe: A Macro(/Micro)-Demographic Perspective. *Demographic Research SC*, 3(2): 15-44.
- Billari, F. C., Philipov, D. (2004a). Education and the transition to motherhood: A comparative analysis of Western Europe. *European Demographic Research Papers* 3.
- Billari, F.C., Philipov, D. (2004b). Women's education and entry into first union. A simultaneous-hazard comparative analysis of Central and Eastern Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, 91-110.
- Blossfeld, H. P., Huinink, J. (1991). Human capital investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, 97(1): 143-168.
- Brand, J.E., Davis, D. (2011). The Impact of College Education on Fertility: Evidence for Heterogeneous Effects. *Demography*, 48(3): 863-887.

- Cohen, J.E., Kravdal, O., Keilman, N. (2011). Childbearing impeded education more than education impeded childbearing among Norwegian women, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 108(29): 11830-11835.
- Dalla Zuanna, G., 2001. The banquet of Aeolus: A familistic interpretation of Italy's lowest low fertility. *Demographic Research*, 4 (5): 133-162.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Post-Industrial Economies*. New York: Oxford University Press.
- Eurydice (2015) – <https://webgate.ec.europa.eu/fpfis/mwikis/eurydice/index.php/Countries>, European Commission, access date 1.10.2015.
- Gauthier, A. H. (2002). Family Policies in Industrialized Countries: Is there Convergence? *Population English Edition*, 57(3): 457 - 484.
- Gerster, M., Ejrnæs, M., Keiding, N. (2013). The Causal Effect of Educational Attainment on Completed Fertility for a Cohort of Danish Women — Does Feedback Play a Role? *Statistics in Biosciences*. 5(1): 1-22, DOI 10.1007/s12561-013-9102-0.
- Hoem, J. (1986). The Impact of Education on Modern Family-Union Initiation. *European Journal of Population*, 2(2): 113-133.
- Hoem, J. (1993). Public policy as the fuel of fertility: effects of a policy re-form on the pace of childbearing in Sweden in the 1980s. *Acta Sociologica*, 36(1): 19-31.
- Hoem, B., Hoem, J. (1989). The Impact of Women's Employment on Second and Third Births in Modern Sweden. *Population Studies*, 43(1): 47-67.
- Hoem, J., Neyer, G., Andersson, G. (2006). Education and childlessness: The relationship between educational field, educational level, and childlessness among Swedish women born in 1955-59. *Demographic Research*, 14(15): 331-380.

Traietorii familiale. România în context european

Kravdal, Ø. (1994). The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first births in Norway. *Population Studies*, 48(2): 249-267.

Lillard, L. A. (1993). Simultaneous equations for hazards: Marriage duration and fertility timing. *Journal of Econometrics*, 56(1-2): 189-217.

Lillard, L. A., Panis, C., Upchurch, D. (1994). *Interdependencies Over the Life Course: Women's Fertility, Marital, and Educational Experiences*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
<http://www.rand.org/pubs/drafts/DRU763>.

Lillard, L. A., Panis C. (2003). *aML Multilevel Multiprocess Statistical Software*, Version 2.0. EconWare, Los Angeles, California.

Martín-García, T., Baizán, P. (2006). The Impact of the Type of Education and of Educational Enrolment on First Births. *European Sociological Review*, 22(3): 259-275.

Matysiak, A. (2009). Employment first, then childbearing: Women's strategy in post-socialist Poland, *Population Studies*, 63(3): 253-276.

McDonald, P. (2000). Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility. *Journal of Population Research*, 17(1): 1-16.

Mureşan, C., Hoem, J. M. (2010). The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic-Research*, 22(4): 95-114.

Mureşan, C., Hărăguş, P.-T., Hărăguş, M., Schröder, C. (2008). Overview Chapter 6: Romania: Childbearing metamorphosis within a changing context. *Demographic Research*, 19(23): 855-906.

Ní Bhrolcháin, M., Beaujouan, E. (2012) Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment, *Population Studies*, 66(3): 311-327.

OECD (2013). *Education at a Glance 2013. OECD Indicators*. OECD Publishing. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>

PERFAR (2014). Collection of Family Policies of the Population Europe Resource Finder and Archive, www.perfar.eu/policy/education/, access date 1.10.2015.

Rădulescu, D. C. (2006) Invățământul românesc 1948-1989 - între derivă și recuperare instituțional-funcțională, *Calitatea Vieții*, XVII (3-4): 307-318.

Rindfuss, R. (1991). The young adult years: Diversity, structural change, and fertility. *Demography*, 28(4): 493-512.

Rindfuss, R. R., Bumpass, L., St.John, C. (1980). Education and Fertility: Implications for the Roles Women Occupy. *American Sociological Review*, 45: 431-447.

Sławiński, S., Dębowski, H. (2013). *Referencing Report. Referencing the Polish Qualifications Framework for Lifelong Learning to the European Qualifications Framework*. Educational Reserach Institute.

Tesching, K., (2012). *Education and Fertility. Dynamic Interrelations between Women's Educational Level, Educational Field and Fertility in Sweden*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm University Demography Unit - Dissertation Series 6.

Thalberg, S. (2013). *Students and Family Formation. Studies on educational enrolment and childbearing in Sweden*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm University Demography Unit - Dissertation Series 9.

CAPITOLUL 10

Impactul ascuns al sarcinii asupra evoluției în cariera profesională

Dalma Jánosi

Introducere

Începând cu secolul al XIX-lea, în majoritatea țărilor europene, se observă o creștere continuă a numărului de femei active pe piața muncii. Această tendință este specifică persoanelor de sex feminin cu vârsta cuprinsă între 20 și 45 de ani, încadrându-se aici perioada de fertilitate a femeilor și cea specifică maternității. Viteza de creștere, desigur, diferă de la o țară la alta. În România, industrializarea cât și urbanizarea forțată din timpul comunismului au avut ca rezultat creșterea semnificativă a femeilor angajate. Tendința de descreștere a fertilității apare mult mai devreme, încă de dinainte de Primul Război Mondial (Ghețău, 1997; Mureșan, 1999). În perioada comunistă politica statului promovează angajarea imediat după terminarea ciclului educațional, indiferent de gen sau criteriu etnic și oferă acces larg femeilor la învățământ. Reconcilierea statutului de femeie muncitoare cu cea de mamă devine crucială începând din această perioadă. În timpul socialismului, statul nu oferă protecții sau beneficii substanțiale femeilor însărcinate și nici tinerelor mame care se reîntorc la locul de muncă. Aceste schimbări generează tensiuni între multiplele roluri ale femeii, iar modul de gestionare ale acestora depinde de contextul cultural și economic în care trăiește femeia. Tensiunea generată se reflectă în descreșterea ratei natalității.

Teoria tranziției demografice (Thompson, 1929; Notestein, 1945) afirmă că odată cu trecerea de la economia agrară la industrie și economie de piață, natalitatea începe să scadă. Începând din anul 1956, în România fertilitatea începe să scadă, dar o descreștere vizibilă apare mai ales după anii 1990. Metodele de contracepție devin răspândite, avortul este legalizat, numărul căsătoriilor se reduce sau evenimentul este amânat, de regulă până

Traectorii familiale. România în context european

după terminarea studiilor, cresc numărul anilor petrecuți în sistemul educațional formal etc. În perioada 1990–2010 natalitatea intră într-o traiectorie de scădere rapidă, de la 13,6 nașcuți vii la 1000 de locuitori în 1990 la 9,9 de nașcuți vii la 1000 de locuitori în 2010 (INSE, 2012). Vârsta la care femeile au primul copil de asemenea crește. Dacă în 1960 majoritatea femeilor născuseră primul copil între vârsta de 20-24 de ani, în 2010, majoritatea femeilor au primul copil între 25-29 de ani (INSE, 2012). Participarea femeii la activități economice, costul îngrijirii copiilor, reducerea influenței normelor culturale, creșterea mobilității spațiale și intensificarea fenomenului migrației, pe de o parte și incertitudinea și stresul, pe de altă parte, reprezintă câțiva dintre factorii care contribuie la reducerea numărului nașcuților și la amânarea deciziei de a avea al doilea copil.

După căderea comunismului, se introduc treptat politici care încearcă să ofere protecție femeilor în timpul sarcinii și lăuziei, precum mărirea duratei concediului de maternitate și obligativitatea angajatorului de a reangaja femeia pentru o anumită perioadă.

Capitolul de față, propune analizarea influenței discriminării la locul de muncă în timpul sarcinii și după întoarcerea la locul de muncă, a decalajului creat și timpului necesar pentru recuperarea acestui decalaj. Analizăm decalajul creat bazându-ne pe următoarele aspecte: salariul primit după reîntoarcere la locul de muncă față de salariul anterior intrării în concediu de maternitate, funcția oferită de angajator la reîntoarcere față de funcția anterior deținută, satisfacția femeii pentru rezultatele obținute în domeniul de activitate față de satisfacția în muncă și rezultatele avute anterior, precum și posibilitatea și timpul necesar pentru recuperare pe partea de carieră profesională.

Protecția maternității

Directiva 92/85/CEE a Consiliului Europei (1992) privind introducerea de măsuri pentru promovarea îmbunătățirii securității și a sănătății la locul de muncă în cazul lucrătoarelor gravide, care au născut de curând sau care alăptează, prevede o serie de măsuri de protecție socială. Pe lângă dispoziții generale, sunt formulate interdicții în vederea expunerii femeilor gravide sau a mamelor care alăptează la agenți și la condiții de muncă care pot pune în pericol sănătatea acestora, se restricționează munca de noapte, este prevăzută

asigurarea concediului de maternitate de cel puțin 14 săptămâni consecutive, se interzice concedierea în timpul sarcinii și se asigură și protejează drepturile legate de contractul de muncă. Reforma asigurărilor sociale are loc și în România mai ales după anii 2000 odată cu apariția Legii nr. 19/2000. Au fost introduse o serie de legi care sunt în concordanță cu directiva UE dar și cu Convenția Organizației Internaționale a Muncii, organizație ONU, în care România este membru fondator încă din 1919. Convenția nr. 183/2000 a fost ratificată prin Legea nr. 452/2002. Actele normative introduse până în 2015 (OUG 96/2003, Legea 25/2004, OUG 124/2011 și Legea 154/2015) s-au caracterizat, în mare parte, prin extinderea anumitor drepturi pentru femeile însărcinate și tinerele mame care se reîntorc la locul de muncă. Pe lângă drepturi, au fost introduse și restricții, care vizau acordarea de beneficii financiare în timpul efectuării concediului de creștere a copilului. Un proiect de lege aprobat și promulgat de președinte, care a intrat în vigoare în iulie 2016, prin care se acordă drepturi extinse mamelor care efectuează concediul de creștere a copilului, însă aceste modificări nu sunt relevante în cazul de față, deoarece studiul nostru s-a realizat în perioada ianuarie–martie 2016.

Legislația în vigoare înainte de 1 iulie 2006 acordă drepturi în cea ce privește protecția sănătății gravidelor la locul de muncă, interzicând munca de noapte sau expunerea la factori de risc. Mamele pot beneficia după primele 120 de zile de sarcină de concediu de risc maternal atunci când acest lucru este indicat, ora de lucru poate fi redusă de la 8 la 6 ore la recomandarea medicului, gravida poate beneficia de ore libere pentru efectuarea controalelor și analizelor medicale legate de sarcină atunci când acestea nu pot fi efectuate în afara orelor de lucru. De asemenea, legislația prevede concediu prenatal și postnatal în total 126 de zile, din care 42 trebuie să fie obligatoriu după naștere. Concediul de creștere a copilului poate fi acordat dacă mama a lucrat consecutiv în ultimele 12 luni anterior nașterii. Mamele pot beneficia de o indemnizație lunară între 600 și 3400 de lei, în funcție de veniturile obținute anterior nașterii, dacă aleg un concediu de creștere a copilului de 1 an, sau un venit lunar între 600 și 1200 de lei, în funcție de veniturile obținute în ultimele 12 luni, dacă concediul de creștere a copilului are o durată de 2 ani, respectiv 3 ani în cazul copilului cu handicap. Contractul de muncă se suspendă pentru perioada concediului de creștere a copilului, dar, angajatorul este obligat să reangajeze femeia, după ieșirea din concediul de creștere a copilului, pentru o perioadă de minim 6 luni.

Discriminarea

Discriminarea este un tratament diferențiat, o deosebire bazată pe unul sau mai multe criterii care încalcă un drept prevăzut de lege. Discriminarea se adresează împotriva unei persoane sau unui grup, ducând la degradarea și umilirea demnității umane (Convenția Internațională privind eliminarea tuturor formelor de discriminare rasială, 1969; Convenția asupra eliminării tuturor formelor de discriminare față de femei, 1981; Convenția Națiunilor Unite privind drepturile persoanelor cu dizabilități, 2008). Având în vedere inițiativele legislative, politice și instituționale din Europa, ne-am putea gândi că fenomenul discriminării nu mai reprezintă o problemă acută a societăților moderne. Protecția împotriva discriminării este de asemenea prevăzută în legislația românească. Pași importanți s-au făcut în ambele direcții, însă fenomenul de discriminare persistă. Discriminarea și lipsa egalității de șanse este o problemă socială și economică actuală, care vizează mai multe grupuri din România. La fel ca și în alte țări din UE, în România discriminarea este prezentă în majoritatea domeniilor vieții sociale. Discriminarea poate fi surprinsă pe piața muncii, în educație, în sistemul de sănătate, în accesul la servicii. Un demers important în lupta împotriva discriminării constă în faptul că România, după exemplul altor state, a dezvoltat un cadru legal și instituțional pentru prevenirea tuturor formelor de discriminare.

Condamnarea și sancționarea discriminării

Legislația României, în concordanță cu Convenția Europeană a Drepturilor Omului și a directivelor Uniunii Europene, interzice orice formă de discriminare. Nici persoanelor fizice, nici persoanelor juridice, inclusiv cele juridice de drept public, nu li se permite actul discriminatoriu.

Unul dintre criteriile de aderare la Uniunea Europeană a României a fost armonizarea legislativă, cu scopul de a conforma legislația românească cu cea a Uniunii Europene. România a adoptat o serie de acorduri internaționale referitoare la protecția omului și combaterea discriminării. Desigur, România a adoptat nu numai acorduri UE, dar și instrumente ale altor organizații internaționale importante în vederea protecției drepturilor omului. Articolul 20 al Constituției României din 2003, cu privire la tratatele internaționale adoptate prevede:

(1) Dispozițiile constituționale privind drepturile și libertățile cetățenilor vor fi interpretate și aplicate în concordanță cu Declarația Universală a Drepturilor Omului, cu pactele și cu celelalte tratate la care România este parte.

(2) Dacă există neconcordanțe între pactele și tratatele privitoare la drepturile fundamentale ale omului, la care România este parte, și legile interne, au prioritate reglementările internaționale, cu excepția cazului în care Constituția sau legile interne conțin dispoziții mai favorabile.

Constituția, de asemenea conține o serie de dispoziții cu privire la asigurarea egalității de șanse. Una dintre cele mai importante prevederi cu privire la egalitatea în drepturi o regăsim în Articolul 16, aliniatul 1, conform căreia: *Cetățenii sunt egali în fața legii și a autorităților publice, fără privilegii și fără discriminări.* Articolul 4 cu privire la unitatea poporului și egalitatea între cetățeni stipulează, în alineatul 2, că *România este patria comună și indivizibilă a tuturor cetățenilor săi, fără deosebire de rasă, de naționalitate, de origine etnică, de limbă, de religie, de sex, de opinie, de apartenență politică, de avere sau de origine socială.* Conform Articolului 41, aliniatul 4, cu privire la muncă și protecția socială a muncii, *la munca egală, femeile au salariu egal cu bărbații.*

Dintre drepturile și libertățile fundamentale garantate de Constituție, trebuie remarcat faptul că unele dintre ele, cum ar fi dreptul la viață, interzicerea torturii, prezumția de nevinovăție, se aplică pentru toată lumea, indiferent de grupul din care fac parte persoanele.

Înainte de 2000, prevederile împotriva discriminării erau menționate în diferite acte normative, însă nu a existat un cadru legislativ comun care se putea aplica pentru combaterea discriminării. Procesul legislativ din perioada 2000-2006 a început în 31 august 2000, când a fost adoptată Ordonanța Guvernului nr. 137, privind prevenirea și sancționarea tuturor formelor de discriminare, acesta fiind modificată ulterior de Legea nr. 48/2002, Ordonanța Guvernului nr. 77/2003, Legea nr. 27/2004 și Legea nr. 324/2006.

Conform legislației românești, prin discriminare se înțelege orice deosebire, excludere, restricție sau preferință pe baza criteriilor de rasă, naționalitate, etnie, limbă, religie, categorie socială, convingeri, sex, orientare sexuală, vârstă, handicap, boală cronică necontagioasă, infectare HIV, apartenență la o categorie defavorizată, precum și orice alt criteriu care are ca scop sau efect restrângerea, înlăturarea recunoașterii, folosinței sau exercitării

Traectorii familiale. România în context european

în condiții de egalitate a drepturilor omului și a libertăților fundamentale sau a drepturilor recunoscute de lege în domeniul politic, economic, social și cultural sau în orice alte domenii ale vieții publice (OG 137/2000). Potrivit ordonanței sunt discriminatorii:

(3) *...prevederile, criteriile sau practicile aparent neutre care dezavantajează anumite persoane, pe baza criteriilor prevăzute la alin.*

(1), *față de alte persoane, în afară cazului în care aceste prevederi, criterii sau practici sunt justificate obiectiv de un scop legitim, iar metodele de atingere a aceluși scop sunt adecvate și necesare.*

(4) *Orice comportament activ ori pasiv care, prin efectele pe care le generează, favorizează sau defavorizează nejustificat ori supune unui tratament injust sau degradant o persoană, un grup de persoane sau o comunitate față de alte persoane, grupuri de persoane sau comunități atrage răspunderea contravențională conform prezentei ordonanțe, dacă nu intră sub incidența legii penale.*

Teoria preferinței pentru discriminare și discriminarea statistică

Analizând strict discriminarea pe piața muncii, putem vorbi de motive diferite care stau la baza discriminării. Conform teoriei lui Becker (1971), unii angajatori decid să angajeze sau să nu angajeze o persoană datorită prejudecăților existente, alții nu angajează o persoană datorită faptului că acesta ar putea prezenta costuri suplimentare. Cele două acțiuni au motivări diferite, așa cum este expus în teoria preferinței pentru discriminare și teoria discriminării statistice.

Teoria preferinței pentru discriminare

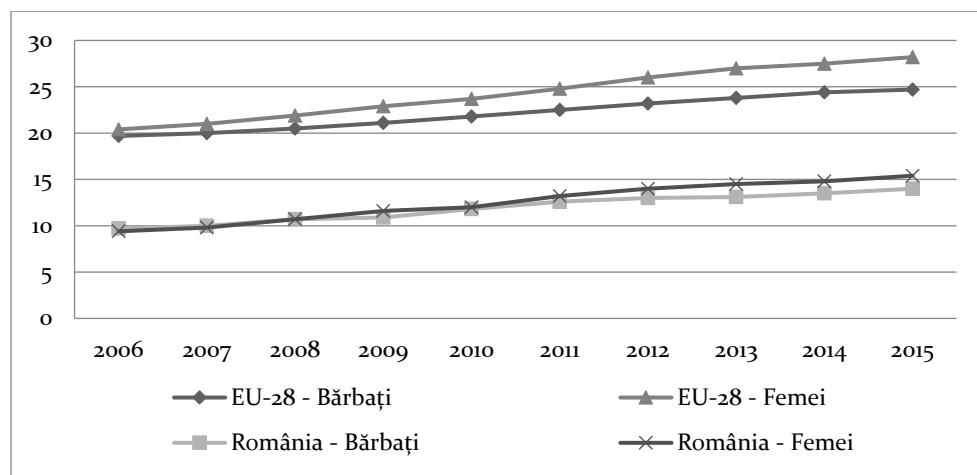
Teoria preferinței pentru discriminare presupune că angajatorul, datorită prejudecăților existente, nu dorește să angajeze o persoană membră a unui anumit grup, indiferent de competențele sale. Această alegere nu are niciun fundament rațional sau economic, este bazată doar pe preferința individuală al angajatorului. Pe piața muncii distingem trei tipuri de agenți care discriminează în acest mod: angajatorii, salariații și consumatorii.

Conform acestui model, o persoană care aparține unui grup marginalizat va beneficia de o remunerație mai mică la locul de muncă decât o persoană cu aceleași competențe, dar care nu aparține unui astfel de grup.

Cu cât este mai intens gradul de prejudecată, cu atât mai mult diferența de salarizare dintre grupul majoritar și cel minoritar va crește. Un exemplu în acest sens putem spune că este diferența dintre salariile bărbaților și salariile femeilor. Discriminarea între salariați poate rezulta în diferențe de salarizare între grupuri. Atunci când avem două grupuri de salariați (de exemplu bărbați și femei), locurile de muncă sunt puține, grupul 1 discriminează grupul 2, iar cei din grupul 1 vor solicita un salariu mai mare pentru a lucra cu cei din grupul 2. Motivarea financiară a celor din grupul 1 va rezulta în scăderea salariului celor din grupul 2.

Din graficul de mai jos observăm că în ultimii 10 ani, persoanele de sex feminin încadrate în sistemul educațional universitar sunt majoritare în universități în toată Europa. În România, procentul femeilor și bărbaților cu studii superioare a început să difere încă din anul 2009 în favoarea femeilor.

Figura 1. Reprezentarea autoarei în baza datelor de la EUROSTAT

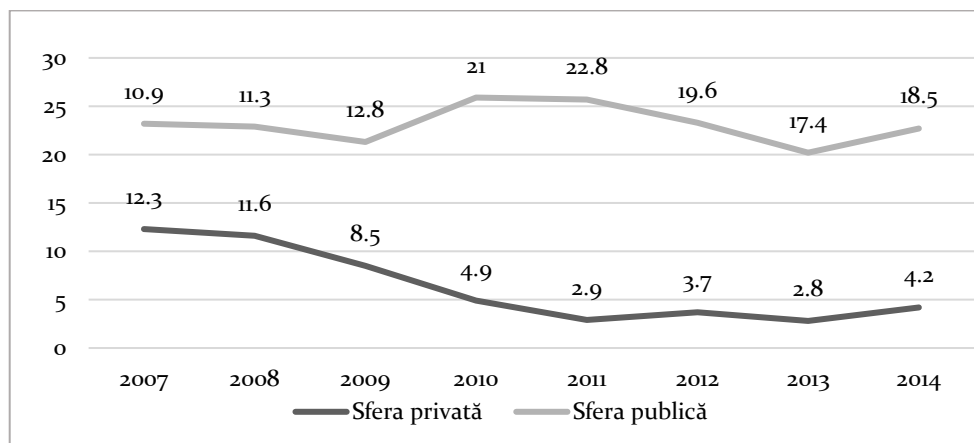
Având în vedere faptul că la nivelul Uniunii Europene femeile au mai mulți ani de studiu decât bărbații, câștigurile sunt în general mai mici cu 19.7% decât cele ale bărbaților (EUROSTAT, 2016).

Următorul grafic prezintă diferența de remunerare a bărbaților față de femei (exprimată în procente) în România. Putem observa că trendul european este întâlnit și în cazul României. Diferența este mai evidentă în sfera publică, unde segregarea ocupațională este cea mai accentuată. În general, majoritatea lucrătorilor în sistemul de educație (pedagogi), sistemul de sănătate (asistente, infirmiere), administrație (funcționari publici) sunt

Traectorii familiale. România în context european

femei. Funcțiile publice înalte și alte funcții în domenii de prestigiu sunt ocupate în majoritate de bărbați.

Figura 2. Diferențele exprimate procentual dintre salariile femeilor și ale bărbaților în perioada 2007-2014. Comparare între sfera publică și sfera privată din România

Discriminarea prin interes poate rezulta și din comportamentul consumatorilor, care nu vor cumpăra bunuri sau servicii de la firme care lucrează cu grupuri considerate inferioare. De exemplu un client va refuza cumpărarea bunurilor lucrate de romi. Consumatorii vor fi dispuși să cumpere aceste servicii sau bunuri doar dacă vor plăti un preț mai mic pentru ele. Acest comportament va determina micșorarea salariului celor din grupuri considerate inferioare sau va rezulta în neangajarea lor.

Discriminarea statistică

În modelele discutate anterior discriminarea se produce datorită unui gust, unei preferințe. Discriminarea statistică în schimb nu se produce datorită preferințelor individuale. La angajare, se va lua în calcul costul implicit, preferându-se costuri cât mai mici. Dacă angajatorul este convins că un grup minoritar nu vorbește suficient de bine limba statului (de exemplu maghiarii), va ezita să angajeze un minoritar față de un majoritar, nu din cauza preferinței personale, ci datorită costului și timpului suplimentar ce trebuie investit. Acest aspect va discrimina acei minoritari care vorbesc limba statului la fel de bine ca și majoritarii. În aceeași ordine de idei, angajatorul va fi reticent să angajeze tinere femei căsătorite, dar fără copii, pentru că se așteaptă de la acestea ca în scurt timp să intre în concediu de maternitate, fapt care va aduce

costuri suplimentare angajatorului. În acest mod, angajatorul va exclude tinerele femei de la angajare, sau va fi dispus să plătească salariu mai mic în cazul lor. Problema așadar, este că angajatorul nu va lua în calcul productivitatea individuală a candidatului ci va alege în funcția așteptărilor cu privire la productivitatea unei persoane care aparține unui anumit grup. Vor fi discriminați toți acei candidați aparținând de un grup minoritar care au o productivitate individuală similară celor majoritare. Așteptările angajatorilor deseori rezultă din prezumții greșite, din lipsă de informare, dar nu din preferință individuală sau un gust.

Segregarea ocupațională

Așa cum am văzut mai sus, rezultatul discriminării pe bază de preferințe sau a discriminării statistice devine evidentă prin segregarea ocupațională, adică persoanele care aparțin unui grup se concentrează în anumite domenii ocupaționale. Motivele sunt diferite: în anumite ocupații, angajatorii discriminează mai puternic decât în altele, iar anumite meserii sunt mai acceptate social pentru anumite categorii de persoane (de ex. Femeile în învățământ preșcolar și primar).

Efectele discriminării

Observând teoriile referitoare la prejudecăți (Dollard, 1938; Allport, 1954; Asch, 1955; LeVine și colab., 1972; Aronson, 1987), putem concluda, că persoana care aparține unui grup dominant favorizează propriul său grup, de regulă, în detrimentul altuia, iar persoanele aparținând de grupul considerat inferior sunt văzute ca fiind mai omogene, putând fi descrise prin câteva caracteristici și comportamente.

Ce se întâmplă cu persoanele care aparțin de grupul inferior? Cum își văd ei grupul și propria lor persoană în relația cu grupul din care se consideră că fac parte? Cercetările demonstrează că în câteva instanțe, persoanele care aparțin unui grup considerat inferior, nu numai că acceptă prejudecățile negative, dar le și interiorizează. Cercetarea clasică în acest sens a fost efectuată de Clark și Clark (1947). Persoanele care au participat în cercetare au fost copii albi și negri, cu vârsta între 3 și 7 ani, din Statele Unite ale Americii. Fiecare copil avea în față două păpuși: una cu piele albă, alta cu piele neagră. Experimentatorul a adresat următoarele rugăminți fiecărui copil: *Arată-mi*

Traectorii familiale. România în context european

păpușa cu care ai vrea să te joci!, Dă-mi, te rog, păpușa frumoasă!, Arată-mi păpușa urâtă! și Care este păpușa care are pielea mai frumoasă? Rezultatul a fost dramatic: copii de culoare respingeau păpușa cu pielea neagră, preferând cea cu pielea albă. La vârstă atât de fragedă copiii de culoare aveau deja identitate negativă, își vedeau propriul grup ca fiind inferior, mai puțin valoros (Clark și colab., 1974).

Asher și Alen (1969) au repetat experimentul, de data asta cu copii cu vârsta între 3 și 8 ani. Au primit rezultate similare ca și Clark și Clark cu douăzeci de ani în urmă (Asher și colab., 1969).

În studiul efectuat în Ungaria de Siklaci (2008) au participat adulți romi și maghiari. Persoanelor li s-au arătat fotografii cu familii rome și ne-rome, iar ei trebuiau să decidă care fotografii ar fi mai potrivite pentru a promova patru produse diferite. O majoritate semnificativă de romi alegeau fotografii cu persoane ne-rome, declarând că acele fotografii le plac mai mult (Siklaci, 2008).

Delgado a analizat efectele discursului instigator la ură. Conform cercetării lui, acesta produce efecte negative la trei nivele: în primul rând este dăunător în mod direct pentru persoana împotriva căreia este îndreptat discursul, în al doilea rând este afectată persoana care instigă la ură, deoarece simțul său moral de responsabilitate în societate scade, iar nu în ultimul rând, societatea are de suferit din cauza rasismului legitimat, care nu face altceva decât să adâncească decalajul economic, politic și social dintre grupuri (Delgado, 2012).

Scopul și metodologia cercetării

Prezenta cercetare a născut din idea de a analiza cât de vizibile sunt efectele discriminării asupra femeii angajate care rămâne gravidă și dorește să-și crească copilul beneficiind de concediu de creștere a copilului. Acest concediu înseamnă că angajata lipsește de la locul de muncă până la doi ani, respectiv trei ani în cazul copilului cu handicap, după care angajatorul este obligat să o reangajeze pentru o perioadă minimă de șase luni. Dorim să măsurăm în cât timp își recuperează practic mama reîntoarsă la locul ei de muncă salariul deținut anterior intrării în concediu de maternitate, funcția deținută, cât timp necesită ca lucrătoarea să ajungă la nivelul de satisfacție în domeniul ei de activitate față de satisfacția în muncă avută anterior intrării în

concediu și în cât timp recuperează decalajul în privința formării profesionale, formale sau informale, față de colegii lor în funcții similare. Presupunem că tranziția de la statutul de mamă care își crește copilul acasă la cel de femeie angajată nu este ușoară, însă femeile care au fost discriminate la locul lor de muncă în timpul sarcinii, riscă să fie supuse altor forme de discriminare sau timpul necesar recuperării absenței de pe piața muncii să fie mai mare.

Eșantionare și descrierea respondenților

Pentru a determina existența discriminării la locul de muncă după ce angajatorul a luat la cunoștință faptul că femeia este însărcinată, respectiv la întoarcere, după efectuarea concediului de creștere a copilului, am aplicat un chestionar în municipiul Târgu Mureș, județul Mureș. Pentru acest oraș am căutat în Registrul Național al ONG-urilor de pe pagina web a Ministerului Justiției organizațiile non-profit care activează în domeniul protecției femeilor și mamelor. Din totalul celor 1222 de asociații înregistrate în municipiul Târgu Mureș până în februarie 2016, am găsit un număr de patru asociații care activează în domeniul protecției intereselor femeilor și o organizație care are ca scop crearea unor platforme de întâlnire și facilitare a schimbului de experiențe dintre tinerele mame. Cea din urmă a fost contactată în februarie, iar din lista lor de membri și lista persoanelor afiliate au fost alese aleatoriu 100 de persoane, rata de răspuns fiind de 97%. Membrii și persoanele afiliate asociației sunt preponderent mame sau femei gravide cu studii superioare, provenind din zona urbană sau suburbană a municipiului Târgu Mureș, cea ce se și reflectă în chestionar.

Din cei 97 de respondenți, 17 persoane au vârsta cuprinsă între 25-30 de ani, 38 de femei între 31-35 de ani, 18 femei între 36-40 de ani, și 11 femei cu vârsta peste 40 de ani. Din zonă rurală provin 16 femei, pe când din zona urbană 81 de respondente. În cea ce privește nivelul educațional, 81 dintre femei au completat studii superioare, 14 au studii medii cu bacalaureat și două persoane aveau școala profesională încheiată la momentul completării chestionarului. Un număr de 22 femei erau gravide sau își efectuau încă concediul de creștere a copilului.

Prezentarea chestionarului

Chestionarul online aplicat a fost structurat în trei părți: prima parte a avut în vedere colectarea datelor demografice (vârsta mamei, localitatea de domiciliu, nivelul studiilor, anul nașterii copiilor, raportul și vechimea în muncă, precum și funcția avută înainte de a anunța angajatorul asupra stării de graviditate). În a doua parte, relativ la perioada de când angajatorul a fost anunțat asupra stării de graviditate și până la intrarea în concediul de creștere a copilului, am urmărit următoarele aspecte: reacția angajatorului și a colegilor după anunțarea stării de graviditate, drepturile solicitate în timpul sarcinii și drepturile de care a beneficiat gravida, dacă s-a considerat discriminată în această perioadă, respectiv schimbările survenite la locul de muncă, dacă a fost cazul, după anunțarea stării de graviditate; iar a treia parte a chestionarului s-a referit la perioada după ce angajata s-a întors la locul de muncă, după efectuarea concediului de creștere a copilului (perioada concediului de creștere a copilului, luna în care s-a întors mama la muncă, dacă s-a considerat discriminată după întoarcere, schimbările la locul de muncă intervenite după întoarcere etc.). De asemenea, respondentele au fost rugate să precizeze cât timp le-a luat să ajungă la nivelul colegilor de muncă sau situația personală avută la locul de muncă înainte de a rămâne gravidă din privința salariului primit, funcției deținute, rezultatelor și formării profesionale formale sau informale. Acest ultim aspect ne formează o idee asupra decalajului creat (real sau perceput) între situația socio-profesională după reîntoarcerea la locul de muncă.

Ipoteze de cercetare

- 1.) Tinerele mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului, , au un salariu mai mic decât cel pe care îl câștigau înainte să rămână însărcinate, spre deosebire de mamele niciodată discriminate, reîntoarse la muncă, care își păstrează salariul la cel puțin nivelul de dinaintea plecării în concediu de maternitate.
- 2.) Tinerele mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului, sunt reangajate în funcții sau în condiții mai slabe față de cel deținut înainte să

rămână însărcinate, spre deosebire de mamele care nu au fost discriminate, reîntoarce la muncă, care își păstrează funcția sau condițiile de muncă la cel puțin nivelul de dinaintea plecării în concediu de maternitate.

- 3.) Performanța profesională a tinerelor mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului este evaluată ca fiind mai slabă spre deosebire de mamele niciodată discriminate, reîntoarce la muncă.
- 4.) Tinerele mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului, , au acces limitat în a participa la formări profesionale informale sau formale legate de domeniul lor de activitate, spre deosebire de tinerele mame reîntoarce la muncă, niciodată discriminate.

Metodologie aplicată

Analizăm impactul evenimentului de discriminare în viața individului prin metoda cercetării cursului vieții (Elder, 2003; Mureșan, 2012). Teoria cursului vieții s-a născut din larga recunoaștere a faptului că viața indivizilor este influențată de contextul social, cultural, istoric, politic, mereu în schimbare. Deși metoda se aplică cel mai des la analiza ciclului familial sau a carierei, metoda este ușor aplicată la mai multe domenii ale vieții. În cazul de față folosim metoda cercetării cursului vieții în vederea analizării impactului sarcinii asupra evoluției în carieră a femeii care a fost discriminată la locul de muncă. Actul de discriminare poate aduce o schimbare în viață, poate schimba traiectoria vieții construite de individ, fiind un eveniment de viață care poate produce efecte de lungă durată în viața omului.

Prezentarea rezultatelor

Un număr de 12 femei dintre respondentele care au completat chestionarul au afirmat că în perioada sarcinii au fost discriminate de către angajator, iar 5 de către colegi. Un procent total de aproximativ 18% dintre femeile gravide consideră și conștientizează că au fost discriminate la locul de muncă.

Dintre femeile care au fost discriminate de către angajator un număr de trei persoane au recurs la o remediare juridică, una dintre ele câștigând

Traectorii familiale. România în context european

procesul în instanța, iar alte două femei au depus plângere la sindicatul aferent locului lor de muncă. Într-una dintre aceste două cazuri sindicatul a făcut demersurile necesare pentru a înlătura discriminarea cu succes.

Ipoteza nr. 1: Tinerele mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului, au un salariu mai mic decât cel pe care îl câștigau înainte să rămână însărcinate, spre deosebire de mamele niciodată discriminate, reîntoarse la muncă, care își păstrează salariul la cel puțin nivelul de dinaintea plecării în concediu de maternitate.

Tabel 1. Discriminare în perioada sarcinii

	Nr. cazuri
Da, din partea angajatorului	12
Da, din partea colegilor	5
Nu	80
Total	97

Tabel 2. Testul egalității funcțiilor de supraviețuire la evenimentul recuperării decalajului salarial

Log Rank (Mantel-Cox)	Phi pătrat	Grade de libertate	Nivelul de semnificație
	15.177	1	0.000

Testul Log-rank pentru compararea complexă a funcțiilor a rămâne la nivelul salarial la reangajare (de obicei mai scăzut decât la intrare în maternitate), arată o valoare de 15,17, careia îi corespunde pentru 1 grad de libertate un nivel de semnificație de $p < 0,0001$. În consecință, ipoteza nulă a egalității funcțiilor, conform căreia tinerele mame care se reîntorc pe piața muncii după efectuarea concediului de creștere a copilului, și care au fost discriminate la locul de muncă, nu au un decalaj din privința salariului primit față de situația lor anterioară de a rămâne gravide, în comparație cu mamele reîntoarse care nu au fost discriminate în aceeași perioadă, se respinge.

Pentru estimarea probabilităților de recuperare a acestui decalaj până la o durată specificată, lucrăm cu probabilitatea cumulată de supraviețuire. Observăm că tinerele mame care au fost discriminate recuperează gradual decalajul salarial față de femeile care nu au fost discriminate.

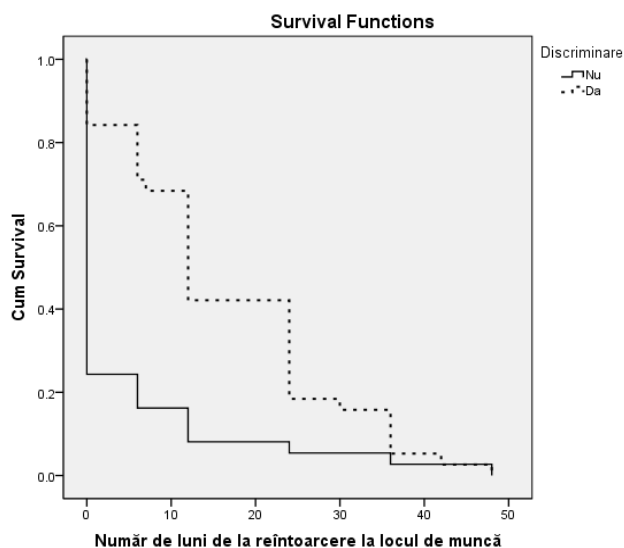
Durata medie de recuperare a salariului câștigat anterior sarcinii în rândul femeilor care au fost discriminate este de 16-17 luni, la un an și jumătate

după ce se reîntorc din concediul de creștere a copilului. Femeile care nu au fost discriminate ajung să câștige la fel ca și înaintea sarcinii în mai puțin de jumătate de an, adică în maximum 5 luni. Așa cum reiese și din graficul de mai jos, în cazul femeilor care au fost discriminate, oportunitatea maximă de a recupera decalajul salarial după reîntoarcerea la muncă este între lunile 12 și 20, pe când mamele care nu au fost discriminate recuperează pierderea salarială între mai puțin de o lună și 8 luni.

Tabelul 3. Valoriile medii și mediane a numărului de luni necesare recuperării salariilor avute înainte de plecare în concediul de maternitate (salary-gap) a mamelor reîntoarce la locul de muncă, în funcție de existența discriminării pre-maternale

Existența discriminării	Media					Mediana		
	Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%		Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%	
			Limita inferioară	Limita superioară			Limita inferioară	Limita superioară
Nu	4.378	1.734	0.979	7.778	0.000	-	-	-
Da	16.763	2.121	12.605	20.921	12.000	1.522	9.017	14.983
Total	10.653	1.543	7.630	13.677	6.000	-	-	-

Figura 3. Recuperarea decalajului salarial în rândul femeilor angajate care au fost sau nu discriminate

Putem trage concluzia că există un decalaj salarial între mamele care au fost discriminate și cele care nu au fost discriminate la locul de muncă atunci când se reîntorc la activitatea lor profesională. S-a constatat că șansele maxime de a recupera decalajul salarial pentru mamele discriminate intervine după un an de la reîntoarcere, pe când mamele care nu au fost discriminate ajung să câștige la fel sau să recupereze în mai puțin de 7 luni pierderea salarială intervenită la reîntoarcere.

Ipoteza nr. 2: Tinerele mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului, sunt reangajate în funcții sau în condiții mai slabe față de cel deținut înainte să rămână însărcinate, spre deosebire de mamele care nu au fost discriminate, reîntoarse la muncă, care își păstrează funcția sau condițiile de muncă la cel puțin nivelul de dinaintea plecării în concediu de maternitate.

În pasul următor dorim să analizăm dacă decalajul menționat mai sus apare și în ceea ce privește poziția ocupațională. Ne așteptăm ca mama reîntoarsă la locul de muncă să aibă posibilitatea să revină în aceeași funcție la locul de muncă pe care o avea înainte să intre în concediu de creștere a copilului.

Tabelul 4. Testul egalității funcțiilor de supraviețuire la evenimentul recuperării funcției prematernitate deținute la locul de muncă

	Phi pătrat	Grade de libertate	Nivelul de semnificație
Testul Log Rank (Mantel-Cox)	24.149	1	0.000

Testul Log-rank pentru compararea complexă a funcțiilor de supraviețuire la evenimentul recuperării funcției deținute la locul de muncă, arată o valoare de 24.15, căreia îi corespunde pentru 1 grad de libertate un nivel semnificativ de $p < 0,0001$. În consecință, ipoteza nulă a egalității funcțiilor, conform căreia tinerele mame care se reîntorc pe piața muncii după efectuarea concediului de creștere a copilului, și care au fost discriminate la locul de muncă, nu au un decalaj din privința funcției față de situația lor anterioară de a rămâne gravide, în comparație cu mamele reîntoarse care nu au fost discriminate în aceeași perioadă, se respinge.

Observăm că un număr semnificativ de femei discriminate la locul de muncă nu mai au posibilitatea de a reveni în funcția deținută anterior concediului de creștere a copilului, sau recuperează gradual funcția deținută. Majoritatea femeilor care nu au fost discriminate revin pe aceleași poziții, doar un procent mic (aprox. 10%) sunt cele care obțin funcții inferioare. Femeile

Impactul ascuns al sarcinii asupra evoluției în cariera profesională care au fost discriminate însă riscă să nu mai fie reangajate în funcția anterioară. După cum observăm din tabel durata medie de recuperare a poziției anterior deținute pentru femeile discriminate este de un an, intervalul cu cea mai mare probabilitate de recuperare fiind între 8 și 16 luni. Femeile care nu au fost discriminate revin la funcțiile lor sau recuperează funcția după o perioadă de mai puțin de 3 luni.

Tabelul 5. Valorile medii și mediane a numărului de luni necesare recuperării funcției avute înainte de plecare în concediul de maternitate a mamelor reîntoarse la locul de muncă, în funcție de existența discriminării pre-maternale

Existența discriminării	Media				Mediana			
	Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%		Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%	
			Limita inferioară	Limita superioară			Limita inferioară	Limita superioară
Nu	0.973	0.678	0.000	2.303	0.000	-	-	-
Da	12.237	2.086	8.147	16.326	7.000	2.642	1.822	12.178
Total	6.680	1.281	4.169	9.191	0.000	-	-	-

Ipoteza nr. 3: Performanța profesională a tinerelor mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului este evaluată ca fiind mai slabă spre deosebire de mamele niciodată discriminate, reîntoarse la muncă.

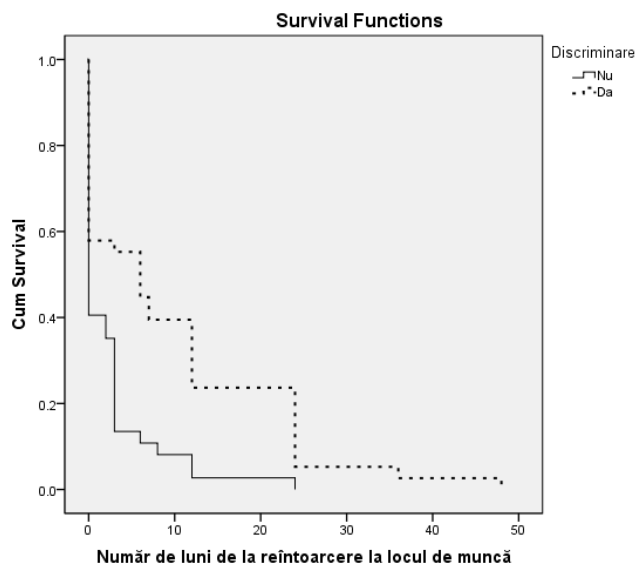
După cum am văzut, mamele discriminate la locul de muncă sunt expuse unui risc semnificativ de a avea decalaje la locul lor de muncă datorită sarcinii sau efectuării concediului de creștere a copilului, câștigând salariu mai mic sau fiindu-le oferite funcții mai mici decât cele anterioare. În următorul pas vom verifica dacă acest decalaj există și în cea ce privește performanța profesională a lucrătoarelor reîntoarse la locul de muncă în baza autoevaluării proprii.

Tabelul 6. Testul egalității funcțiilor de supraviețuire la evenimentul reatergerii nivelului performanței profesionale prematernale

Log Rank (Mantel-Cox)	Phi pătrat	Grade de libertate	Nivelul de semnificație
	12.393	1	0.000

Testul Log-rank pentru compararea complexă a funcțiilor de supraviețuire la evenimentul reatergerii nivelului performanței profesionale prematernale, arată o valoare de 12,39, căreia îi corespunde pentru 1 grad de libertate un nivel semnificativ de $p < 0,0001$. În consecință, ipoteza nulă a egalității funcțiilor se respinge. Conform ipotezei nule tinerele mame care se reîntorc pe piața muncii după efectuarea concediului de creștere a copilului, și care au fost discriminate la locul de muncă, nu au un decalaj din privința satisfacției în rezultatele lor față de situația lor anterioară de a rămâne gravide, în comparație cu mamele reîntoarse care nu au fost discriminate în aceeași perioadă.

Figura 4. Recuperarea decalajului în ceea ce privește satisfacția pentru rezultatele la locul de muncă în rândul femeilor discriminate și nediscriminate rezultate lucrătoare discriminate/nediscriminate

Observăm că un număr semnificativ de femei discriminate la locul de muncă recuperează gradual nivelul de performanță. Femeile care nu au fost discriminate sunt mult mai satisfăcute de performanța lor profesională.

După cum observăm din tabel, durata medie la care o femeie discriminată ajunge să se simtă la fel de satisfăcută cu performanțele ei profesionale la locul de muncă, în comparație cu perioada anterioară anunțării sarcinii, este de 9 luni, cu un interval între 5 și 13 luni. Femeile care nu au fost

discriminate ajung la performanța profesională similară cu cea dinaintea sarcinii într-un timp relativ scurt, în două luni, cu un interval între o lună și trei luni.

Tabelul 7. Valoriile medii și mediane a numărului de luni necesare recuperării performanței profesionale avute înainte de plecare în concediul de maternitate a mamelor reîntoarse la locul de muncă, în funcție de existența discriminării pre-maternale

Existența discriminării	Media					Mediana		
	Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%		Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%	
			Limita inferioară	Limita superioară			Limita inferioară	Limita superioară
Nu	2.432	0.787	0.890	3.975	0.000	-	-	-
Da	9.605	1.931	5.821	13.389	6.000	2.299	1.494	10.506
Total	6.067	1.126	3.861	8.273	0.000	-	-	-

Ipoteza nr. 4: Tinerele mame discriminate în perioada sarcinii și care se reîntorc la locul de muncă după efectuarea concediului de creștere a copilului, , au acces limitat în a participa la formări profesionale informale sau formale legate de domeniul lor de activitate, spre deosebire de tinerele mame reîntoarse la muncă, niciodată discriminate.

Femeile discriminate la locul de muncă după ce își anunță angajatorul asupra stării lor de graviditate au un risc semnificativ mai mare ca la reîntoarcere la locul de muncă să câștige mai puțin, să fie reangajate pe poziții inferioare, performanța lor profesională să fie mult mai scăzută față de situația anterioară sarcinii.

În cea ce urmează, vom analiza dacă și în privința accesului la formări profesionale, fie formale, fie informale, situația mamelor discriminate diferă de cele care nu au fost discriminate la locul de muncă.

Tabelul 8. Testul egalității funcțiilor de supraviețuire la evenimentul recuperării accesului la formări profesionale prematernale

Log Rank (Mantel-Cox)	Phi pătrat	Grade de libertate	Nivelul de semnificație
	6.094	1	0.014

Observăm că Testul Log-Rank, pentru compararea complexă a funcțiilor de supraviețuire la evenimentul recuperării accesului la formări profesionale prematernale, arată o valoare de 6,09, căreia îi corespunde pentru 1 grad de libertate un nivel de semnificație de $p < 0,05$. În consecință, ipoteza nulă a egalității funcțiilor se respinge. Conform ipotezei nule tinerele mame care se reîntorc pe piața muncii după efectuarea concediului de creștere a copilului, și care au fost discriminate la locul de muncă, nu au un decalaj mai mare din privința formării profesionale în domeniul lor de activitate în comparație cu mamele reîntoarse care nu au fost discriminate în aceeași perioadă.

Tabelul 9. Valoriile medii și mediane a numărului de luni necesare ca accesul la formare profesională să fie similară cu cea a colegilor, în funcție de existența discriminării pre-maternale

Existența discriminării	Media				Mediana			
	Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%		Estimație	Eroare standard	Intervalul de confidență pentru un nivel de probabilitate de 95%	
			Limita inferioară	Limita superioară			Limita inferioară	Limita superioară
Nu	3.243	1.144	1.001	5.485	0.000	-	-	-
Da	8.421	1.722	5.047	11.795	2.000	-	-	-
Total	5.867	1.075	3.760	7.973	0.000	-	-	-

După cum observăm din tabel, durata medie în care o femeie discriminată ajunge să aibă acces la un nivel de formare profesională în domeniul ei de activitate similar cu cel al femeilor nediscriminate este de aproximativ 3 luni după reîntoarcere. Probabilitatea cea mai mare de recuperare a decalajului în formare profesională este la un interval între 5 și 11 luni.

În continuare verificăm dacă cele patru criterii (salariu, funcție, performanța profesională și accesul la formarea profesională) sunt influențate și de alți factori. Vom testa dacă riscul de a recupera decalajul pentru mamele care au fost discriminate scade sau nu scade, în funcție de vechimea la ultimul loc de muncă și forma juridică a angajatorului.

Vechimea la locul de muncă este relevantă. Respondenții au marcat anii lucrați la același angajator înainte de starea de graviditate. În codificarea

datelor am considerat respondentele care au lucrat între 0-3 ani începători („entry level”), pe cele care au lucrat între 3 și 6 ani „mid-level” iar cele care au lucrat mai mult de 6 ani la același angajator „senior level”. Vechimea a contat cel mai mult atunci când am analizat decalajul dintre cele două categorii de femei (discriminate și nediscriminate la locul de muncă datorită sarcinii) în privința salariului acordat la reîntoarcere la locul de muncă. Femeile care erau discriminate și au lucrat mai puțin de 3 ani la angajator riscau să primească un salariu semnificativ mai mic ($p < 0,0001$) la reîntoarcere, în comparație cu femeile care aveau o vechime de peste 6 ani.

Vechimea a contat și în cazul funcției oferite la reîntoarcere. Femeile care au fost discriminate și au lucrat mai puțin de 6 ani, riscau în procent mult mai mare să li se acorde funcții pe poziții inferioare sau să fie detașate ($p < 0,05$) după reîntoarcere, decât în cazul femeilor care au fost discriminate dar au lucrat mai mulți ani la același angajator.

Forma juridică a angajatorului nu a fost relevantă atunci când era vorba de diferențe semnificative în recuperarea decalajului între femei discriminate și nediscriminate la locul de muncă. Timpul necesar pentru recuperarea decalajului existent după reîntoarcere nu este influențat de forma juridică a angajatorului, fie ea instituție publică, firmă sau organizație neguvernamentală.

Tabelul 10. Timpul mediu de recuperare în funcție de vechimea la locul de muncă

Vechime	Discriminare	Timpul mediu de recuperare (luni)			
		Salariu	Funcție	Preformanță profesională	Acces la formare profesională
0-3 ani	Da	24	6	8	12
	Nu	3,8	3,2	4	4
3-6 ani	Da	16,2	18	6	4,5
	Nu	4	3,3	0	3,3
Peste 6 ani	Da	12	9	9	4
	Nu	4	3,2	3,2	3,6

Concluzii

Din cele prezentate ajungem la concluzia că mamele care au fost discriminate la locul de muncă în timpul sarcinii lor sau imediat după reîntoarcere la locul de muncă, recuperează decalajul creat în semnificativ mai mult timp decât acele mame care nu au avut parte de tratament diferențiat.

Următorul tabel ilustrează impactul discriminării la locul de muncă asupra mamelor care revin din concediu de creștere a copilului, din punctul de vedere al timpului necesar pentru recuperarea decalajului creat:

Tabelul 11. Intervalul de recuperare al decalajului angajate discriminate/nediscriminate la locul de muncă

Criterii	Interval recuperare (luni)		Media de recuperare (luni)	
	Femei discriminate	Femei nediscriminate	Femei discriminate	Femei nediscriminate
Salariu	13-21	1-8	17	4
Funcție	8-16	1-2	12	1
Performanța profesională	6-13	1-4	10	2
Acces la formare profesională	5-12	1-5	8	3

Observăm că și acele femei care nu au fost discriminate la locul de muncă riscă să sufere pierderi din punctul de vedere ale criteriilor analizate. Dar în aceste cazuri avem un criteriu obiectiv (de exemplu firma sau instituția unde ar reveni mama nu mai există, a avut loc o reorganizare din considerente financiare, nu mai există programele de formare profesională ca lucrătoarea reîntoarsă să beneficieze și ea de cursuri de care anterior colegii ei au beneficiat, etc) sau angajata și-a ales alt loc de muncă din alte considerente, etc. Majoritatea angajatelor recuperează nivelul salarial avut anterior, însă femeile discriminate așteaptă în medie un an și jumătate până ajung la același nivel salarial cu colegii lor care ocupă funcții similare, sau au condiții de muncă similare. Este clar că discriminarea preferențială și/sau cea statistică își pun amprenta asupra acestui aspect: fie încrederea față de mamele reîntoarce este mică, ea fiind așteptată să dovedească că își va putea îndeplini sarcinile avute anterior, fie angajatorul acordă salariu mai mic pentru a-și recupera

costul suplimentar creat de lipsa gravidei/tinerei mame de la locul de muncă. Vechimea lucrătoarei la același angajator influențează cât de repede își recuperează acest decalaj: deși discriminată, cu cât este mai mare vechimea la locul de muncă unde se reîntoarce, cu atât mai mult va scădea timpul necesar pentru a ajunge la același nivel de salariu avut anterior.

Femeile discriminate au de suferit și în cea ce privește funcția oferită la reîntoarcerea din concediul de creștere a copilului. Ele sunt angajate în medie abia după un an în funcția deținută anterior, sau ajung să avanseze la nivelul unde au ajuns colegii lor în condiții de muncă, experiență și studii similare. Vechimea este relevantă și în acest caz. Femeile care au petrecut mai mult timp la locul de muncă (mai mult de 3 ani) anterior suspendării contractului de muncă, deși discriminate, ajung să aibă aceeași funcție pe care au avut-o înainte într-un timp mai scurt decât cele care sunt considerate începătoare.

Mamele reîntoarce la locul de muncă, care au fost discriminate, ajung să aibă aceeași performanță profesională anterior sarcinii, în medie, după 10 luni de la reîntoarcere. Chiar și femeile care nu au fost discriminate au nevoie de o perioadă de ajustare, în medie de două luni, până ce ajung la nivelul performanță profesională anterioară sarcinii. Pe de o parte, acest fenomen este de înțeles prin prisma faptului că ele trebuie să adapteze dublului rol (mamă și angajat) și pe de altă parte, trebuie să gestioneze și problemele intervenite din cauza reîntoarcerii (copilul care și-a petrecut în mare parte timpul cu mama este dat la creșă, sau o altă persoană are grijă de el, etc).

În ceea ce privește accesul la traininguri și formări profesionale, suferă cel mai puțin, femeile care au fost discriminate la locul de muncă, ele ajungând din urmă colegii în medie după 8 luni. Acest interval de timp mai scurt are de a face cu faptul că la acest punct mamele au mai multă libertate. Pe când funcția sau salariile sunt decise exclusiv de angajatori sau superiori, în cazul formării profesionale mamele pot avea un rol activ în recuperarea pierderii avute sau percepute accesând materialele necesare sau cursurile de formare chiar și în perioada concediului de creștere a copilului.

Discuții

Observăm că sarcina și perioada în care femeile lipsesc de la locul de muncă din cauza efectuării concediului de creștere a copilului au un impact asupra

Traectorii familiale. România în context european

evoluției carierei lor. În momentul întoarcerii, femeile trebuie să dovedească că își vor putea îndeplini atribuțiile anterioare sau nou create, ori angajatorul dorește să recupereze costul suplimentar creat datorită stării de graviditate.

Studiul prezentat face parte dintr-un studiu mai amplu care vizează mai multe localități, femei provenind din zone urbane și rurale, cu studii variate. În prezentul studiu majoritatea femeilor au terminat liceul și au și studii superioare, lucrând în funcții care necesită studii superioare.

Conform legislației în vigoare, femeia care alege să-și efectueze concediul de creștere a copilului, poate opta între un an și doi an de concediu. Desigur pe întreaga perioada efectuării concediului mamele pot alege să se întoarcă mai devreme. Majoritatea femeilor în eșantionul nostru au ales să rămână cu copilul timp de doi ani. În următorul pas ar fi interesant de analizat dacă decalajul creat se recuperează într-un timp mai scurt atunci când mamele aleg să stea acasă cu copilul pentru o perioadă mai scurtă. În cazul eșantionului nostru nu a existat această posibilitate deoarece foarte puține femei au ales să se întoarcă după o perioadă mai scurtă de un an sau un an, iar datele obținute nu ar fi fost semnificative statistic.

Perioada de protecție oferită de stat după reîntoarcere la locul de muncă (conform căreia lucrătorea nu poate fi concediată timp de 6 luni) nu dovedește a fi suficientă nici măcar în cazul femeilor care nu au fost discriminate în perioada sarcinii. Discriminarea în perioada sarcinii, în schimb, este un bun predictor asupra greutăților care vor trebui întâmpinate la reîntoarcere, dacă femeile ajung să fie reangajate.

Bibliografie

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley, Reading, Mass.

Aronson, E. (1987). *A tarsas leny*, Budapesta: Editura Kozgazdasagi es jogi.

Asher S. R., Allen, V. L. (1969). *Racial Preference and Social Comparison Processes*. Journal of Social Issues, 25, 157-166.

Asch, S. (1955). Opinions and Social Pressure In: *Scientific American*, vol. 193, no. 5, pp. 31-35.

Becker, G. (1971). *The Economics of Discrimination*, Economic Research Studies, Chicago: University of Chicago Press.

Clarck, K. B., Clark, M. P. (1947). Racial Identification and Preference in Negro Children. În Newcomb, T., Hartly, E. L. (coord.) *Readings in Social Psychology*. New York, Hold, p. 169-178.

Consiliul Europei (1992) Jurnalul Oficial al Comunităților Europene – L348/1 din 28.11.1992, <http://www.mmuncii.ro/pub/imagemanager/images/file/Domenii/Egalitate%20de%20sanse/Directiva%20CE%2085%201992%20protectia%20materitatii%20-ro.pdf>, accesat la 26 aprilie 2016.

Convenția Internațională privind eliminarea tuturor formelor de discriminare rasială (1969) Națiunile Unite, Adoptată și deschisă spre semnare de Adunarea generală a Națiunilor Unite prin Rezoluția 2106 (XX) din 21 decembrie 1965. Intrată în vigoare la 4 ianuarie 1969, conform dispozițiilor art. 19., ratificată de România prin la 14 iulie 1970 prin Decretul nr. 345, publicat în Buletinul Oficial al României, Partea I, nr. 92 din 28 iulie 1970, prin Legea nr. 144/1998, republicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 261 din 13 iulie 1998.

Convenția asupra eliminării tuturor formelor de discriminare față de femei (1981), Adoptată și deschisă spre semnare de Adunarea generală a Națiunilor Unite prin Rezoluția 34/180 din 18 decembrie 1979. Intrată în vigoare la 3 septembrie 1981, conform dispozițiilor art. 27(1.), ratificat de România la 26 noiembrie 1981 prin Decretul nr. 342, publicat în Buletinul Oficial al României, Partea I, nr. 94 din 28 noiembrie 1981.

Delgado, R. (2012). Words that Wound: A Tort Action for Racial Insults, Epithets and Name Calling. În Matsuda, M. J., Lawrence, C. R., Delgado, R., Crenshaw, K. W., *Words that Wound*, Part IV, p. 88-110.

Dollard, J. (1938). Hostility and Fear in Social Life. În *Social Forces*, Vol. 17, p. 15-2.

Elder, G. Jr., Kirkpatrick, J. M., Crosnoe, R. (2003). The Emergence and Development of Life Course Theory. În *Handbook of the Life Course*, New York: Kluwer Academic, Plenum Publishers, p. 3-19.

Traectorii familiale. România în context european

EUROSTAT (2016). http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Main_Page, accesat pe 28 aprilie 2016.

Ghețau, V. (1997). *Evoluția fertilității în România. De la transversal la longitudinal*, Revista de Cercetări Sociale, Nr. 1/1997.

INSSE 2012 Evoluția natalității și fertilității în România, http://www.insse.ro/cms/files/publicatii/Evolutia%20natalitatii%20si%20fertilitatii%20in%20Romania_n.pdf, accesat pe 23 aprilie 2016.

Registrul Național al ONG-urilor al Ministerului Justiției (2016) <http://www.just.ro/registrul-national-ong/> accesat în 3 februarie 2016.

LeVine, R. A., Campbell, D. T. (1972). *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behaviour*. New York: The Journal of Politics, New York, John Wiley and Sons.

Legea nr. 221/2010 pentru ratificarea Convenției privind drepturile persoanelor cu dizabilități, adoptată la New York de Adunarea Generală a Organizației Națiunilor Unite la 13 decembrie 2006, deschisă spre semnare la 30 martie 2007 și semnată de România la 26 septembrie 2007, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 792 din 26 noiembrie 2010.

Mureșan, C. (2012), *Schimbările comportamentului familial în România: o abordare din perspectiva cursului vieții*. Cluj Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Notestein, F. W. (1945). Population — The Long View. În Schultz, T. W., (coord.), *Food for the World*. Chicago: University of Chicago Press.

Organizația Internațională a Muncii (2000). Convenția 183/2000, http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?id=37057 accesat la 26 aprilie 2016.

Siklaki, I. (2008). *Integrált reklámok fogadtatása*. Jel-Kép, 4: 9-30.

Thompson, W. S. (1929). *Population*, American Journal of Sociology 34 (6): 959-975.

CAPITOLUL 11

Non-parentalitatea și factorii săi explicativi¹

Cristina Faludi

Introducere

Non-parentalitatea este un subiect neacoperit în literatura științifică legată de fertilitate din România. Dacă în perioada comunistă, natalitatea depășea în România nivelul înlocuirii generațiilor – de 2,1 copii la o femeie – după schimbarea regimului totalitar, ratele fertilității s-au prăbușit rapid și s-au stabilizat la unul dintre cele mai scăzute nivele de pe continentul european, adică în jurul valorii de 1,3. Datorită acestei schimbări radicale, demografia români s-au concentrat asupra femeilor cu copii, căutând să explice factorii care au condus la descreșterea fertilității. Regimul politic totalitar a implementat măsuri pronataliste drastice în scopul creșterii numărului de nașteri, neglijând femeile confruntate cu probleme de infertilitate. După 1990, în România s-a perpetuat un model universal al familiei cu cel puțin un copil, persoanele fără copii fiind considerate ca un segment neglijabil al societății. În consecință, nici un interes științific nu a fost acordat subiectului non-parentalității, nici înainte de 1989, nici după căderea comunismului.

Studiile despre non-parentalitate au proliferat în sfera anglo-saxonă (în special în S.U.A., Marea Britanie și Australia), unde investigarea acestui subiect a cunoscut o tradiție mai lungă decât în oricare altă parte a lumii (Abma și Martinez, 2006). În Europa, Germania de vest, Elveția și Austria se înscriu în rândul țărilor cu cele mai înalte rate ale non-parentalității, cu ponderi de 19-20% femei fără copii în rândul cohortelor născute în anii '60 (Sobotka, 2011). Cu toate acestea, la începutul secolului XXI, studierea

¹ Rezultatele prezentate în acest capitol au fost publicate în limba engleză (Faludi, 2016).

fenomenului non-parentalității s-a extins în regiunile europene confruntate cu cele mai scăzute nivele ale fertilității, adică în țările din sudul Europei, exceptând Portugalia (Mencarini și Tanturri, 2006). Menținerea unor nivele extrem de scăzute ale fertilității în majoritatea țărilor din sudul, centrul și estul Europei a fost considerată ca una dintre cele mai importante evoluții demografice ale anilor '90 (Billari, 2004; Kohler și colab., 2002). Primele studii despre non-parentalitate s-au focusat pe traiectoriile de fertilitate ale femeilor, încercând să identifice dacă scăderea drastică a natalității, pe de o parte, și creșterea non-parentalității, pe de altă parte, ar putea să se înscrie în aceeași logică. Cu alte cuvinte, cercetătorii au încercat să investigheze dacă aceiași factori responsabili pentru descreșterea numărului de urmași și pentru amânarea nașterilor ar putea explica și creșterea fenomenului non-parentalității. Ei bine, aceste studii, nu au găsit un set integrat de explicații pentru extinderea ratelor de non-parentalitate în Europa; ba mai mult, cercetătorii au admis că traiectoriile de viață către non-parentalitate ar putea să difere în mod substanțial față de traseele de viață specifice natalității foarte scăzute. În plus, s-a constatat că limitarea studierii non-parentalității la caracteristicile femeilor poate să reflecte doar o fațetă din mozaicul acestui fenomen. Altfel spus, parcursul de viață către non-parentalitate nu se reduce doar la o angajare deliberată a femeii, ci încorporează deopotrivă istoria parteneriatelor, respectiv preferințele și deciziile partenerului de cuplu. Potrivit studiilor anterioare, se pare că răspândirea non-parentalității în rândul bărbaților are explicații diferite, fapt pentru care includerea bărbaților în analiza fenomenului nu poate fi ocolită dacă se dorește înțelegerea dinamicii fenomenului în funcție de gen (Mencarini și Tanturri, 2006). În sprijinul acestor afirmații vin rezultatele unui studiu efectuat la mijlocul anilor 2000, care a arătat că non-parentalitatea voluntară atinge valori mai ridicate în rândul bărbaților decât în rândul femeilor (Hakim, 2005).

Până de curând, non-parentalitatea a fost atribuită unor determinanți tradiționali, care includeau problemele de infertilitate sau celibatul permanent (Tanturri, 2010). Însă studiile cele mai recente au relevat că răspândirea non-parentalității în societățile europene post-moderne se datorează unor factori aparte: fie femeile, singure sau în parteneriat, fără a avea probleme de infertilitate, aleg în mod liber să rămână fără copii, fie ele rămân în mod neintenționat fără copii, ca și consecință a amânării maternității sau ca rezultat al unor circumstanțe exterioare nefericite, legate în special de

Non-parentalitatea și factorii săi explicativi instabilitatea și fragilitatea cuplului (Mencarini și Tanturri, 2006). Determinanții moderni atribuie non-parentalitatea unui sistem nou de preferințe, care se încadrează într-o serie de schimbări ale normelor colective, ce fac din maternitate mai degrabă o chestiune de opțiune individuală și de alegere a unui anumit stil de viață decât o obligație față de societate (Hakim, 2002).

Dintr-o perspectivă demografică, tendința de creștere a fenomenului non-parentalității nu poate fi separată de constelația de transformări remarcate în ultimele decenii în comportamentul europenilor legat de fertilitate. Astfel, schimbările dramatice din sfera comportamentului legat de familie și fertilitate, începute în societățile europene după încheierea perioadei de baby-boom, adică după 1960, s-au propagat dinspre regiunea nordică către cea vestică și sudică, ajungând să afecteze în final și regiunea centrală și estică a continentului, după instalarea democrației în fostele țări comuniste. Datele colectate la nivel macro- și microsocial au ilustrat următoarele transformări: descreșterea ratelor nupțialității și micșorarea dimensiunii familiei, răspândirea coabitării și creșterea ratelor de divorț în cele mai multe țări vest-europene. Conceptul cheie care a captat tendințele convergente privind formarea parteneriatelor și parentalitatea în zorii noului mileniu este *amânarea*. Așadar, acest termen s-a impus în privința evenimentelor specifice tranziției europenilor către viața de adult. Într-adevăr, în prezent, tinerii aleg să părăsească casa părintească, să-și întemeieze un parteneriat stabil și să dea naștere primului copil mai târziu comparativ cu generațiile anterioare. Pe parcursul carierei reproductive, tendința de a amâna principalele evenimente ale etapei de adult se combină cu un traseu de viață destandardizat tot mai accentuat (Billari, 2004; Rowland, 2007).

În privința valorilor și atitudinilor referitoare la familie, studiile recente susțin că europenii încă atașează o valoare ridicată familiei și copiilor și că predomină o atitudine pozitivă față de parentalitate în toate regiunile continentului. În același timp se constată o tot mai mare acceptanță a aranjamentelor de viață non-familiale și a non-parentalității voluntare. În Italia, religiozitatea a constituit un factor determinant tradițional al fertilității (Billari, 2004; Rowland, 2007). Ca atare, secularismul este în mai mare măsură asociat cu o fertilitate mai scăzută și cu non-parentalitatea, în timp ce femeile religioase înclină către o familie mai largă (Hobcraft și Kiernan, 1995; Mencarini și Tanturri, 2006). Un studiu american efectuat în 1982 pe date

Traectorii familiale. România în context european

individuale a arătat că femeile care alegeau să rămână fără copii obțineau venituri mai ridicate, aveau un istoric al muncii mai lung și erau mai puțin religioase decât femeile cu copii (Abma și Martinez, 2006).

România este considerată o țară conservativă din punct de vedere cultural, deoarece oamenii încă acordă o mai mare importanță valorilor tradiționale ale familiei, iar religia continuă să joace un rol important în societate (Sobotka, 2008). Cea mai mare parte a populației din România crede că biserica (ortodoxă) oferă răspunsurile corecte la chestiunile ce privesc familia. Totuși, oamenii tineri, din mediul urban și cu un nivel de educație mai ridicat îmbrățișează în mai mare măsură atitudini pozitive față de coabitare sau stilurile de viață alternative (Mureșan și colab., 2008).

Ideologia echității de gen promovează o diviziune mai egalitară între parteneri a sarcinilor domestice și a celor privind îngrijirea copiilor; cu toate acestea, se consideră că menținerea unei asimetrii de gen în interiorul familiei în sensul unei supra-încărcări de rol în cazul femeilor ar fi contribuit în mod substanțial la instalarea și menținerea unor nivele de fertilitate extrem de scăzute în regiunile din sudul, centrul și estul Europei (McDonald, 2000).

Femeile născute în deceniul 1960-1970 au fost mai în măsură să își anticipeze viitorul parcurs profesional. În consecință, acestea au investit mai mult în educația lor formală, devenind mai orientate către carieră. În procesul cristalizării identității lor sub aspectul balanței profesie – familie, talerul carierei în muncă a cântărit la fel de greu sau chiar mai greu decât cel al căsătoriei și maternității. Astfel, participarea masivă a femeilor pe piața muncii le-a asigurat independența economică și le-a permis creșterea aspirațiilor profesionale, ceea ce a condus la transformarea carierei profesionale într-o componentă esențială a traiectoriei lor de viață (Goldin, 2006; Sobotka, 2008). Pentru viitor se preconizează că femeile vor continua să-i depășească pe bărbați în privința absolvirii învățământului terțiar, fapt care le va consolida poziția pe piața muncii și siguranța economică, în timp ce bărbații vor fi mai expuși șomajului, care îi va plasa într-o postură mai dezavantajată din punct de vedere al resurselor. O astfel de dinamică va avea implicații serioase asupra viitorului familiei și fertilității, de vreme ce femeile le va fi tot mai dificil să-și găsească partenerul potrivit, care să se situeze la un nivel similar al educației și al venitului (Sobotka, 2008).

Tinerii din zilele noastre care urmăresc să-și majoreze capitalul educațional și să dobândească un statut socio-economic stabil își asumă, în

general, mai târziu responsabilitățile vieții de adult. Ei își prelungesc șederea în casa părintească și își investesc timpul și banii în activități de timp liber și divertisment înainte de a-și prelua rolurile de adult. Acest parcurs către etapa maturității este întărit și de faptul că, pentru familiile tinere din ziua de azi, costurile directe și indirecte ale creșterii copiilor sunt destul de ridicate (De Santis și Livi Bacci, 2001).

Pe de altă parte, socializarea timpurie a fetelor în familie influențează preferințele ulterioare în planul reproducerii. În consecință, o femeie care este încurajată de mică să se canalizeze pe traiectoria educațională și pe dezvoltarea unei cariere, se va simți realizată prin reușita în carieră, iar împlinirea prin maternitate va ocupa un loc secund. De obicei, aceste femei împing decizia de a da naștere unui copil atât de departe încât ajung să se confrunte cu probleme de subfertilitate sau infertilitate specifice perioadei de final a vârstei reproductive. În societatea actuală alegerea maternității sau eludarea ei sunt deopotrivă posibile, de vreme ce comunitatea nu mai sancționează parcursurile de viață diferite ale femeilor (Tanturri, 2012).

La un palier macrosocial de analiză, modelul de politici familiale pe care un stat îl implementează are un cuvânt de spus în explicarea tendințelor fertilității. De pildă, în Italia și în România, sistemul de politici sociale și familiale nu este capabil să ofere asistența necesară categoriilor de populație vulnerabile (în special copii și vârstnici), așa încât sarcina îngrijirii și asistenței membrilor vulnerabili sau cu dizabilități cade în grija familiei (Rotariu și colab., 2012). Această stare de fapt consolidează relațiile intergeneraționale, însă, cel puțin în România, întărirea legăturilor intrafamiliale pare a fi mai degrabă rezultatul unor constrângeri decât al unei alegeri deliberate. Și din nefericire, efectul poverii pe care familia o resimte datorită îngrijirii membrilor săi vulnerabili vine să descurajeze planurile de a avea copii în rândul familiilor tinere. Acest efect negativ asupra fertilității a fost documentat în Italia, o societate caracterizată de un puternic familialism (Dalla Zuanna, 2001): în conformitate cu transmiterea intergenerațională a modelului de fertilitate, mamele își educă fetele în direcția unui model de familie cu mai puțini copii, fiind invocată dificultatea de a le asigura urmașilor o calitate a vieții cât mai ridicată.

Începând cu anii '90, țările din estul Europei s-au confruntat cu un declin rapid și dramatic al ratelor fertilității, amânarea mariajului și scăderea ratelor nupțialității, creșterea coabitării și înmulțirea sarcinilor și a nașterilor

Traectorii familiale. România în context european

în afara căsătoriei sau al unui parteneriat stabil (Sobotka, 2008). Din 1990, rata totală a fertilității a scăzut drastic de la un nivel apropiat de cel necesar pentru asigurarea înlocuirii generațiilor la 1,3 în anii următori, rămânând la un nivel de platou până în prezent. În România, ponderea nașterilor în afara unei uniuni de cuplu (căsătorie sau coabitare) în totalul nașterilor a crescut de la sub 5% în 1990, la 30% după un deceniu. Nașterile în cadrul căsătoriei au tins să survină la o vârstă ușor mai înaintată a mamei; în schimb, nașterile în afara uniunii au aparținut mai ales unor mame foarte tinere, cele mai multe sub 20 de ani (Rotariu și colab., 2012; Faludi, 2013).

Aceste tendințe s-au remarcat în timpul instalării economiei de piață capitaliste și s-au accentuat o dată cu prelungirea perioadei de recesiune economică și a turbulențelor politice (Castiglioni și colab., 2016). În această parte a Europei, criza socio-economică parcă nesfârșită, apărută după instalarea regimului democratic, a făcut ca întemeierea unei familii să fie o chestiune mai dificilă decât în timpul perioadei comuniste. Locuințele au devenit greu accesibile ca și cost, locurile de muncă pentru tineri s-au împuținat și au fost recompensate cu salarii mici, iar șomajul în rândul tinerilor a crescut. De vreme ce condițiile ca un cuplu să ia decizia căsătoriei în prezent, în special deținerea unui adăpost și a unui loc de muncă stabil, sunt din ce în ce mai greu de îndeplinit, tinerii tind să amâne momentul mariajului și al nașterii primului copil. În același timp, și tinerii din România sunt mai orientați către educație (Castiglioni și colab., 2016). Aceste tendințe produc un impact mai puternic asupra carierei reproductive a femeilor decât a bărbaților, fiindcă amânarea vârstei la primul parteneriat stabil și la maternitate le reduce perioada reproductivă și le crește probabilitatea de a ajunge în mod involuntar fără copii.

Deși studiul sistematic al non-parentalității în România se află într-un stadiu incipient, putem presupune că drumul către non-parentalitate este unul sinuos și multifățetat și că rămânerea fără copii nu e neapărat rezultatul unei decizii clare și constante, ci e mai degrabă rezultatul unei oscilări între alegeri și constrângeri (Faludi și Cîmpianu, 2014).

Obiective

Acest capitol își propune să identifice parcursurile de viață tipice către non-parentalitate din România și să investigheze dacă există un profil unic al

persoanelor fără copii pentru țara noastră sau, dimpotrivă, se prefigurează un profil comun al acestor persoane pentru partea de est a Europei.

Dorim să subliniem de la bun început că acest studiu nu are ca unitate de analiză cuplul și nu ia în considerare modul în care caracteristicile pe care le împărtășesc cei doi parteneri pot contura traiectoria de viață a cuplului către non-parentalitate. În schimb, ne-am propus să acordăm aceeași importanță tipologiei femeilor și bărbaților. De aceea ne întrebăm dacă factorii care afectează probabilitatea de a rămâne fără copii acționează într-un mod similar sau diferit în funcție de gen. Pornim de la supoziția că în perioada regimului comunist, în România predomina un model homogamic de cuplu, însemnând că cei doi parteneri dețineau un statut socio-economic similar (Grow, Van Bavel și De Hauw, 2014). Întrebarea ar fi dacă acest model s-a perpetuat și după schimbarea regimului de guvernământ sau caracteristicile femeilor și bărbaților fără copii reflectă mai degrabă o asimetrie de tip hipogamic (femeia are un statut socio-economic mai ridicat decât partenerul ei) sau hipergamic (bărbatul deține un statut socio-economic superior partenerei sale). De asemenea, ne propunem să investigăm dacă profilul femeilor și bărbaților fără copii din România este unic sau comun în raport cu cel al altor două țări aparținând Europei de est, și anume Bulgaria și Rusia.

Studiul nostru are următoarea structură: în primă fază, am construit un profil teoretic al femeii tradiționale cu copii din România, pe baza cercetărilor despre fertilitate anterioare; în a doua fază, cu ajutorul analizei de regresie logistică, am căutat identificarea portretului femeilor fără copii din România; în a treia fază, am comparat profilul femeilor fără copii cu acela al bărbaților fără copii din România; în a patra fază, analiza comparativă de gen a fost aplicată și pentru Bulgaria și Rusia, în scopul determinării profilului femeilor fără copii, respectiv al bărbaților fără copii din celelalte două țări est-europene incluse în studiu; într-o ultimă fază, am grupat profilurile persoanelor fără copii din cele trei țări separat în funcție de gen, pentru a vedea dacă există mai degrabă similarități sau disparități între femeile și bărbații fără copii din România, Bulgaria și Rusia.

Date și metodă

Am explorat întrebările de cercetare sub auspiciile Programului Generații și Gen, care reprezintă primul studiu extins ce permite acoperirea unui vid din

Traectorii familiale. România în context european

literatura de specialitate privind tematica non-parentalității în societățile est-europene. Primul val al Anchetei Generații și Gen (GGG) a fost aplicat în perioada 2004-2005 în nouă țări foste comuniste, pe eșantioane reprezentative la nivel național. Însă date în integralitate comparabile pentru tematica investigată sunt disponibile doar pentru trei dintre ele: România, Bulgaria și Rusia.

Primul val al GGG și singurul disponibil în România a fost condus de Institutul Național de Statistică și finanțat de Fondul Națiunilor Unite pentru Populație (United Nations Population Fund – UNFPA) și de Institutul de Cercetări Demografice MaxPlanck (Max Planck Institute for Demographic Research – MPIDR) din Rostock, Germania. Datele au fost culese în 2005, pe un eșantion național de 11986 de persoane trăind în gospodării separate, dintre care 6009 femei și 5977 bărbați cu vârste cuprinse între 18-79 ani.

În Bulgaria, au fost aplicate două valuri ale GGG, în perioada 2004-2007, sub coordonarea Academiei de Științe a Bulgariei (Bulgarian Academy of Sciences) și cu suportul financiar al MPIDR, UNFPA și al Ministerului Muncii și Politicilor Sociale (Ministry of Labor and Social Policy). În analizele acestui capitol au fost folosite doar datele din primul val al GGG, care au fost colectate între anii 2004-2005. Au fost investigate 12858 persoane din gospodării diferite, incluzând 7007 femei și 5851 bărbați, cu vârste cuprinse în intervalul 18-85 ani.

În cazul Rusiei, primul val al GGG a fost aplicat între anii 2004-2008, în 32 regiuni reprezentative la scală națională, incluzând 11261 persoane vorbitoare de rusă din gospodării private, dintre care 7038 femei și 4223 bărbați, cu vârste între 18-79 ani. Datele au fost colectate de Centrul Independent de Cercetări Demoscope (Demoscope Independent Research Center – DIRC) și Institutul Independent de Politici Sociale (Independent Institute for Social Policy – IISP), fiind finanțat de Fondul de Pensii al Federației Ruse (Pension fund of the Russian Federation (PFR), MPIDR și IISP.

Pentru fiecare țară, am delimitat câte un sub-eșantion, reprezentând femeile și bărbații cu vârste cuprinse între 30-49 ani. Structura acestor sub-eșantioane privind grupa de vârstă, genul și țara este ilustrată în Tabelul 1.

În cazul României, cohortele având vârste cuprinse între 40-49 de ani la momentul anchetei GGG s-au născut între anii 1956-1965, ceea ce înseamnă că și-au petrecut perioada de mijloc a vârstei lor reproductive în perioada comunismului, de vreme ce aveau între 25-34 de ani la momentul schimbării

regimului politic de la sfârșitul anului 1989. La acel moment, modelul românesc al fertilității era unul precoce și universal (Rotariu și colab., 2012). În plus, România se caracteriza printr-un model tradițional de familie, care considera căsătoria ca pe cel mai potrivit context pentru a da naștere și a crește copii. De aceea, chiar dacă un copil era conceput în afara mariajului, partenerii își oficiau căsătoria până la momentul nașterii (Perelli-Harris și colab., 2009).

Însă cohortele care aveau 30-39 de ani la momentul anchetei GGS, născute între anii 1966-1975, de-abia intraseră în perioada fertilă la căderea comunismului. Având în vedere schimbările rapide și dramatice ale fertilității din România de la începutul anilor '90 și recente tendințe observate în alte țări europene, ne putem aștepta la creșterea non-parentalității la această categorie de vârstă. Chiar dacă non-parentalitatea nu este un fenomen nou în Europa, literatura de specialitate a arătat că determinanții non-parentalității s-au schimbat de-a lungul vremii (Dykstra și Hagestad, 2007; Dykstra, 2009; Tanturri, 2012).

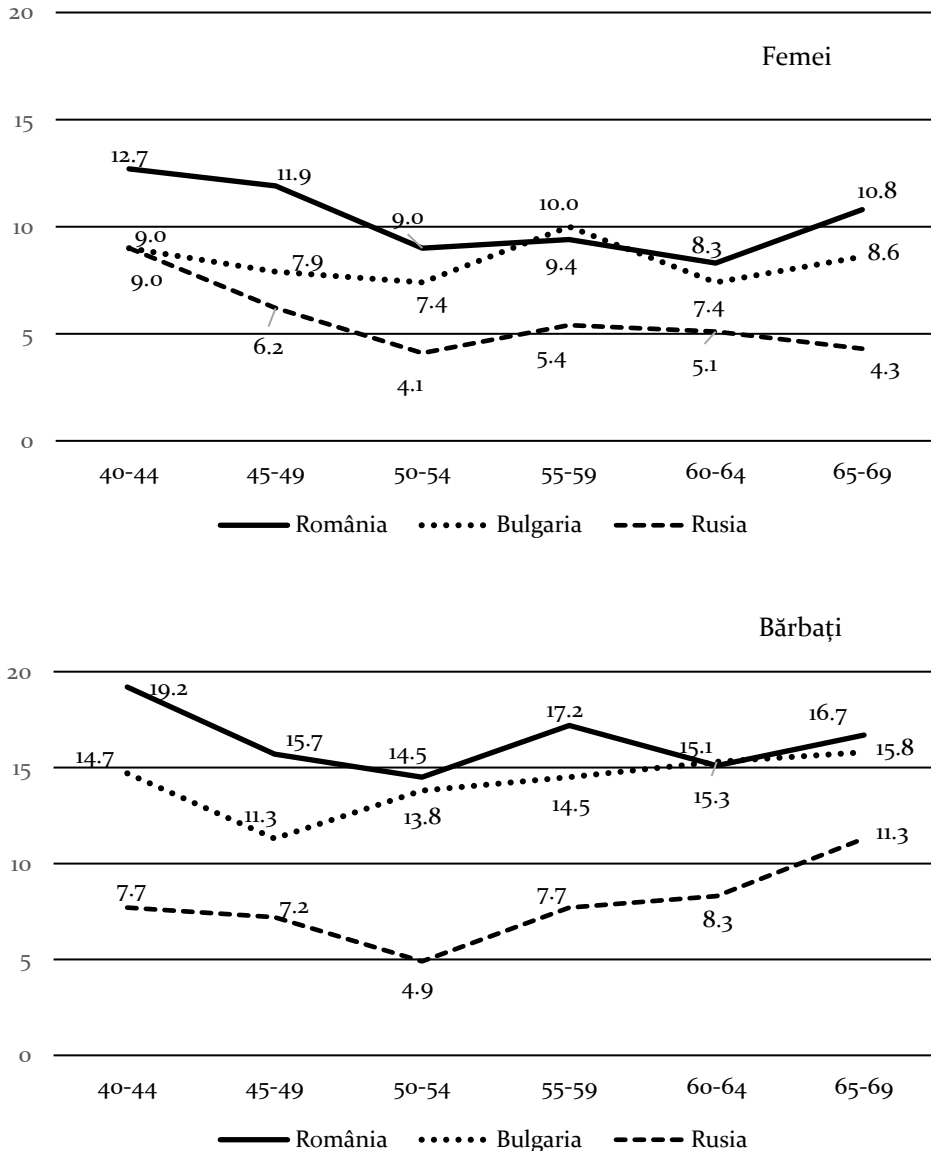
În cadrul analizei multivariate, am investigat care factori intensifică probabilitatea persoanelor de a rămâne fără copii în raport cu persoanele care au dobândit statutul de părinte. Așadar, am aplicat regresia logistică pentru cele două genuri și pentru fiecare țară, rezultând un număr de 6 modele diferite, construite pe aceleași variabile dependente și independente. Factorii explicativi au inclus trei seturi de variabile. Primele s-au referit la background-ul respondentului: grupa de vârstă, nivelul de educație, tipul de muncă desfășurată la momentul anchetei și intensitatea practicării religiei. Al doilea set de variabile s-a referit la caracteristicile familiei de origine din cursul timpuriu al vieții: educația mamei, ocupația tatălui, numărul de frați și surori, locuirea sau nu cu părinții până la vârsta de 15 ani, mediul de rezidență până la 15 ani. Ultimul set de variabile a sondat unele atitudini și opinii ale respondentului, ca de pildă acordul sau dezacordul față de afirmațiile că: femeia ar trebui să aibă copii pentru a se simți împlinită; mariajul este o instituție demodată; majoritatea oamenilor sunt de încredere.

Rezultate descriptive

Datele din ancheta GGS ne-au permis să observăm evoluția non-parentalității dintr-o perspectivă longitudinală, în funcție de gen și țară. Graficul 1 reflectă prevalența non-parentalității în rândul respondenților cu vârste cuprinse între

40-44 ani, în succesiunea cohortelor născute între anii 1940-1969, pe intervale cincinale de vârstă. Câteva evoluții remarcabile merită a fi menționate. În primul rând, dintr-o perspectivă istorică, non-parentalitatea nu este un fenomen nou, ba chiar mai mult decât atât, cu câteva mici excepții, acest fenomen a fost mai accentuat în rândul generațiilor mai în vârstă. În al doilea rând, liniile grafice ale non-parentalității, excluzând unele fluctuații, urmează forma literei U, aspect întâlnit și în multe alte țări europene, în condițiile unor valori ale non-parentalității foarte diferite de la o țară la alta. Această tendință a fost deja documentată în literatura de specialitate din domeniu (Dykstra, 2009; Rowland, 2007). S-a arătat că ratele mai ridicate de non-parentalitate în rândul cohortelor mai în vârstă se datorau unor cauze tradiționale ale fenomenului, cum ar fi infertilitatea și celibatul permanent (Tanturri, 2010). Nivelele de non-parentalitate au cunoscut o descreștere la cohortele născute la mijlocul perioadei investigate. În schimb, începând cu anii '60, ratele non-parentalității au început să crească, însă sub influența unor factori diferiți: amânarea evenimentelor de viață importante din perioada maturității; răspândirea unui stil de viață individualist în societățile europene post-moderne; prelungirea perioadei de timp petrecute în educație și investiția într-o carieră de succes; experimentarea unor evenimente de viață adverse, ca de pildă, probleme de sănătate, instabilitatea sau indisponibilitatea vieții de parteneriat. În estul Europei, s-au adăugat constrângerile socio-economice în întemeierea unei familii și costurile ridicate de creștere a copiilor. Deși în multe țări, valorile cele mai recente ale non-parentalității nu au atins deocamdată nivelele întâlnite la generațiile mai vechi, totuși tendințele recente indică o creștere ușoară, dar continuă. În același timp, este de așteptat ca non-parentalitatea voluntară să câștige tot mai mult teren în evoluția de ansamblu a acestui fenomen.

Figura 1. Prevalența non-parentalității definitive la femeile și bărbații din România, Bulgaria și Rusia – o perspectivă longitudinală pe baza datelor anchetei GGS din 2004-2005

În al treilea rând, pentru toate cele trei țări analizate, non-parentalitatea în rândul bărbaților înregistrează valori mai mari decât în rândul femeilor. Nu în ultimul rând, valorile fenomenului pentru România le

Traectorii familiale. România în context european

depășesc pe cele din Bulgaria și Rusia, pentru ambele genuri. În Rusia se remarcă valorile cele mai scăzute, în timp ce valorile pentru Bulgaria se încadrează între valorile maxime și minime.

Tabelul 1 prezintă, într-o perspectivă transversală, distribuția eșantioanelor în funcție de gen, grupă de vârstă și țară, făcând distincția între trei categorii de persoane: tați/mame, și bărbați/femei care, în mod involuntar sau voluntar, nu au copii. În categoria non-parentalității involuntare i-am inclus pe acei bărbați și femei care nu aveau copii la momentul anchetei GGS, însă doreau copii pe viitor, iar în categoria non-parentalității voluntare am încadrat bărbații și femeile care nu aveau copii la momentul interviului și care au declarat că nu își doresc copii nici pe viitor.

Datele din Tabelul 1 arată că prevalența non-parentalității involuntare descrește cu vârsta, în timp ce non-parentalitatea voluntară crește ușor în România și Bulgaria, stagnând în Rusia. Non-parentalitatea involuntară este mult mai răspândită în rândul bărbaților la ambele grupe de vârstă și în toate cele trei țări. Aceeași tendință poate fi observată în privința non-parentalității voluntare, însă valorile înregistrate ating nivele mult mai scăzute.

Tabelul 1. Descrierea eșantioanelor în funcție de sex, vârstă, țară și trei categorii: non-parentalitatea involuntară (NI), non-parentalitatea voluntară (NV), respectiv bărbații și femeile care sunt părinți (BP/ FP). Procente și valori absolute (din datele anchetei GGS)

	Bulgaria (%)			România (%)			Rusia (%)		
	30-39	40-49	Total	30-39	40-49	Total	30-39	40-49	Total
Bărbați									
NI	25	7	378	23	6	391	11	2	106
NV	3	5	89	3	8	109	3	3	51
BP	72	88	1795	74	86	1833	86	95	1564
Total	1218	1044	2262	1455	878	2333	799	922	1721
Femei									
NI	10	3	162	12	2	206	3	1	43
NV	2	3	157	2	4	64	1	1	20
FP	88	94	2145	86	94	2122	96	98	2515
Total	1307	1057	2364	1529	863	2392	1012	1566	2578

Analiza multivariată a datelor

Datele au fost analizate cu ajutorul Programului SPSS, versiunea 19, utilizând regresia logistică binară. Această metodă de analiză utilizează o variabilă dependentă dihotomică pentru a examina manifestarea și intensitatea relației dintre variabila investigată și una sau mai multe variabile independente sau explicative. Modelul de regresie logistică cuantifică efectele variabilelor independente în termeni de *șanse relative*. Pentru fiecare variabilă independentă se stabilește o categorie de referință, codificată cu 1. În acest fel, o șansă relativă mai mare decât 1 va indica o asociere pozitivă, iar una subunitară va marca o asociere negativă (Greene, 2000; Harrell, 2001).

În cazul acestei analize, valoarea 1 a variabilei dependente se referă la manifestarea unei condiții (a fi fără copii), iar 0 indică absența acesteia. Fiecare coeficient de regresie reprezintă efectul variabilei independente asupra probabilității de a fi fără copii, comparativ cu probabilitatea de a fi părinte. În modelele de regresie nu au fost introduse variabile privind formarea familiei, statutul marital curent, a fi trăit vreodată într-o uniune consensuală și a fi trecut vreodată printr-un divorț sau separare de partener/ă. Acești factori sunt recunoscuți de literatura de specialitate ca având rolul cel mai important în diferențierea dintre părinți și persoanele fără copii (Tanturri, 2010). Un model de regresie pe care l-am construit inițial doar cu acești factori, însă care nu este ilustrat în acest capitol, a relevat că factorii cu cel mai mare impact asupra rămânerii fără copii sunt, în ordinea descrescătoare a puterii explicative, a nu fi fost niciodată într-o relație de cuplu, urmând experimentarea pierderii unui partener de viață prin divorț sau deces. Conform aceluiași rezultat, coabitarea produce un efect opus, reducând în mod semnificativ probabilitatea de a rămâne fără copii la ambele genuri și în toate cele trei țări analizate (Faludi, 2014).

În analiza noastră multivariată am pornit de la un model de fertilitate tradițional pentru România, luând ca reper femeia care ar avea cele mai mari șanse de a deveni mamă. În definirea portretului acestei femei ne-am raportat la acele variabile pe care le conținea baza de date a anchetei GGS. Astfel, am considerat că, printre trăsăturile mamei românce tradiționale se numără: a avea vârsta cuprinsă între 40-49 ani, a deține un nivel mediu de educație, a avea o profesie intelectuală (*white-collar job*) și avea un nivel redus de practicare a religiei. Am stabilit că printre caracteristicile familiei de origine a mamei românce întâlnim un nivel scăzut de educație al mamei și o meserie

Traectorii familiale. România în context european

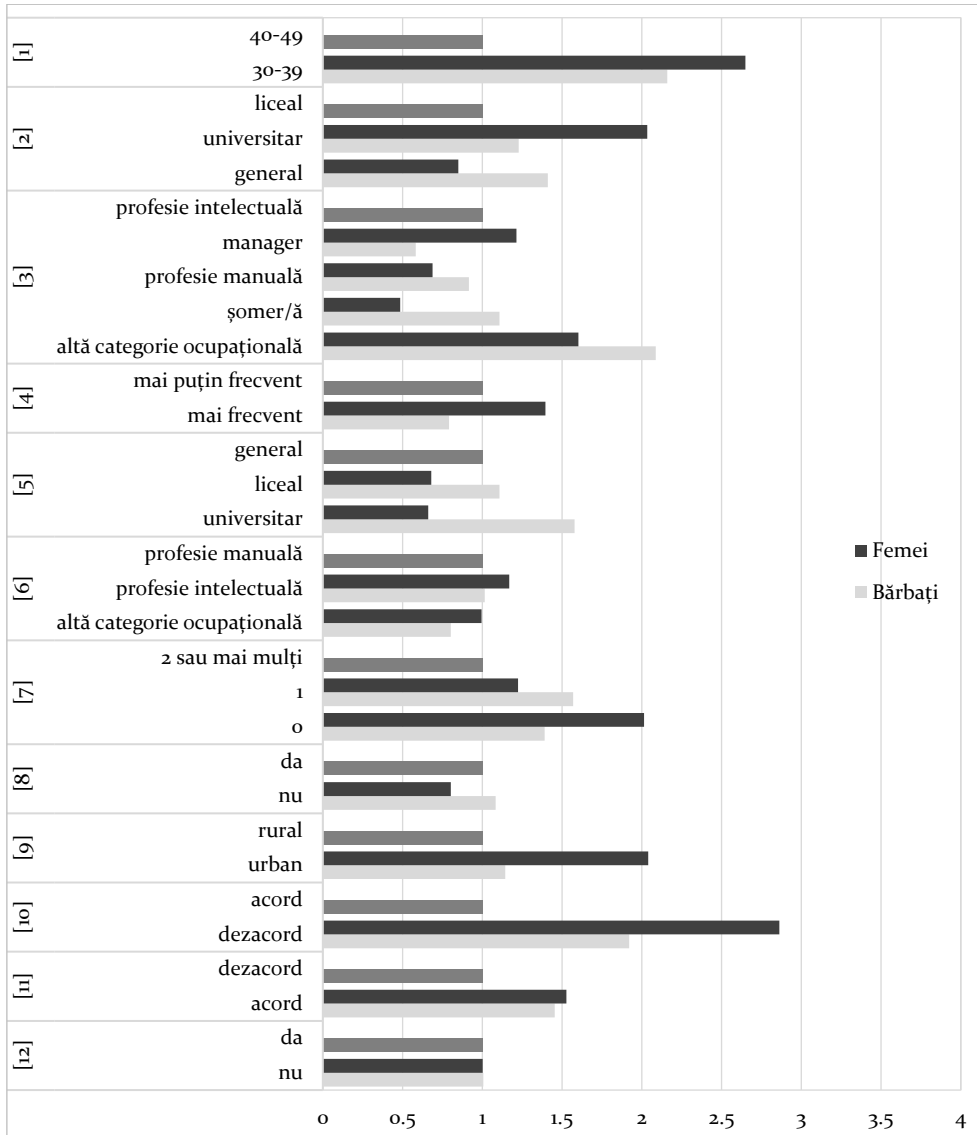
manuală/fizică a tatălui (*blue-collar job*), existența a cel puțin doi frați și surori, respectiv locuirea cu ambii părinți în mediul rural până la vârsta de 15 ani. În plan atitudinal, mamele române exprimă atitudini mai tradiționaliste, considerând că femeile trebuie să aibă copii pentru a se simți împlinite, dezaproband opinia că mariajul este o instituție demodată și fiind de acord că majoritatea oamenilor sunt de încredere.

Pornind de la prezumția că în România, până în 1990, exista un model mai degrabă homogamic de cuplu, considerăm că profilul tradițional al taților români este caracterizat de trăsături asemănătoare cu cel al mamelor române.

Rezultatele analizei multivariate

Rezultatele regresiei logistice pentru România, ilustrate în Graficul 2, demonstrează că femeile și bărbații fără copii au atât trăsături comune, cât și caracteristici distincte. Am putea spune chiar că, până la un punct, profilurile femeilor și bărbaților fără copii aproape se suprapun. Astfel, non-parentalitatea este mai probabil să fie întâlnită la vârste mai tinere (grupa de vârstă 30-39 ani), la persoanele cu un nivel terțiar de educație, la cei care au fost singuri la părinți și care au crescut la oraș până la vârsta adolescenței. În acord cu literatura din domeniu, românii care dețin atitudini secularizate sunt mai predispuși să rămână fără copii, indiferent de gen.

Graficul 2. Regresia logistică privind riscul de a rămâne fără copii la femeile și bărbații din România²

² Legenda:

[1] Grupa de vârstă, [2] Nivelul de educație, [3] Ocupația la momentul interviuării
 [4] Gradul de frecvență a serviciilor religioase, [5] Nivelul de educație a mamei, [6] Ocupația tatălui, [7] Numărul de frați și de surori, [8] Dacă respondentul a trăit cu ambii părinți până la vârsta de 15 ani, [9] Mediul de rezidență până la vârsta de 15 ani, [10] Femeile trebuie să aibă copii pentru a se simți împlinite în viață, [11] Mariajul este o instituție demodată, [12] Majoritatea oamenilor sunt persoane de încredere.

În privința caracteristicilor familiei de origine care ar putea avea un impact asupra reproducerii, se observă că educația mamei și profesia tatălui nu produc nici o diferență între femeile și bărbații români fără copii – pe de o parte – și mamele și tații din România. Cel mai mare rol în diferențierea celor două categorii îl are, în schimb, numărul de frați și surori. Acest rezultat poate fi atribuit transmiterii intergeneraționale a modelului de fertilitate. Chiar și în contextul unei fertilități scăzute, se manifestă o corelație pozitivă între modelul de fertilitate al părinților și cel al urmașilor (Tanturri, 2010).

În alte privințe, totuși, portretul femeilor și bărbaților fără copii, nu numai că este diferit, ci chiar prezintă trăsături opuse. Astfel, femeile cu cel mai înalt nivel de educație și care ocupă poziții de top pe piața muncii sunt mai înclinate să evite maternitatea, în timp ce, în rândul bărbaților, non-parentalitatea este asociată cu un nivel de educație mai scăzut, cu statutul de somer și cu încadrarea în „altă categorie ocupațională”³. Gradul de practicare a religiei are un efect aparent neașteptat asupra non-parentalității, mai ales în cazul femeilor, în sensul că femeile mai religioase prezintă o probabilitate mai mare de a rămâne fără copii, în timp ce un efect opus se întâlnește la bărbați. Acest rezultat contrazice literatura de specialitate, care susține că femeile religioase sunt mai înclinate spre maternitate. O posibilă explicație pentru situația din România ar putea fi aceea că unele evenimente adverse ale vieții – în cazul nostru incapacitatea de a concepe un copil – ar putea determina o femeie să se apropie mai mult de credință și biserică. Cu foarte puține excepții, efectul factorilor semnificativi asupra non-parentalității este mai accentuat la femei decât la bărbați.

Hakim (2005) a arătat că, deși o pondere tot mai mare a femeilor care au o carieră în muncă rămân fără copii, totuși femeile care nu devin mame nu sunt neapărat centrate doar pe carieră, ba chiar cele mai multe dintre ele ocupă poziții de mijloc sau inferioare pe piața muncii. Această tendință este demonstrată și de datele noastre. Așadar, femeile care se încadrează la „altă categorie ocupațională”, incluzând aici poziții cu un statut scăzut pe piața muncii, prezintă un risc mai mare de a rămâne fără copii decât femeile mai

³ Pornind de la categoriile utilizate în chestionarul GGS pentru ocupația la momentul anchetei, am inclus la „altă categorie ocupațională” următoarele situații: a) student/ă sau înrolat/ă în sistemul educațional; b) pensionat/ă; c) în concediu de maternitate sau de îngrijire a copilului; d) persoană bolnavă sau cu dizabilități.

bine poziționate în plan profesional. Acest rezultat este similar și în cazul bărbaților.

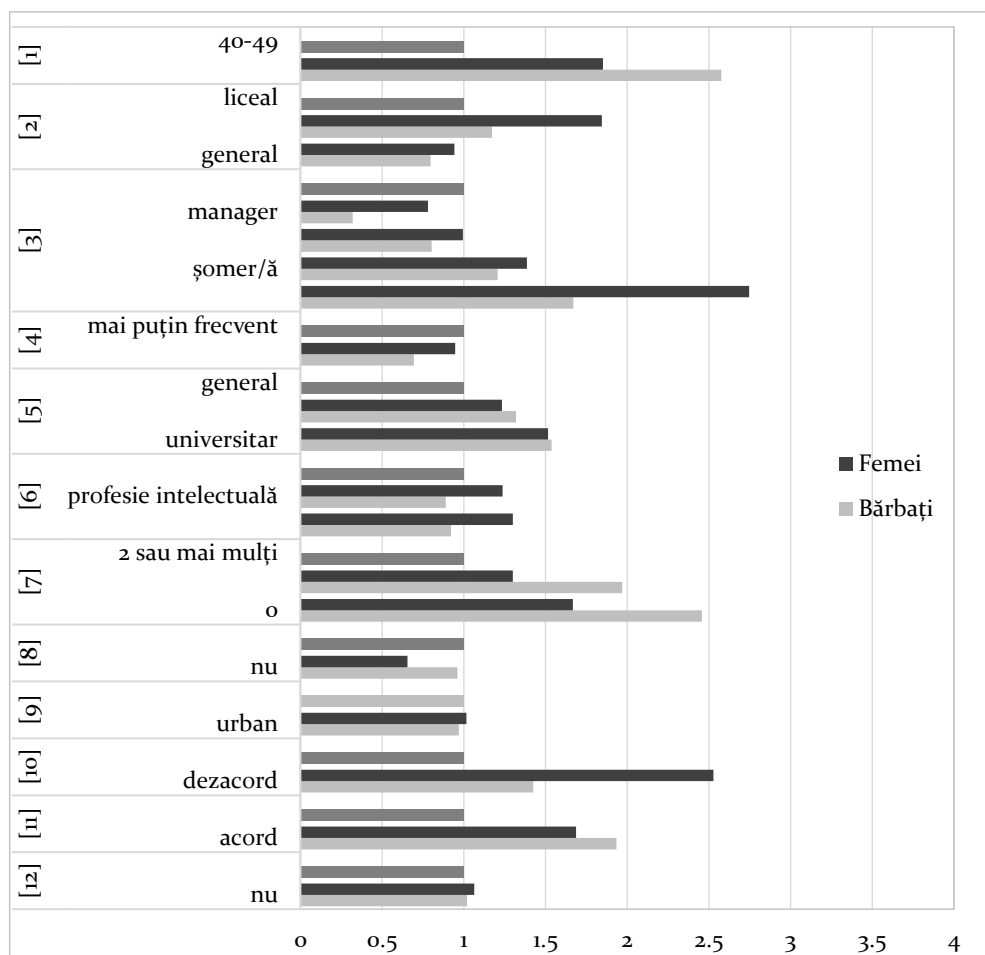
În acord cu rezultatele autoarelor Mencarini și Tanturri (2006), educația și religia joacă un rol important în comportamentul legat de fertilitate al bărbaților, dar într-un mod diferit decât în cazul femeilor. Educația are un efect mai redus asupra fertilității bărbaților decât asupra fertilității femeilor, fiind un factor de proximitate al venitului. Iar religia are efectul cel mai puternic asupra fertilității masculine. Astfel, cu cât un bărbat este mai credincios, cu atât scade probabilitatea de a rămâne fără copii. Însă de vreme ce ponderea bărbaților credincioși este una redusă în eșantionul nostru, s-ar putea ca acest rezultat să se datoreze faptului că avem de-a face cu efectul selectivității de grup.

Graficul 3 prezintă rezultatele regresiei logistice asupra riscului non-parentalității în Bulgaria, ținând cont de gen. Cazul Bulgariei indică multe similarități în privința trăsăturilor femeilor și bărbaților fără copii comparativ cu cel al României. La fel ca românii fără copii, femeile și bărbații bulgari fără copii sunt persoane mai tinere, care au obținut o diplomă universitară și care exprimă atitudini secularizate privind mariajul și parentalitatea. În schimb, comparativ cu situația din România, rolul caracteristicilor familiei de origine până la adolescență este mai proeminent. Astfel, nu doar absența fraților și surorilor crește riscul non-parentalității, ci și fundalul socio-educational al părinților are un impact asupra rămânerii fără copii. Bărbații bulgari cu mame mai educate și femeile din Bulgaria ai căror tați se încadrau în profesii intelectuale sau la joburi din „altă categorie ocupațională” aveau o probabilitate mai mare de a fi fără copii. Totuși, dintre factorii specifici familiei de origine, doar absența fraților și surorilor a înregistrat un efect semnificativ pentru ambele genuri, iar nivelul de educație al mamei a avut un impact semnificativ doar în cazul bărbaților bulgari.

În opoziție cu cazul României, în Bulgaria, persoanele cu cel mai înalt nivel de educație tind să rămână fără copii. Însă a deține poziții de top pe piața muncii, care solicită un nivel ridicat de pregătire profesională, descurajează non-parentalitatea, în România doar în cazul bărbaților, iar în Bulgaria pentru ambele genuri, dar în mod semnificativ doar la bărbați. În privința ocupației la momentul anchetei, cel mai mare impact asupra non-parentalității îl are categoria „altă categorie ocupațională”.

În Bulgaria, persoanele mai religioase sunt mai puțin predispuse la non-parentalitate, efectul fiind semnificativ doar în cazul bărbaților.

Graficul 3. Regresia logistică privind riscul de a rămâne fără copii la **femeile și bărbații din Bulgaria**

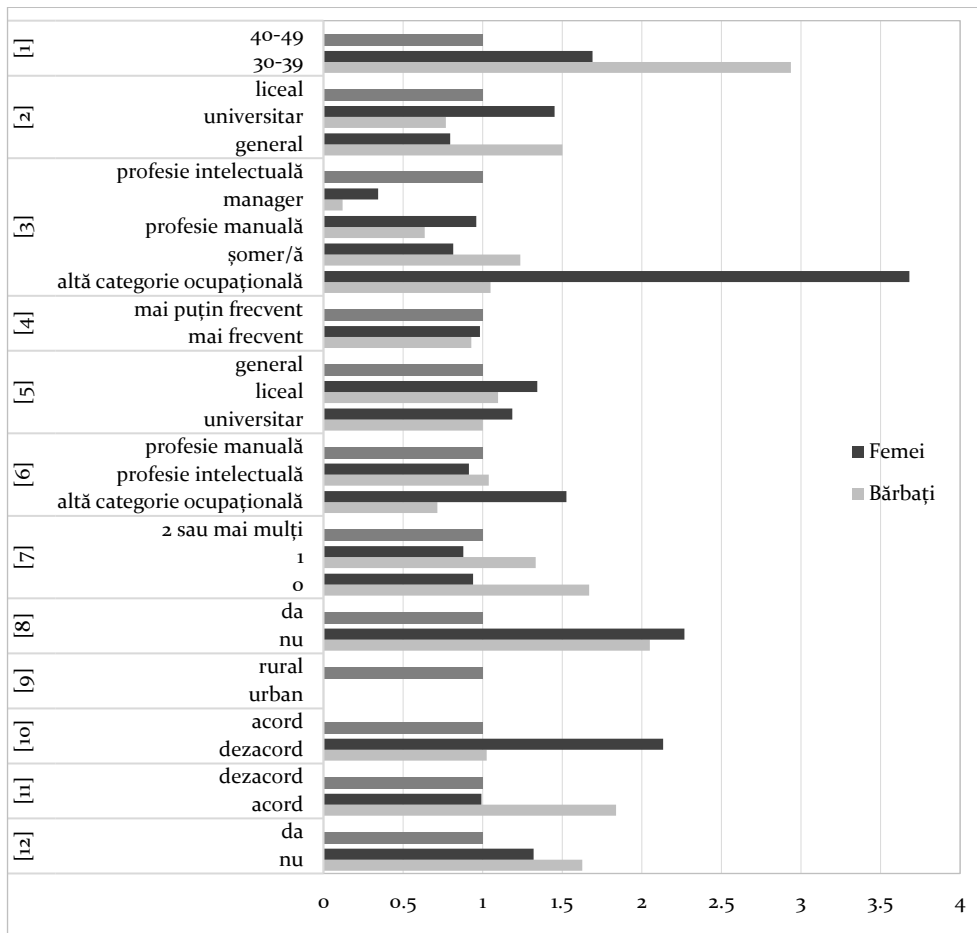

Rezultatele regresiei logistice asupra riscului non-parentalității în Rusia sunt ilustrate în Graficul 4. La ruși, riscul de a rămâne fără copii este mai ridicat în rândul generațiilor mai tinere, la femeile mai educate și la bărbații care au crescut ca și copii singuri la părinți, precum și la rușii de ambele genuri care nu au locuit cu părinții până la vârsta adolescenței. Statutul socio-educational al părinților nu influențează riscul de a rămâne fără copii. Nu putem investiga rolul mediului de rezidență până la 15 ani asupra non-

parentalității, întrucât acest factor nu a fost măsurat în cadrul anchetei GGS din Rusia.

Atitudinile și opiniile secularizate ale rușilor potențează probabilitatea rămânerii fără copii, însă diferențiat în funcție de gen: dezacordul cu ideea că femeia trebuie să fie mamă pentru a se simți împlinită – în rândul femeilor –, respectiv acordul că mariajul este o instituție demodată și opinia că nu poți avea încredere în oameni – în rândul bărbaților – se asociază în mod semnificativ cu non-parentalitatea.

Graficul 4. Regresia logistică privind riscul de a rămâne fără copii la **femeile și bărbații din Rusia**

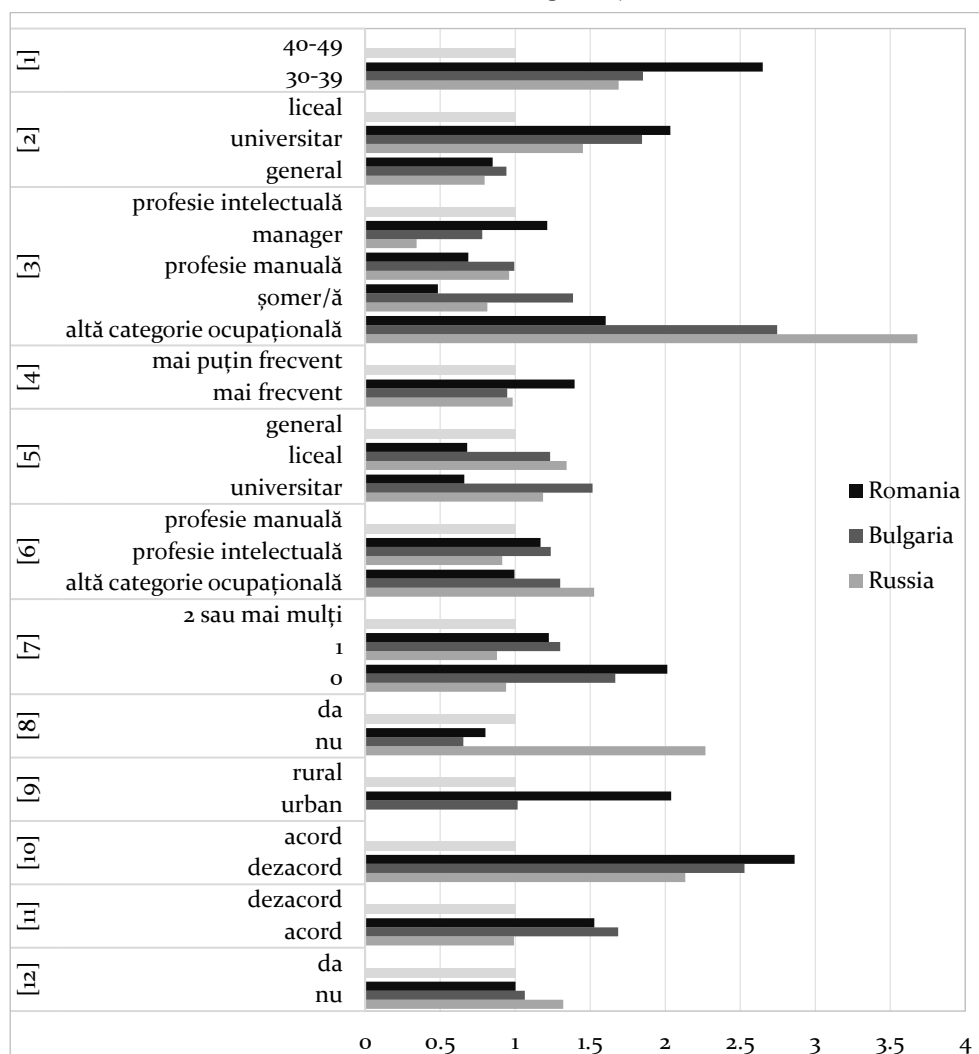
Se pare că în Rusia, non-parentalitatea este mai prevalentă în rândul bărbaților aflați în poziții defavorabile, adică al acelor care au un nivel scăzut

Traectorii familiale. România în context european

de educație și care se încadrează în statutul de șomer. În schimb, gradul de religiozitate nu pare a avea nici un rol în explicarea difuziunii non-parentalității în Rusia.

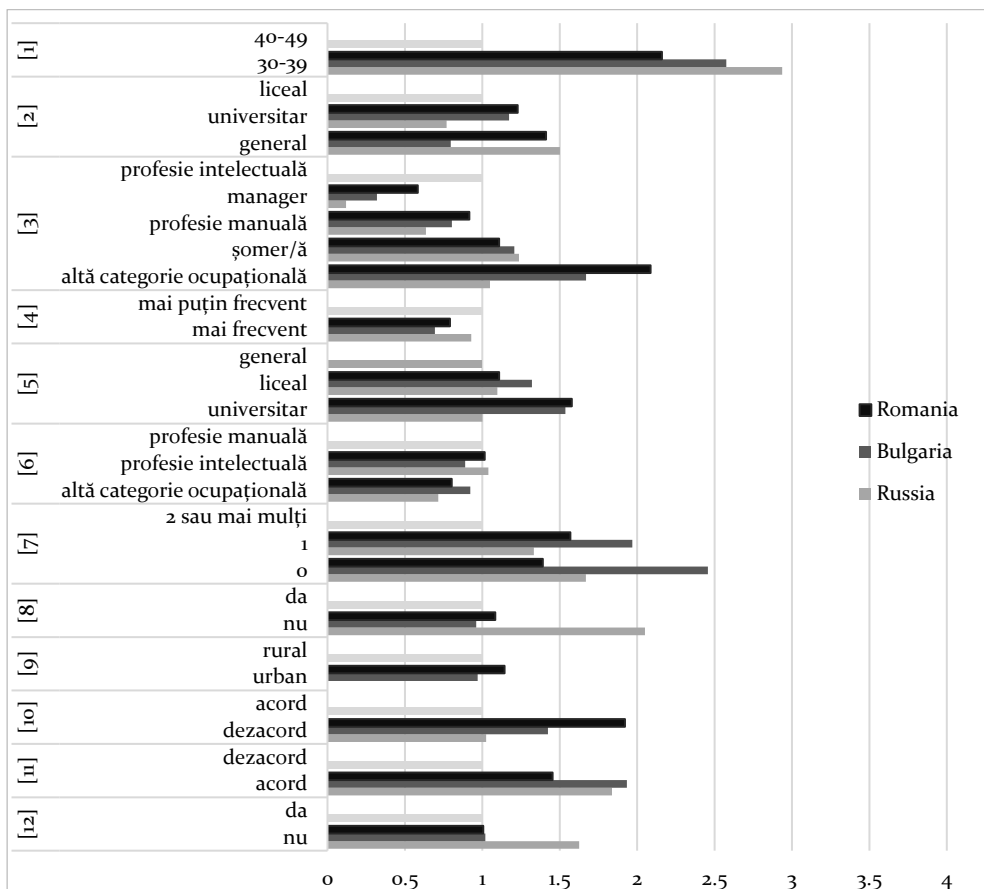
Până aici am analizat asocierile dintre variabilele explicative și riscul de a rămâne fără copii în funcție de țară și gen. Pentru a vizualiza mai clar diferențele de gen, am reorganizat rezultatele modelelor de regresie separat, pentru femei și pentru bărbați, grupate pe cele trei țări. Rezultatele astfel reasezate sunt afișate în Graficele 5 și 6.

Graficul 5. Regresia logistică privind riscul de a rămâne fără copii la **femeile** din România, Bulgaria și Rusia

Comparând rezultatele pentru cele trei țări, putem observa că, în cazul femeilor, rezultatele sunt mai omogene, iar valorile coeficienților de regresie sunt mai ridicate, delimitându-se, în ansamblu, două tendințe: una în care efectele factorilor determinanți ai non-parentalității sunt cele mai accentuate în România și cele mai scăzute în Rusia (în cazul femeilor tinere, cu o educație înaltă, care nu au frați și surori și care dezaprobă ideea că o femeie e împlinită doar ca mamă); iar alta în care nivelul de semnificație al factorilor explicativi ai non-parentalității este cel mai ridicat la femeile din Rusia (în cazul factorilor privind „altă categorie ocupațională”, statutul socio-educativ al părinților și atitudinea față de încrederea în oameni). Dintre cele trei țări, Bulgaria înregistrează valori intermediare ale coeficienților de regresie corespunzători aceluiași factori explicativi ai non-parentalității.

Graficul 6. Regresia logistică privind riscul de a rămâne fără copii la bărbații din România, Bulgaria și Rusia

În cazul bărbaților, valorile coeficienților de regresie sunt mai mici, iar modelele de non-parentalitate sunt mai slab conturate în toate cele trei țări. Doar câțiva dintre factorii explicativi, cum ar fi vârstele mai tinere, a fi singur la părinți și opinia conform căreia căsătoria este o instituție demodată, produc efecte puternic semnificative asupra non-parentalității. De remarcat este faptul că, la bărbați, efectele factorilor explicativi sunt cele mai scăzute în România, în timp ce efectele cele mai puternice ale acelorași factori alternează între Bulgaria și Rusia.

Concluzii

Acest capitol și-a îndreptat atenția înspre trei țări învecinate ale fostului bloc comunist din estul Europei, încercând să identifice liniile principale care conturează portretul femeilor și bărbaților fără copii din România. Apoi, în demersul nostru exploratoriu, am investigat dacă acest portret se regăsește și în cazul Bulgariei și Rusiei, sau dimpotrivă, cele trei țări se caracterizează prin profiluri distincte ale femeilor și bărbaților fără copii.

Acest studiu lărgeste aria cunoașterii posibilităților determinanți ai non-parentalității și pentru această regiune a Europei. Imediat după perioada post-comunistă, cercetătorii s-au raportat la statele din estul Europei ca la un bloc monolitic sub aspectul evoluției lor sociale, economice, politice și culturale. De-abia după mai mult de două decenii de la schimbarea regimului comunist, ca urmare a rezultatelor studiilor realizate pe diferite teme demografice, s-a dovedit că aceste țări nu mai pot fi privite ca un tot omogen, iar oamenii de știință au început să trateze mult mai nuanțat particularitățile fiecărei țări. Așadar, chiar dacă aparțin aceleiași regiuni a Europei, țările din fostul bloc comunist est-european au parcurs trasee diferite ale dezvoltării societale, modelate atât de moștenirea comunistă, cât și de schimbările semnificative care au avut loc la nivel macro și micro-social de la instalarea democrației și până în prezent.

Studiul nostru a analizat determinanții non-parentalității în general, fără a diferenția între persoanele care au rămas fără copii în mod involuntar, respectiv cele care și-au asumat acest statut în mod voluntar, versus persoanele care au devenit părinți din cele trei țări. Există cel puțin două rațiuni de ordin metodologic care ne-au împiedicat să realizăm această distincție. Pe de o parte, în eșantioanele celor trei țări, ponderea persoanelor

dorind să rămână în mod voluntar fără copii este mult prea mică pentru a o putea include ca și categorie separată în analiza multivariată. Pe de altă parte, este complicat a face distincția între non-parentalitatea involuntară și cea voluntară, fapt ce solicită să ne poziționăm într-o dimensiune temporală, longitudinală, care să ne permită să surprindem drumul sinuos către non-parentalitate și oscilările între non-parentalitatea involuntară și voluntară de pe parcursul unei vieți. Or, rezultatele pe care le-am evidențiat în studiul nostru se încadrează în contextual unei analize transversale, care surprinde rolul factorilor explicativi asupra non-parentalității la un moment dat, adică acela al investigației prin ancheta GGS.

Suntem conștienți de importanța dinamicii de cuplu și a opiniei partenerului de viață în ceea ce privește decizia de a avea copii. În studiile viitoare, sondarea istoricului și a caracteristicile parteneriatelor din viața femeilor și bărbaților poate lărgi perspectiva asupra înțelegerii cursului vieții către non-parentalitate. Cu toate că, în demersul nostru, comportamentul persoanelor fără copii a fost investigat separat pe cele două genuri, considerăm că prezentul studiu aduce un plus de calitate în literatura de specialitate din domeniu prin introducerea în analiză și a perspectivei bărbaților.

Rezultatele noastre reflectă atât similarități, cât și disparități la ambele nivele de analiză, adică în funcție de gen și țară. Însă, chiar dacă unii factori produc efecte similare ca direcție și intensitate asupra riscului de a rămâne fără copii la cele două genuri și în cele trei țări, modelul românesc de non-parentalitate, ca model de referință, este, am putea spune, unul particular, pe de o parte prin mărimea și direcția asocierilor dintre factorii explicativi și statutul de non-părinte, iar de pe altă parte, prin tendințele diferite către non-parentalitate în rândul femeilor și al bărbaților, comparativ cu ceea ce se întâmplă în celelalte două țări analizate, Bulgaria și Rusia. Modelul bulgar de non-parentalitate la femei și bărbați se apropie mai mult de cel românesc decât modelul rusesc de non-parentalitate. Referitor la intensitatea factorilor explicativi asupra non-parentalității, aceasta este mai accentuată în rândul femeilor, iar când ne raportăm la nivel de țară, Bulgaria înregistrează valori intermediare, mai mici decât în România și mai ridicate decât în Rusia.

Studiile despre non-parentalitate ar trebui continuate și aprofundate, iar rezultatele analizelor statistice, cum sunt și cele relevate de acest studiu, ar trebui să stea la baza viitoarelor politici familiale din țările analizate. Considerăm că opiniile și comportamentul persoanelor care nu au copii, în

Traectorii familiale. România în context european

mod involuntar sau voluntar, sunt importante în proiectarea acestor politici. În plus, o soluție viabilă privind proiectarea politicilor familiale ar fi ca acestea să se focuseze și să sprijine femeile și bărbații orientați către parentalitate și nu populația în ansamblul ei.

Ceea ce mai dorim să subliniem înainte de a închide acest capitol este faptul că, dacă viața segmentului din populație afectat de non-parentalitate nu implică nașterea și creșterea de copii biologici, acest fapt nu este întotdeauna echivalent cu parcurgerea unei vieți din care lipsesc într-un total copii. Căci adesea, aceste persoane își trăiesc viața în preajma copiilor rudelor apropiate (fiind mătuși, unchi, nași etc.) sau îngrijesc și educă copii prin natura profesiei pe care o practică (fiind educatori, profesori, medici, asistente medicale etc.).

Bibliografie

- Abma, J. C., Martinez, G. M. (2006). Childlessness among Older Women in the United States: Trends and Profiles. *Journal of Marriage and Family*, 68(4): 1045–1056. doi: 10.1111/j.1741-3737.2006.00312.x.
- Billari, F. (2004). *Choices, opportunities and constraints of partnership, childbearing and parenting: the patterns in the 1990s*. Paper presented at the European Population Forum “Population Challenges and Policy Responses”, Geneva, Switzerland, 12-14 January 2004.
- Castiglioni, M., Hărăguș, M., Faludi, C., Hărăguș, P. T. (2016). Is the Family System in Romania Similar to those of Southern European Countries? *Comparative Population Studies*. DOI: <http://dx.doi.org/10.12765/CPoS-2016-01en>.
- Dalla Zuanna, G. (2001). The banquet of Aeolus. A familistic interpretation of Italy's lowest low fertility. *Demographic Research*, 4: 133–162.
- De Santis, G., Livi Bacci, M. (2001). *Reflections on the economics of the fertility decline in Europe*. Paper presented at the Euresco Conference, “The Second Demographic Transition in Europe”, Bad Herrenalb, Germany, 23-28 June 2001.
- Dykstra, P. A., Hagestad, G. O. (2007). Roads less taken: Developing a nuanced view of older adults without children. *Journal of Family Issues*, 28(10): 1275–1310.

- Dykstra, P.A. (2009). Childless old age. În Uhlenberg, P. (coord.). *International Handbook on Population Aging*. Springer, p. 671–690.
- Faludi, C. (2016). Patways to childlessness among woman and men: Is the Romanian case unique or common in the Eastern part of Europe?. *Journal of Population Studies*, X(1): 133-156.
- Faludi, C. (2014). *Which mechanisms leading to childlessness prevail? A search for similarities and disparities among Eastern European countries*. Poster presented at European Population Conference, Budapest, Hungary, 25-28 June 2014.
- Faludi, C. (2013). *Debutul vieții sexuale și contraceptive la studenți. România în context European*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Faludi, C., Cîmpianu, M. (2014). *The Stories of Remaining Childless Among Romanian Women: a Swinging Between Choices and Constraints*. Paper presented at the Conference of the Hungarian Sociological Association “Nationhood in the Carpathian Region”, Cluj-Napoca, Romania, 27-29 November 2014.
- Goldin, C. (2006). The quiet revolution that transformed women’s employment, education, and famil”. *American Economic Review* 96(2): 1–21.
- Greene, W.H. (2002). *Econometric analysis*. Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Grow, A., Van Bavel, J., De Hauw, Y. (2014). *Assortative Mating and the Reversal of Gender Inequality in Education in Europe – An Agent-Based Model*. Paper presented at the European Population Conference, Budapest, Hungary, 25-28 June 2014.
- Hakim, C. (2002). Lifestyle preferences as determinants of women's differentiated labour market careers. *Work and Occupations*, 29: 428–459.
- Hakim, C. (2005). *Childlessness in Europe: research report to the Economic and Social Research Council* (10/03/2005), available at: http://www.esrc.ac.uk/my-esrc/grants/RES-000-23_0074/read.
- Harrell, F. E. (2001). *Regression Modeling Strategies. With Applications to Linear Models, Logistic Regression, and Survival Analysis*. New York: Springer-Verlag.

Traectorii familiale. România în context european

- Hobcraft, J., Kiernan, K. E. (1995). *Becoming a parent in Europe*. Paper presented at the European Population Conference, Milan, Italy, 4-8 September 1995.
- Kohler, H.-P., Billari, F. C., Ortega, J. A. (2002). The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4): 641-680. doi: 10.1111/j.1728-4457.2002.00641.x.
- McDonald, P. (2000). Gender equity, social institutions and the future of fertility. *Journal of Population Research*, 17(1): 1-15.
- Mencarini, L., Tanturri, M. L. (2006). High Fertility or Childlessness: Micro-Level Determinants of Reproductive Behaviour in Italy. *Population-E*, 61(4): 389-416.
- Mureșan, C., Hărăguș, P. T., Hărăguș, M., Schröder, C. (2008). Romania: Childbearing metamorphosis within a changing context, *Demographic Research*, 19(23): 855-906.
- Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Lappegard, T., Di Giulio, P., Jasilioniene, A., Renske, K., Koppen K., Berghammer, C., Kreyenfeld, M. (2009). Examining nonmarital childbearing in Europe: how does union context differ across countries?, *MPIDR Working Paper*, WP-2009-021.
- Rotariu, T., Mureșan, C., Hărăguș, M., Hărăguș, P. T. (2012). Căsătoria și reproducerea populației. În Rotariu, T., Voineagu, V. (Coord.) *Inerție și schimbare: dimensiuni sociale ale tranziției în România*. București: Editura Polirom, p. 124-158.
- Rowland, D. T. (2007). Historical Trends in Childlessness. *Journal of Family Issues*, 28(10): 1311-1337.
- Sobotka, T. (2011). Fertility in Austria, Germany and Switzerland: Is there a Common Pattern? *Comparative Population Studies*, 36(2-3): 263-304.
- Sobotka, T. (2008). "The diverse faces of the second demographic transition in Europe". In T. Frejka, T. Sobotka, J. M. Hoem, & L. Toulemon (Eds.), *Childbearing trends and policies in Europe. Demographic Research*, 19(8). Special Collection 7, pp. 171-224.

Tanturri, M.L. (2010). *Childless men and women in Italy: same outcome, different profiles?* Paper presented at the European Population Conference, Vienna, Austria, 1-4 September 2010.

Tanturri, M.L. (2012). *The determinants of childlessness among men and women in later adult life in Italy: do they differ?* Presentation at the PAA Annual Meeting, New Orleans, US, 11-13 April 2012.

CAPITOLUL 12

Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor

Mihaela Hărăguș

Introducere

Există o multitudine de studii care discută factorii determinanți ai divorțului, însă preponderent pentru spațiul american sau vest și nord european, țările est europene fiind rar prezente în literatura internațională dedicată acestui fenomen. Evoluțiile demografice ale acestor societăți în ultimele decenii nu sunt lipsite de interes, după cum arată numeroasele texte despre fertilitate și, ceva mai recent, despre uniunile consensuale. Spre deosebire de acestea însă, divorțialitatea nu a avut o evoluție spectaculoasă în anii ulteriori schimbării regimului socialist și probabil așa se explică interesul scăzut al cercetătorilor pentru țările est europene. Pentru România se poate spune chiar că divorțialitatea a rămas constantă în ultimii douăzeci de ani, când se divorța cu aceeași intensitate ca în anii '80.

Studiile despre divorțialitate în România din perspectivă demografică sunt puține. Traian Rotariu a studiat fenomenul din perspectivă transversală, reușind să ofere o imagine asupra intensității fenomenului, dar și asupra unor diferențieri socio-economice. Într-un capitol dedicat căsătoriei și reproducerii populației (Rotariu și colab., 2012) atrage însă atenția asupra limitelor abordării transversale și vorbește despre avantajele unei abordări longitudinale, adică urmărirea în timp a unor promoții de căsătorii și observarea momentului în care intervine (dacă intervine) divorțul, în funcție de caracteristicile soților, semnalând în același timp inexistența unui astfel de studiu în literatura națională. Cornelia Mureșan a întreprins un prim pas în acest sens, vorbind despre divorț în contextul descrierii tranzițiilor care au loc în viața indivizilor pe parcursul timpului (Mureșan, 2007), nefăcând însă referiri la diferite caracteristici ale soților care influențează riscul de divorț.

Traectorii familiale. România în context european

Studiul de față duce mai departe investigarea tranziției de la căsătorie la divorț, încercând să umple, desigur parțial, golul semnalat pentru România. În Ungaria și Bulgaria, interesul față de studierea disoluției căsătoriei a fost ceva mai ridicat.

Viața de familie a suferit presiuni majore în perioada socialistă, mai ales în România, când familia (văzută drept cuplul căsătorit cu copii) era “celula de bază a societății” și prin urmare divorțul era descurajat și sever îngreunat prin măsuri legislative. Pe de altă parte, o dată cu schimbarea regimului politic, transformările sociale, economice și culturale favorizează dezvoltarea unor noi comportamente legate de căsătorie, divorț, procreare. Este așadar firesc ca în demersul nostru să ținem cont de cele două perioade diferite de timp și să urmărim dacă influența unor factori rămâne constantă sau variază de la o perioadă la alta. Acest lucru reprezintă un pas înainte nu doar pentru spațiul românesc, ci și pentru celelalte două țări.

Folosim pentru investigația de față datele furnizate de primul val al Anchetei Generații și Gen, al cărei chestionar a avut un design retrospectiv, ce permite urmărirea persoanelor care s-au căsătorit de-a lungul vieții și momentul în care apare (dacă apare) divorțul, observând în același timp diferențieri în funcție de caracteristicile soților.

În continuare studiul este structurat astfel: o scurtă secțiune dedicată evoluției divorțialității în cele trei țări, în paralel cu modificările legislative care au afectat-o; o sinteză a principalilor predictorii ai disoluției căsătoriei și a mecanismelor prin care aceștia acționează; o secțiune metodologică dedicată sublinierii particularităților analizei istoriei evenimentelor biografice; secțiunea de prezentare a rezultatelor și cea finală, de concluzii.

Evoluția divorțialității și modificările legislative care au influențat-o

Cu excepția momentului de intervenție brutală asupra vieții familiilor din România în anul 1966, când a fost emis un decret care transforma divorțul într-un eveniment excepțional, indicatorii de intensitate ai fenomenului nu au avut o evoluție spectaculoasă. Mă refer aici în mod special la perioada de după schimbarea regimului politic în 1989, când alte comportamente demografice legate de familie, precum formarea parteneriatelor, contractarea căsătoriilor, nașterea copiilor, au înregistrat evoluții asemănătoare celor din vestul și

nordul Europei, în sensul creșterii vârstei la care au loc diferite evenimente biografice și diversificarea contextelor în care acestea apar (coabitare, nașteri în afara căsătoriei). Divorțul a rămas relativ la același nivel de acum două decenii, anume într-un an revin aproximativ 20 de divorțuri la 1000 de căsătorii. Traian Rotariu consideră că această stabilitate nu vine atât din tradiții sau aspecte culturale, cât din costurile anticipate prin consecințele divorțului, care în România sunt încă ridicate, fie ele costuri materiale propriu-zise (legate mai ales de locuință), psihologice (nesiguranță, singurătate etc.) sau legate de poziția în mediul social, de unde se primesc de multe ori semnale negative în urma acestui eveniment (Rotariu și colab., 2012, p. 133).

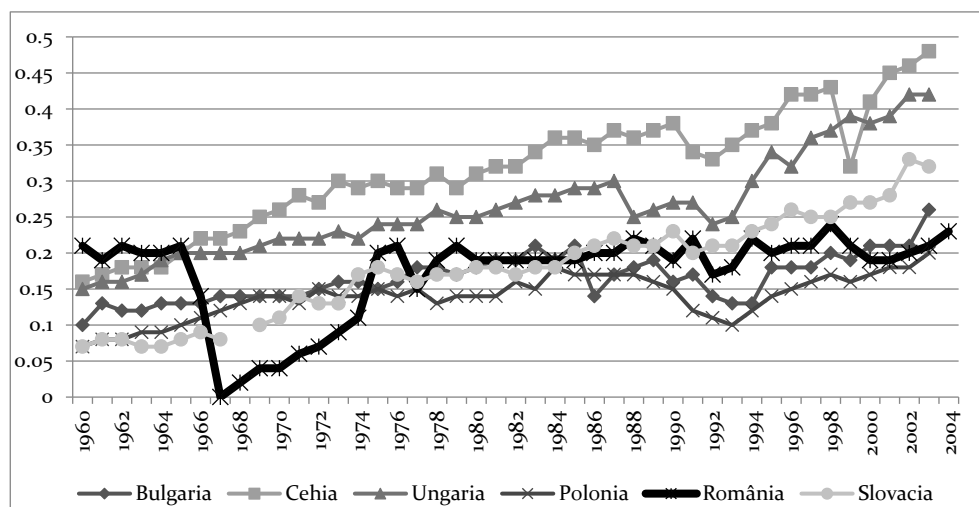
Evoluția intensității divorțialității reflectă măsurile legislative impuse de-a lungul timpului. Codul Familiei din 1954 prevedea că oricare dintre soți poate înainta cererea de divorț, atunci când, din motive temeinice, continuarea căsătoriei se dovedea imposibilă; nu se precizau însă motivele care ar putea sta la baza divorțului, lăsându-se decizia în seama instanțelor (Dumănescu, 2012), ceea ce asigura în România o rată mai mare a divorțurilor decât în alte țări din regiune (Figura 1). În 1966 însă, la doar câteva zile de la publicarea celebrului Decret 770 care reglementa avortul, a apărut și Decretul 779, care reglementa caracterul excepțional al divorțului, considerat prea permisiv în felul în care fusese reglementat în Codul Familiei din 1954 (Dumănescu, 2012). Astfel, căsătoria se putea desface prin divorț doar atunci când raporturile dintre soți erau atât de grav și iremediabil vătămate încât continuare căsătoriei era imposibilă pentru cel acre solicitat desfacerea ei (Decretul 779/1966, art.38). Tot atunci s-a introdus o perioadă de așteptare în vederea încercării reconcilierii soților și o taxă de timbru substanțială: între 3000 și 6000 de lei. Prin acel decret este modificat și Codul de Procedură Civilă, astfel încât cercetarea cauzelor de divorț să primească toată atenția cuvenită, iar sentințele să nu mai fie atât de ușor acordate (Dumănescu, 2012). Așa se explică scăderea până spre zero a ratei divorțului în anul următor (1967), când la nivelul întregii țări s-au înregistrat 48 divorțuri. Legea cunoaște unele ameliorări în anii următori, eliminându-se termenele de gândire în vederea reconcilierii pentru o serie de situații grave și reducerea taxei de timbru la 200 lei. Treptat populația se adaptează la aceste condiții legislative și rata divorțurilor crește constant, ajungând în 1979 la nivelul din 1965, după care a rămas relativ constantă în jurul valorii de 0,20 (într-un an revin în medie 20 de divorțuri la 1000 de căsătorii). Abia în 1993 se revine la divorțul liber

Traectorii familiale. România în context european

consimțit între soți (reglementat de Codul Civil din 1865 și eliminat prin prevederile Codului Familiei din 1954), cu condiția ca durata căsătoriei să fie mai mare de un an și să nu fi rezultat copii.

Comparativ cu alte țări din regiune, divorțialitatea în România era mai ridicată în anii '60, când se apreciază că procedura de desfacere a căsătoriei era destul de permisivă (Dumănescu 2012). Evoluția din celelalte țări a fost însă una continuu ascendentă, cu mai puține fluctuații în intensitate pe parcursul anilor '60 și '70 (Figura 1), deși unele inconsistențe în reglementările referitoare la divorț s-au găsit și aici. Todorova (2000: 181) afirmă că divorțul amiabil a fost introdus în Bulgaria în 1945, însă în 1952 a fost introdusă o interdicție a divorțului în cazul în care soțul vinovat solicită divorțul și celălalt continuarea căsătoriei. În 1968 se revine, în Codul Familiei, la situația anterioară a divorțului de comun acord între soți, însă în 1986 din nou este introdus divorțul din culpă. În Ungaria, divorțul amiabil are o lungă tradiție (Bukodi și Robert, 2003, p. 66): eliminarea culpei unuia dintre soți datează din anii '50, iar divorțul prin acordul comun al soților a fost reglementat în 1974. Până spre mijlocul anilor '80 procedura de divorț a devenit mai complicată și restrictivă, însă efectul negativ asupra intensității divorțialității a fost doar temporar.

Figura 1. Rata totală de divorțialitate (divorțuri la 100 de căsătorii), perioada 1960-2004, în câteva țări est europene

Sursa: Generations and Gender Contextual Database (<http://www.ggp-i.org/contextual-database.html>)

Predictori ai divorțului documentați în literatura de specialitate

Becker și colaboratorii (1977) subliniază gradul ridicat de incertitudine ce înconjoară alegerea partenerului pentru căsătorie, când și după o perioadă îndelungată de relație premaritală, persoanele proaspăt căsătorite se confruntă cu incertitudini majore legate de nevoile proprii și ale partenerului, de capacitatea lor de a se înțelege, de diferite aspecte privind nașterea și creșterea copiilor și multe altele. Unele rezultate neanticipate pot duce la disoluția căsătoriei, atunci când beneficiile în urma căsătoriei nu sunt cele așteptate. Cum majoritatea divorțurilor rezultă din incertitudine și rezultate nefavorabile neașteptate (Becker și colab., 1977), vom ilustra în continuare câteva caracteristici ale soților și ale procesului de alegere a partenerului care pot produce aceste efecte negative și pot așadar să crească riscul de disoluție a căsătoriei.

Mare parte din literatura dedicată factorilor care pot influența disoluția căsătoriei se referă la spațiul american, identificându-se o mare varietate de factori – demografici, sociali, economici, psihologici. Așa cum rezultă din sintezele asupra rezultatelor studiilor referitoare la divorț (Amato, 2010), factorii majori care cresc riscul de divorț sunt: căsătoria în adolescență, sărăcia și șomajul, educația scăzută, coabitarea premaritală, nașterile înaintea căsătoriei sau aducerea copiilor dintr-o relație anterioară, căsătoria inter-rasială, căsătoria de rang superior, divorțul propriilor părinți.

Vârsta la căsătorie

În literatură se vorbește în primul rând de un efect direct al vârstei la căsătorie asupra riscului ulterior de disoluție a acesteia, care ține de procesul de căutare a partenerului potrivit (Becker și colab., 1977; Oppenheimer, 1988). Gradul de incertitudine referitoare la caracteristicile potențialului partener este sporit în adolescență, deoarece unele trăsături esențiale în procesul de formare a cuplurilor nu s-au cristalizat încă, acestea dezvoltându-se doar o dată cu asumarea rolului de adult (Oppenheimer, 1988). Altfel spus, incertitudinea vine nu doar din informația imperfectă despre trăsăturile existente, dar și despre cele care se vor forma în viitor, la maturitate. Cu cât persoanele sunt mai tinere, cu atât este mai dificil să prezică aceste caracteristici viitoare. Becker și colaboratorii (1977) vorbesc de o creștere a riscului de disoluție a

Traectorii familiale. România în context european

căsătoriei și în cazul celor formate la o vârstă ridicată, când costurile căutării partenerului potrivit cresc și pot determina o reducere a aspirațiilor referitoare la partenerul potrivit și prin urmare o alegere a acestuia ce poate fi departe de cea optimă (Becker și colab., 1977). Argumentul este valabil în special pentru femei și ține de intervalul de vârstă fertilă a acestora. Morgan și Rindfuss (1985) mai semnalează un mecanism: cei care se căsătoresc la vârste timpurii vor trece, în anii ulteriori, printr-o serie de tranziții importante ale cursului vieții, care pot produce incompatibilitate între soți și deci pot intensifica riscul de divorț. O femeie care se căsătorește la 18 ani, comparativ cu una care se căsătorește la 28, pe lângă ajustarea la situația căsătoriei în primii ani, se va confrunta cu alte schimbări asociate cu viața de adult, cum ar fi terminarea educației, intrarea pe piața muncii și dezvoltarea unei cariere profesionale, desprinderea de familia de origine. Pe scurt, femeia care se căsătorește la 28 ani se va confrunta cu mai puține schimbări majore în viață în primii 10 ani de căsătorie decât cea care se căsătorește la 18 ani (Morgan și Rindfuss, 1985).

Pe de altă parte, vârsta la căsătorie are și un efect indirect, în sensul că reflectă efectul altor variabile asociate cu instabilitatea maritală: divorțul propriilor părinți, educație scăzută, statut social scăzut, dacă ne gândim la căsătoria timpurie, sau probabilitate ridicată de a fi trecut prin multiple episoade de coabitare sau de a avea copii dintr-o relație anterioară, în cazul căsătoriei târzii. Dacă aceste variabile nu sunt controlate în analiză, vârsta la căsătorie cuprinde efectul lor (Lehrer, 2008).

Studiile care au documentat creșterea probabilității de divorț în cazul unei căsătorii timpurii vin în special din spațiul vest și nord european, unde căsătoriile se contractează în mod tradițional la vârste mai înaintate. Vorbind despre efectul vârstei la căsătorie asupra probabilității de divorț în România, trebuie amintit că aici avem un model de căsătorie timpurie, cu o vârstă medie sub 25 ani. Prin urmare, ne așteptăm ca efectul negativ al unei vârste fragede la căsătorie să existe, fără a fi însă foarte puternic.

Nivelul de educație

Revenind la Becker și la ideea că probabilitatea de a divorța este crescută atunci când beneficiile așteptate de la căsătorie sunt reduse, acesta arată că educația ridicată poate acționa în ambele sensuri. Educația ridicată a soților poate avea un efect protector asupra căsătoriei, întrucât înseamnă un nivel ridicat al diferitor deprinderi/abilități, dar și un efect destabilizator, întrucât

Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor scade nivelul specializării între soți (despre care Becker și colaboratorii (1977) au arătat că sporește câștigurile dintr-o căsătorie, deci scade probabilitatea de divorț). Educația ridicată sporește resursele - sociale, culturale, economice, abilitățile cognitive - ale soților, care cresc stabilitatea relației, fie pentru că își aleg mai bine partenerul, fie pentru că dispun de o serie de abilități (de comunicare, de exemplu) care fac o relație să funcționeze (Hoem, 1997; Härkönen și Dronkers, 2006). Pe de altă parte, femeile cu educație ridicată pot avea atitudini mai puțin conservatoare și pot încheia mai ușor un mariaj nesatisfăcător decât femeile mai puțin educate și, de asemenea, pot face față mai ușor consecințelor unui divorț (în special celor economice) (Hoem, 1997).

În review-ul lor extensiv, Lyngstad și Jalovaara (2010) arată că studiile din SUA au găsit un efect negativ al educației soției asupra divorțului, în timp ce pentru Europa rezultatele sunt mai variate. Studiile despre legătura dintre divorț și educație în spațiul european (De Graaf și Kalmijn, 2006; Härkönen și Dronkers, 2006; Salvini și Vignoli, 2011; Matysiak și colab., 2011) fac în general trimitere la ipoteza lansată de Goode (1962), considerând de cele mai multe ori educația drept un proxy pentru statutul social: o relație pozitivă între statutul social și divorț există într-o societate unde există bariere legale, sociale și economice în calea divorțului și, pe măsură ce aceste bariere dispar treptat, la fel se întâmplă cu relația dintre educație și divorț și acesta devine mai frecvent în clasa de jos. Conform lui Goode (1962), atunci când legislația referitoare la divorț este strictă, persoanele din clasa de sus dețin mai multe resurse pentru a depăși aceste restricții și accesul lor la divorț este mai ușor.

În condițiile în care în România au existat restricții majore asupra divorțului în perioada regimului socialist, ne așteptăm ca efectul nivelului de educație asupra disoluției căsătoriei să difere în timpul și după căderea regimului socialist. Mai exact, ne așteptăm să se confirme ipoteza lui Goode referitoare la relația dintre statut social și divorț, considerând nivelul de educație drept un proxy pentru statutul social. Dat fiindcă divorțul în perioada socialistă era descurajat, făcându-se propagandă pentru viața de familie, iar accesul la divorț era îngădit (Decretul din 1966 transformă divorțul într-un eveniment excepțional, cu mici relaxări în anii următori), ne așteptăm ca în perioada dinainte de 1990 persoanele cu educație ridicată să divorțeze în mai mare măsură decât persoanele mai puțin educate. După 1989, o dată cu difuziunea unor atitudini mai puțin conservatoare referitoare la familie și cu

Traectorii familiale. România în context european

relaxarea legislației referitoare la divorț, ne așteptăm ca relația pozitivă dintre educație și divorț să dispară.

Bulgaria și Ungaria s-au confruntat, de asemenea, cu episoade de restricții asupra divorțului, însă departe de intensitatea cu care s-au manifestat în România. Cu toate acestea, ne așteptăm să găsim o relație pozitivă între nivelul de educație și divorț și în aceste țări, pentru acele perioade specifice.

Coabitarea premaritală

Coabitarea premaritală a celor doi parteneri este un alt factor asociat cu riscul de disoluție a căsătoriei, însă direcția asocierii generează controverse. Pentru că persoanele care locuiesc împreună primesc mai multe informații despre partener decât cei care nu locuiesc împreună, ar fi de așteptat ca mariajele care vin după o perioadă de trai împreună să fie mai stabile decât căsătoriile directe (cele fără o perioadă prealabilă de coabitare). Coabitarea este văzută astfel ca o căsătorie de probă: cuplurile stabile se căsătoresc, în timp ce cuplurile "nepotrivite" se despart, fără a se mai căsători (Bennet și colab., 1988). Aceste argumente teoretice sunt contrazise însă de rezultatele empirice a numeroase studii, care arată că persoanele care au trecut printr-o fază de coabitare premaritală au riscuri mai ridicate de a divorța în comparație cu cei care s-au căsătorit direct¹.

Explicația neconcordanței dintre argumentele teoretice și rezultatele empirice este pusă pe seama efectului de selecție (Lillard și colab., 1995; Liefbroer și Dourlejin, 2006; Kulu și Boyle, 2010). Persoanele coabitante pot avea caracteristici neobservate care diferă de cele ale persoanelor care se căsătoresc direct și acestea îi fac mai atrași de separare. Astfel de caracteristici ar fi valori și atitudini mai puțin convenționale, așteptări mai ridicate față de calitatea relației de cuplu, abilități mai reduse de relaționare în cuplu (Liefbroer și Dourlejin, 2006; Kulu și Boyle, 2010). Studiile care au controlat acest efect de selecție oferă însă rezultate variate: pentru unele țări efectul coabitării premaritale dispare, pentru altele efectul se schimbă (coabitarea premaritală scade riscul de divorț). Explicația lipsei de uniformitate a acestor rezultate ține de gradul de răspândire a coabitării premaritale: efectul de

¹ Kulu și Boyle 2010 oferă o listă cuprinzătoare de studii care documentează acest rezultat în diferite țări.

Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor selecție devine important în societățile în care coabitarea non-maritală este rară sau foarte frecventă (Liefbroer și Dourlejin, 2006).

Vorbind despre țările foste socialiste, trebuie din nou să ne raportăm la cele două perioade de timp, înainte și după schimbarea regimului politic, diferite din punct de vedere al răspândirii uniunilor consensuale. În timpul regimului socialist exista o puternică presiune în favoarea căsătoriei. Transformările sociale, economice și culturale fundamentale care au urmat schimbării regimului politic și dezvoltarea unor noi modele de comportament în sfera familiei - coabitare non-maritală și procrearea în afara căsătoriei - au dus la o scădere a presiunii normelor sociale în modelarea comportamentelor umane. Un alt factor care a contribuit înainte de 1989 la accentuarea presiunii pentru căsătorie și care a dispărut după schimbarea regimului a fost legătura dintre căsătorie și accesul la o locuință².

În acest context, ne așteptăm ca în perioada socialistă, când coabitarea non-maritală era puțin răspândită și foarte probabil cei care coabitau constituiau un grup aparte, cu valori și atitudini mai puțin convenționale, cei care se căsătoresc după o perioadă de uniune consensuală să fie mai predispuși la disoluția mariajului decât cei care se căsătoresc direct, fără o perioadă prealabilă de trai în comun. După 1989 însă, când uniunile consensuale devin mult mai frecvente, este de așteptat ca efectul de selecție să fie mai puțin important și prin urmare să nu mai găsim o instabilitate mai mare a căsătoriilor precedate de coabitare comparativ cu cele directe.

Existența copiilor

Prezența copiilor comuni într-o căsătorie scade riscul de divorț, întrucât aceștia reprezintă capital specific marital (Becker și colab., 1977). Persoanele căsătorite investesc într-o sumedenie de bunuri; unele dintre acestea vor avea aproape aceeași valoare și în cazul în care mariajul se desface (aparatură casnică, automobile), altele însă devin mult mai puțin valoroase. Copiii sunt un exemplu pentru ultima situație, întrucât unul din părinți are de

² Blum (2003, p. 218) introduce ideea că modelul care a caracterizat URSS, constând în căsătorie timpurie (urmată de divorț la scurt timp) era de fapt un răspuns la constrângerile structurale ale unui fond insuficient de locuințe, ce a forțat cuplurile să se căsătorească pentru a fi eligibili pentru o locuință. Ne putem gândi că un mecanism similar ar fi putut funcționa și în România, însă datorită restricțiilor impuse asupra divorțului, cuplurile au rămas împreună.

Traectorii familiale. România în context european

obicei după divorț mult mai puțin contact cu copilul (copiii) decât celălalt. Rămânând la argumentele lui Becker, acumularea de capital specific marital (cât mai mulți copii) crește beneficiile de a fi căsătorit și descurajează, în consecință, divorțul, întrucât acest tip de capital este mult mai puțin valoros în afara căsătoriei.

Din nou Morgan și Rindfuss (1985) explică mecanismul prin care copiii născuți în căsătorie reduc riscul desfacerii acesteia. Contrar opiniei conform căreia copiii cresc satisfacția maritală, ei argumentează că de fapt aceștia impun obstacole legale, financiare și emoționale puternice în calea divorțului.

Cercetări ulterioare oferă anumite nuanțe efectului protector al copiilor asupra mariajului: efectul există doar dacă nașterea a fost una maritală (Morgan și Rindfuss, 1985), există doar în cazul primilor doi copii, iar nașterile ulterioare nu mai au niciun efect pozitiv asupra stabilității maritale (Andersson, 1997), și contează vârsta copiilor, în sensul că efectul protector este cel mai puternic atunci când aceștia sunt mici (preșcolari), dispărând treptat pe măsură ce aceștia cresc (Andersson, 1997; Becker și colab., 1977; Salvini și Vignoli, 2011).

Considerăm că în cele trei țări studiate prezența copiilor într-o căsătorie impune importante obstacole (legale, financiare, emoționale) în calea divorțului și prin urmare ne așteptăm să găsim un efect protector asupra stabilității căsătoriei.

Transmiterea intergenerațională a divorțului

Diverse studii arată că persoanele a căror părinți au divorțat sunt mai predispuși la divorț la rândul lor, comparativ cu cei care nu au trecut prin divorțul propriilor părinți (Amato 1996, De Graaf și Kalmijn, 2006; Jasilioniene, 2007). Amato (1996) argumentează că acest efect nu se datorează unei acceptări mai ridicate a disoluției căsătoriei de către persoanele cu părinți divorțați, ci pentru că e mai probabil ca aceștia să fi dezvoltat un stil interpersonal marcat de comportamente problematice (referitoare la agresivitate, comunicare etc.), iar acestea cresc riscul de divorț. Copiii crescuți de părinți care au divorțat, fiind expuși unor modele deficitare de comportament în cuplu, au mai puține oportunități de a învăța abilitățile interpersonale și atitudinile necesare unei bune funcționări a unui mariaj (Amato, 1996; Lehrer, 2008). Pe de altă parte, ei pot percepe costurile

Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor despărțirii ca fiind reduse, întrucât au văzut deja că divorțul poate fi o soluție viabilă în cazul unui mariaj nefericit (Lehrer, 2008).

Ne așteptăm să găsim dovezi pentru transmiterea intergenerațională a divorțului în cele trei țări studiate.

Durata căsătoriei

Studiile care au investigat riscul de disoluție a căsătoriei din perspectiva longitudinală, a cursului vieții, au arătat că acesta este minim în primul an de căsătorie, crescând apoi treptat în următorii ani, scăzând vizibil apoi pentru durate mai mari ale mariajului (Andersson, 1997; Bukodi și Robert, 2003; Lyngstad, 2004; Jasilioniene, 2007). Mecanismele acestui efect fac trimitere la elementele discutate până acum: în primii ani de căsătorie partenerii trec prin evenimente majore de viață (tranziții) cum ar fi terminarea educației, construirea carierei profesionale (mai ales dacă mariajul a avut loc la vârste fragede), nașterea copiilor etc., ce pot constitui adevărate provocări pentru stabilitatea cuplului: pe măsură ce timpul trece, cuplul își dezvoltă strategii de rezolvare a conflictelor (Morgan și Rindfuss, 1985). În plus, pe măsură ce anii trec, cuplul acumulează tot mai mult capital specific marital, care scade riscul de divorț (Becker și colab., 1977).

Sintetizând, ne așteptăm ca în țara noastră să găsim efecte similare cu cele documentate pentru alte societăți pentru o serie de predictorii ai divorțului, nuanțate totuși de traseul specific pe care aceste țări l-au parcurs prin schimbarea regimului politic.

Date și metodă

Studiul analizează datele Anchetei Generații și Gen, primul val, pentru cele trei țări, anchetă cu un design retrospectiv, care cuprinde informații despre cursul vieții anterior momentului interviului, ceea ce permite reconstituirea istoricului parteneriatelor și abordarea fenomenului disoluției căsătoriei din perspectiva cursului vieții (Vikat și alții, 2007).

Eșantioanele de lucru sunt compuse din persoane (bărbați și femei) care au contractat o primă căsătorie în decursul vieții lor (cele expuse deci riscului de a divorța) (Tabelul 1).

Tabelul 1. Eșantioanele de lucru

	România	Bulgaria	Ungaria
Persoane care au contractat o primă căsătorie	9869	8687	9767
Divorțuri	851 (8.6%)	696 (8%)	2028 (20.8%)

Vom studia impactul diferitor caracteristici asupra desfacerii primei căsătorii, prin metoda analizei istoriei evenimentelor biografice. Prin această metodă modelăm timpul până la primul divorț și timpul procesului (hazardul de bază) este durata căsătoriei, măsurată în luni. Prin urmare, variabila dependentă este riscul de a divorța, care este dat de funcția de intensitate (sau funcția hazard), ale cărei valori sunt estimate prin rata de apariție a evenimentului (număr de evenimente raportat la cantitatea de expunere la riscul apariției evenimentului, adică la populația expusă riscului înmulțită cu durata expunerii la risc, dat fiind faptul că femeia este expusă respectivului risc)³. Drept variabile independente folosim o serie de caracteristici demografice și sociale despre care studiile au arătat că influențează riscul de disoluție a căsătoriei: vârsta la (prima) căsătorie, existența coabitării premaritale, situația maternității la momentul căsătoriei, existența copiilor în cuplu, nivelul de educație și divorțul propriilor părinți.

Având timpul drept una dintre dimensiuni, acest tip de analiză oferă posibilitatea includerii factorilor explicativi care variază în timp. Rolul acestor variabile este de a arăta că un factor cauzal se schimbă de-a lungul timpului și, prin urmare, evenimentul studiat este supus altor condiții cauzale (Blossfeld și Rohwer, 2002). Un astfel de factor este numărul de copii pe care femeia (cuplul) îi are, număr care este diferit pe parcursul mariajului, cu influențe diferite asupra riscului de disoluție.

Un alt avantaj este includerea în analiză a cazurilor cenzurate, adică a acelor indivizi care au fost expuși riscului de a trece prin evenimentul studiat (divorțul, în cazul de față), dar nu au trecut prin acest eveniment (mariajul este intact la momentul interviului). A fi expus riscului, dar a nu trece prin eveniment este în sine important: vrând să vedem ce factori predispun la divorț, este necesar să privim toată populația care ar fi putut să divorțeze (persoanele căsătorite) și să vedem prin ce caracteristici diferă cei care trec

³ Mai multe detalii despre analiza istoriei evenimentelor biografice, în limba română, se găsesc în Mureșan (2005) și Hărăguș (2008).

Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor prin eveniment de cei care nu trec. În studiul de față cazurile sunt cenzurate la decesul soțului sau la momentul interviului, după caz. Aceasta înseamnă că în cazul în care soțul a decedat, din acel moment femeia nu mai este expusă riscului de a divorța, deci iese din analiză. Important este însă că ea a fost considerată în analiză toată perioada în care a fost expusă riscului de divorț. De asemenea, dacă o femeie nu a divorțat, timpul procesului se încheie la momentul interviului; ea a fost considerată tot timpul în analiză, fiind expusă riscului de a divorța, însă evenimentul nu a apărut.

Rezultatele sunt prezentate sub forma riscurilor relative: variația funcției hazard (riscul de a trece prin evenimentul studiat), când se trece de la o categorie la alta a variabilei explicative. Un risc relativ mai mare decât 1 arată că riscul de a avea o naștere este mai mare în acel grup decât în grupul de referință, în timp ce un risc relativ mai mic decât 1 arată situația opusă.

Toate variabilele folosite în aceste modele de analiză a istoriei evenimentelor biografice sunt categoriale. Vârsta la căsătorie are patru categorii: sub 20 ani, 20-24 ani, 25-30 ani, 30 ani și peste. Întrucât vârsta medie a femeilor la prima căsătorie a fost în jur de 22 ani pentru o perioadă lungă de timp, vom alege intervalul 20-24 ani drept categorie de referință. Pentru coabitarea premaritală diferențiem trei situații posibile: cazul în care nu a existat coabitare premaritală (deci căsătorie directă), cazul în care cei doi soți au locuit împreună o perioadă înaintea căsătoriei și cazul în care au existat mai mult de un episod de coabitare înaintea căsătoriei, posibil și cu alți parteneri în afara soțului. Referitor la situația maternității, facem distincție între femeile care la momentul căsătoriei aveau deja un copil, femeile care erau însărcinate la acel moment (cu primul copil) și femeile care nu erau însărcinate și nici nu aveau vreun copil. Categoriile variabilei referitoare la numărul de copii fac distincție între femeile care nu au copii, cele cu un copil, cele cu doi și cele cu mai mult de doi. Variabila nivel de educație se referă la situația de la momentul căsătoriei și, pe lângă nivelul propriu-zis (scăzut, mediu, ridicat), surprinde și înrolarea în sistemul educațional (la momentul căsătoriei). Pentru a lua în considerare contextul socioeconomic și politic în care a trăit cuplul, vom introduce în analiză variabila perioada calendaristică, diferențiind în principal perioada socialistă și cea post-socialistă, dar și reglementările legislative asupra divorțului. Astfel, pentru România diferențiem perioadele înainte de 1966, 1966-1975, 1976-1993, după 1993. Pentru Bulgaria avem perioadele:

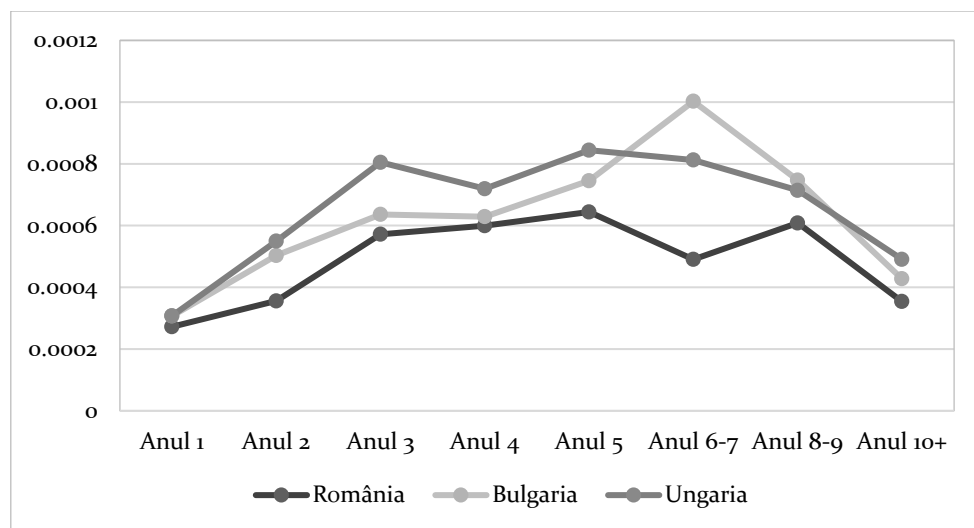
Traectorii familiale. România în context european

înainte de 1984, 1985-1994, după 1994, iar pentru Ungaria: înainte de 1985, 1985-1994, după 1994.

Rezultate

Riscul de divorț este minim în primul an de căsătorie, crescând treptat în anii următori, reducându-se din nou la durate de peste 10 ani ale căsătoriei (Figura 2). În Bulgaria, riscul cel mai ridicat este la 6-7 ani de căsătorie.

Figura 2. Rate hazard pentru apariția primului divorț, după durata căsătoriei

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calcule ale autorului.

Uitându-ne la rezultatele modelului de analiză a istoriei evenimentelor biografice (Tabelul 2), se observă că riscul de divorț este mai ridicat cu 26-30% în cazul căsătoriilor contractate înainte de 20 ani, comparativ cu categoria de referință de 20-24 ani, pentru toate trei țările. În cazul căsătoriilor contractate după vârsta de 30 ani, riscul de divorț nu este mai ridicat decât pentru categoria de referință.

Așa cum ne-am așteptat, căsătoria precedată de coabitare este mai fragilă, dar nu și în Bulgaria. În cazul României, riscul de disoluție crește de 2,26 ori în cazul căsătoriei care a fost precedată de mai mult de un episod de coabitare (posibil cu alți parteneri în afara soțului). Pentru Ungaria, a fi locuit împreună cu partenerul înainte de căsătorie produce cel mai ridicat risc de

Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor divorț (de 2,33 ori mai mare). Situația este inversă în Bulgaria: căsătoria directă are cel mai ridicat risc de disoluție.

Efectul numărului de copii din cuplu asupra riscului de disoluție este cel anticipat, în toate cele trei țări: cele mai fragile sunt mariajele în care nu sunt copii, iar prezența copiilor asigură un efect protector în fața divorțului. Spre deosebire de rezultatele altor studii, efectul protector nu se limitează la primii doi copii, ci există și la următorii. Credem că explicația ține de barierele pe care copiii le ridică în calea divorțului, cele financiare fiind cu precădere importante în contextul românesc sau bulgar, întrucât aceste țări s-au confruntat cu o tranziție dificilă la economia de piață.

Comparativ cu persoanele care au absolvit cel mult opt clase, riscul de disoluție a mariajului crește o dată cu nivelul educațional. Aceasta indică atitudinile mai puțin conservatoare ale femeilor mai educate și un grad mai redus de toleranță pentru un mariaj nesatisfăcător, având în același timp la dispoziție mai multe resurse, financiare în special, pentru a gestiona consecințele divorțului.

Cum participarea în educație și formarea familiei sunt considerate incompatibile (Blossfeld și Huinink, 1991), considerăm că persoanele care s-au căsătorit în timp ce erau încă înrolate în educație au făcut acest pas la vârste tinere sau s-au grăbit pentru a legitima o sarcină (a partenerei, în cazul bărbaților), situații pentru care am văzut că riscul de divorț este mai ridicat.

Rezultatele indică transmiterea intergenerațională a divorțului, în toate cele trei țări: persoanele ale căror părinți au divorțat (înainte ca ele să împlinească 18 ani) au un risc mai ridicat de a divorța la rândul lor, comparativ cu cele care nu au asistat la divorțul părinților. Persoanele care au crescut în mediul rural au riscuri mult mai scăzute de a divorța, comparativ cu cele care au crescut în urban.

Tabel 2. Rezultatele modelului de analiză a istoriei evenimentelor biografice. Riscuri relative de soluție a primei căsătorii

		Romania	Bulgaria	Ungaria
Vârsta la căsătorie	Sub 20 ani	1.26 ***	1.30 ***	1.30 ***
	20-24 ani	1	1	1
	25-29 ani	1.03	0.85	0.76 ***
	30 ani și peste	1.13	1.00	0.72 ***
Tipul căsătoriei	Căsătorie directă	1	1	1
	Căsătorie după coabitare (cu același partener)	1.44 ***	0.85 **	2.33 ***
	Căsătorie după coabitări multiple	2.26 **	0.36	1.52 *
Numărul de copii	Niciunul	1.5 ***	1.76 ***	1.85 ***
	Unul	1	1	1
	Doi	0.78 ***	0.44 ***	0.65 ***
	Trei sau mai mulți	0.65 ***	0.54 ***	0.76 ***
Statutul educațional la căsătorie	În educație	2.03 ***	1.37 ***	1.56 ***
	Cel mult 8 clase	1	1	1
	Studii liceale	1.68 ***	1.50 ***	1.63 ***
	Studii universitare	1.94 ***	1.21	1.66 ***
Mediul de rezidență în copilărie	Urban	1	1	
	Rural	0.6 ***	0.57 ***	
	Nespecificat		0.75	
Divorțul propriilor părinți	Nu	1	1	1
	Da	1.53 ***	2.22 ***	1.59 ***
Perioada	Înainte de 1966	0.49 ***		
	1966-1975	0.49 ***	1	1
	1976-1993	1	1.71 ***	1.14 **
	După 1993	0.83 ***	1.45 ***	0.9 *
Genul	Bărbați	1	1	1
	Femei	1.14	1.01	0.95

Sursa: Ancheta Generații și Gen, 2005, calcule ale autorului.

Obs.: nivelul de semnificație: *** pentru $p < 0.01$, ** pentru $p < 0.05$, * pentru $p < 0.1$

Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor

Referitor la perioadă, rezultatele sunt diferite pentru fiecare țară. În România, riscul de divorț cel mai ridicat apare pentru anii 1976-1993 și nu pentru cea mai recentă perioadă, cum ne-am fi așteptat. Vom investiga în continuare dacă efectul unor factori variază între perioade și vom face acest lucru prin introducerea în model a unor interacțiuni între variabila perioadă și alți factori (tipul căsătoriei și nivelul de educație).

În România anterioară anilor '90, persoanele care au coabitat înainte de căsătorie aveau un risc mai ridicat de divorț decât cele căsătorite direct. În acea perioadă căsătoria directă era norma, încurajată și de diferite beneficii acordate pe calea căsătoriei (de exemplu accesul la o locuință mai mare), iar cei care locuiau împreună fără a fi căsătoriți erau într-adevăr un grup aparte, cu atitudini care îi fac mai predispuși la disoluția căsătoriei. Situația arată diferit pentru perioada cea mai recentă, când coabitarea premaritală devine mai răspândită și cei care locuiesc împreună înaintea căsătoriei nu mai constituie un grup aparte, cu caracteristici atât de diferite față de persoanele care se căsătoresc direct și prin urmare dispar diferențele în riscul de disoluție a căsătoriei.

Situația arată diferit în Bulgaria. Aici, căsătoriile directe se arată mai fragile decât cele precedate de coabitare. Acest rezultat este în acord cu o particularitate a formării familiei în Bulgaria, unde există obiceiul ca un cuplu să se mute împreună imediat ce are loc logodna, până ce căsătoria efectivă are loc (Kostova, 2007).

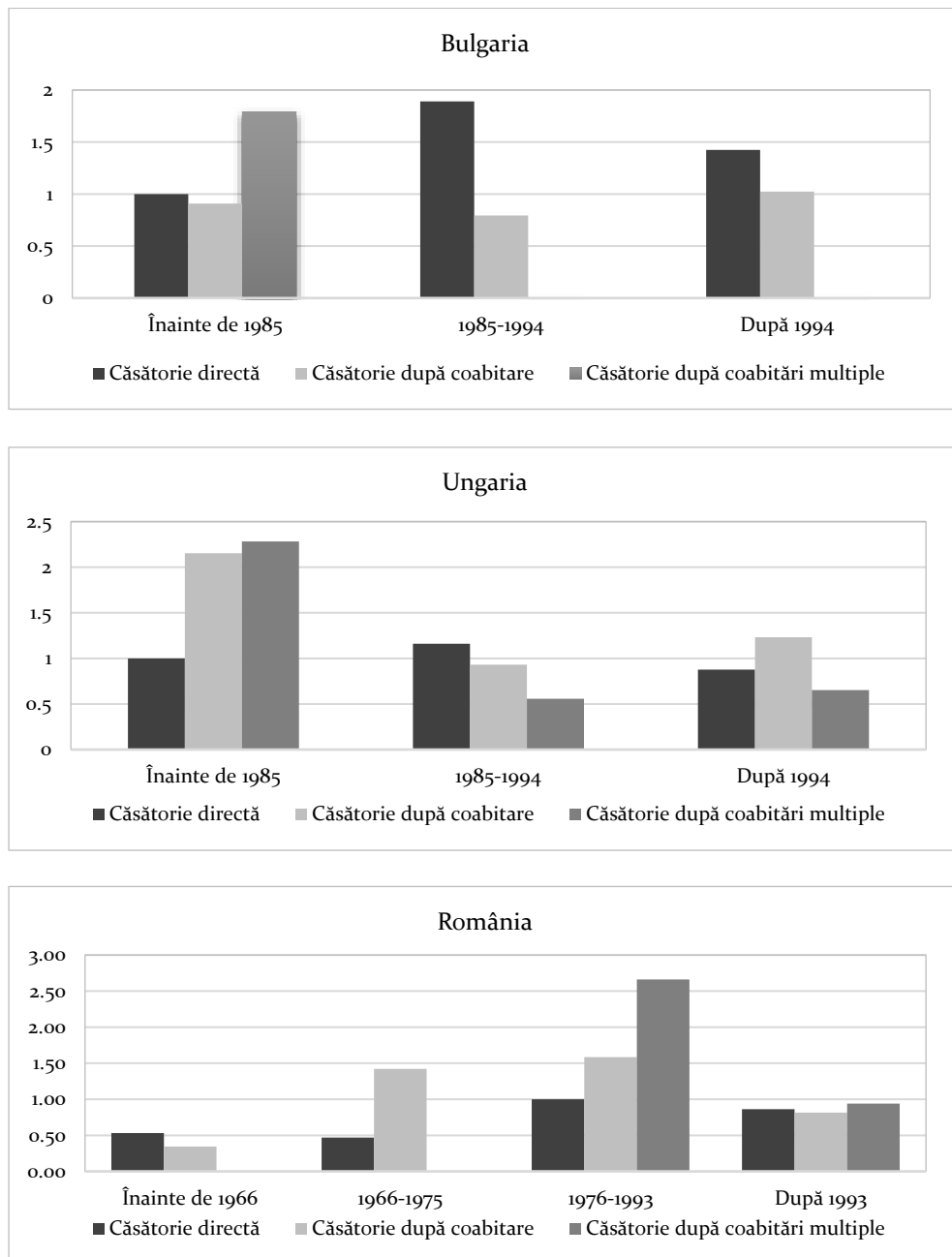
Pentru perioada dinainte de 1985, situația în Ungaria arată similar cu cea a României între 1966-1993, adică riscuri mai mari de divorț în cazul căsătoriilor precedate de coabitare. Pentru anii de după 1985 diferențele în riscurile de divorț se estompează. Un rezultat interesant este riscul scăzut de divorț în cazul căsătoriilor precedate de multiple episoade de coabitare.

Uitându-ne la efectul nivelului educațional asupra riscului de divorț în perioade diferite (Figura 3), remarcăm că ipoteza lui Goode referitoare la rolul statutului social (considerând educația un indicator pentru statut social) se confirmă pentru România. Astfel, în perioada 1966-1975, când restricțiile asupra divorțului erau cele mai severe, persoanele cele mai educate dispuneau de suficiente resurse pentru a depăși aceste obstacole, așa cum sugerează riscul mai ridicat de disoluție maritală, comparativ cu persoanele cu educație mai scăzută. Efectul dispare o dată cu diminuarea sau dispariția barierelor legale în fața divorțului.

Situația arată diferit pentru celelalte două țări. Ipoteza lui Goode nu se verifică pentru Bulgaria; de fapt o situație inversă se observă aici: nu există o diferențiere clară după educație pentru perioada dinainte de 1985 (când reglementările asupra divorțului erau lejere), dar când divorțul devine mai strict (după 1985), cei cu educația cea mai scăzută, nu cea mai ridicată, prezintă riscurile de divorț cele mai ridicate. Același gradient educațional este valabil și pentru perioada cea mai recentă, ceea ce sugerează că nu are de-a face cu legislația referitoare la divorț.

În Ungaria, singurele diferențe în funcție de educație sunt vizibile pentru perioada 1985-1994, când persoanele căsătorite în timpul desfășurării studiilor și cei cu educație medie prezintă riscuri ridicate de divorț. Căsătoria în timpul educației poate însemna căsătorie la vârste tinere sau graba de a legitima o sarcină, factori care sunt asociați cu riscuri ridicate de divorț.

Figura 3. Riscuri relative de disoluție a căsătoriei, după tipul căsătoriei și perioada calendaristică

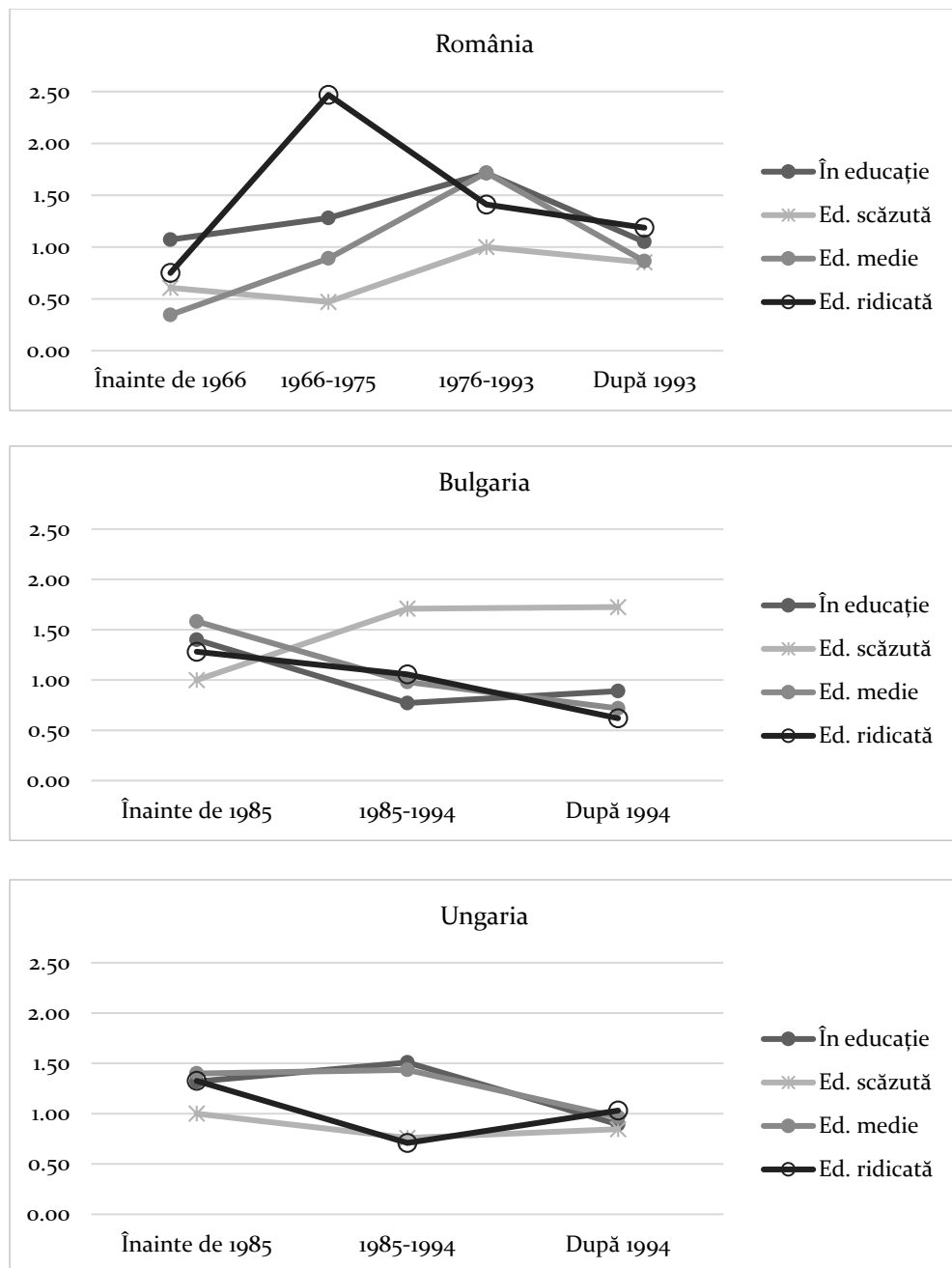

Sursa: Ancheta Generații și Gen, 2005, calcule ale autorului.

Obs: Alte variabile controlate: vârsta la căsătorie, nivelul de educație, mediul de rezidență în copilărie, divorțul propriilor părinți.

Traectorii familiale. România în context european

Figura 4. Riscuri relative de disoluție a căsătoriei, după nivelul de educație și perioada calendaristică

Sursa: Ancheta Generații și Gen, calcule ale autorului.

Notă: Alte variabile controlate: vârsta la căsătorie, tipul căsătoriei, situația maternală, mediul de rezidență în copilărie, divorțul propriilor părinți.

Concluzii

Am urmărit, prin studiul de față, să umplem, desigur parțial, un gol existent în literatura demografică asupra divorțului în România, printr-o abordare din perspectiva cursului vieții a factorilor care favorizează disoluția căsătoriei. Noutatea studiului constă în urmărirea unui eșantion de persoane (bărbați și femei) care s-au căsătorit și a momentului când divorțul apare (dacă apare), precum și modul în care diferite caracteristici ale persoanei influențează riscul de disoluție. Atenția s-a concentrat asupra României, dar pentru o mai bună înțelegere a rezultatelor, am făcut o comparație cu Bulgaria și Ungaria, două țări foste socialiste. Cu toate că cele mai severe reglementări asupra divorțului au existat în România, și celelalte două țări s-au confruntat cu anumite restricții, deși de o intensitate mult mai mică.

Rezultatele obținute confirmă în general influențele documentate pentru alte țări. Persoanele care s-au căsătorit la vârste foarte fragede sunt cele mai expuse riscului de divorț, existența copiilor în cuplu are un efect protector asupra căsătoriei, iar divorțul părinților ridică riscul desfacerii propriului mariaj. Episoadele de coabitare premaritală cresc riscul de disoluție, cu excepția Bulgariei, unde situația este inversă: căsătoriile directe sunt cele mai fragile. Rezultatele arată un gradient educațional pozitiv al divorțului: persoanele mai bine educate au rate mai ridicate de divorț, comparativ cu persoanele mai puțin educate.

Data fiind existența unor perioade cu reglementări diferite asupra divorțului, am investigat dacă efectul unor caracteristici variază în funcție de perioada calendaristică. Folosind educația ca un proxy pentru statutul social, am testat ipoteza propusă de Goode referitoare la relația pozitivă dintre statutul social și divorț atunci când există bariere în calea divorțului (perioada socialistă), relație ce dispare o dată cu aceste bariere. Ipoteza se confirmă pentru România: pentru anii 1966-1975, perioada cu cele mai dure restricții referitoare la divorț, există un gradient educațional pozitiv al riscului de divorț, relație care dispare pentru perioadele următoare. Nu am găsit însă suport pentru această ipoteză pentru Bulgaria sau Ungaria.

Am investigat, de asemenea, dacă tipul căsătoriei (precedată sau nu de coabitare) are efecte diferite asupra riscului de divorț în perioade calendaristice diferite, ținând cont că răspândirea coabitării (premaritale) era redusă în perioada socialistă, iar cei care alegeau acest aranjament de viață

Traectorii familiale. România în context european

constituiau un grup aparte, cu atitudini mai puțin conservatoare și mai favorabile disoluției maritale. Într-adevăr, pentru perioada cea mai recentă în România, când coabitarea a devenit mai răspândită, nu mai apar diferențe în riscul de divorț după existența sau nu a coabitării premaritale.

Desigur că există mulți alți factori care pot influența șansele ca un mariaj să se desfacă: statutul ocupațional, venitul, valori și atitudini, religiozitate sau factori legați de sănătate. Într-o cercetare retrospectivă însă, caracteristicile care pot fi controlate sunt reduse, întrucât avem nevoie de caracteristici anterioare apariției evenimentului studiat. Concret, am avea nevoie de informații retrospective despre traseul ocupațional al persoanei, despre venitul avut în diferite momente pe parcursul vieții, despre atitudini față de căsătorie și familie. Singura modalitate de a include astfel de informații în analiză este designul longitudinal al unei anchete, când anumite caracteristici înregistrate la momentul unui val vor fi anterioare evenimentelor apărute între două valuri succesive, deci vor putea fi luate în considerare. O astfel de analiză rămâne doar la nivelul aspirațiilor pentru România, întrucât Ancheta Generații și Gen s-a oprit după primul val, deși alte țări sunt deja la al treilea val al cercetării.

Bibliografie

- Amato, P. R. (1996). Explaining the Intergenerational Transmission of Divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 58(3): 628-640.
- Amato, P. R. (2010). Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments, *Journal of Marriage and Family*, 72: 650 – 666.
- Andersson, G. (1997). The Impact of Children on Divorce Risks of Swedish Women. *European Journal of Population*, 13(2): 109-145.
- Becker, G. S., Landes, E. M., Michael, R. T. (1977). An Economic Analysis of Marital Instability. *The Journal of Political Economy*, 85(6): 1141-1188.
- Bennett, N., Blanc, A., Bloom, D. (1988). Commitment and the Modern Union: Assessing the Link between Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Stability. *American Sociological Review*, 53:127–38.

- Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor
- Blum, A. (2003). Socialist families? În Kertzer, D. I., Barbagli, M. (Coord.), *Family life in the twentieth century - The history of the European family* volume 3. New Heaven and London: Yale University Press, p. 198-237.
- Bukodi, E., Robert, P. (2003). Union Disruption in Hungary. *International Journal of Sociology*, 33(1): 64-94.
- De Graaf, P. M., Kalmijn, M. (2006). Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(5): 561-572.
- De Graaf, P. M., Kalmijn, M. (2006). Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(5): 561-572.
- Dumănescu, L. (2012). *Familia românească în comunism*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Generations & Gender Contextual Database (2006). <http://www.ggp-i.org/contextual-database.html>
- Goode, W. J. (1962). Marital satisfaction and instability: A cross-cultural class analysis of divorce rates. În Bendix, R., Lipset, S. M. (Coord.). *Class, status, and power. Social stratification in comparative perspective*. New York: The Free Press, p. 377-387.
- Goode, W. J. (1970). *World revolution and family patterns*. New York: The Free Press.
- Goode, W. J. (1993). *World changes in divorce patterns*. New Haven: Yale University Press.
- Härkönen, J., Dronkers, J. (2006). Stability and Change in the Educational Gradient of Divorce. A Comparison of Seventeen Countries. *European Sociological Review*, 22(5): 501-517.
- Hărăguș, M. (2008). *Tranziția la statutul de părinte în Europa. Evoluții recente și posibili determinanți*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Jasilioniene, A. (2007). Premarital conception and divorce risk in Russia in light of the GGS data, *MPIDR Working Paper* WP 2007-025.

Traietorii familiale. România în context european

Kostova, D. (2007). The emergence of cohabitation in a transitional socio-economic context: evidence from Bulgaria and Russia, *Demográfia*, English Edition 50(5): 135-162.

Kravdal, Ø. (1988). The Impact of First-Birth Timing on Divorce: New Evidence from a Longitudinal Analysis Based on the Central Population Register of Norway. *European Journal of Population*, 3(4): 247-269.

Kulu, H., Boyle, P. (2010). Premarital cohabitation and divorce: Support for the "Trial Marriage" Theory? *Demographis Research*, 23: 879-904.

Lehrer, E. L. (2008). Age at marriage and marital instability: revisiting the Becker-Landes-Michael hypothesis *Journal of Population Economics*, 21(2): 463-484.

Liefbroer, A. C., Dourlejin, E. (2006). Unmarried Cohabitation and Union Stability: Testing the Role of Diffusion Using Data From 16 European Countries *Demography*, 43(2): 203-221.

Lillard, L. A., Brien, M. J., Waite, L. J. (1995). Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Dissolution - a Matter of Self-Selection. *Demography*, 32(3): 437-457.

Lyngstad, T. H., Jalovaara, M. (2010). A review of the antecedents of union dissolution, *Demographic Research*, 23: 257-292

Lyngstad, T. H. (2004). The Impact of Parents' and Spouses' Education on Divorce Rates in Norway. *Demographic Research*, 10(5): 122-142.

Matysiak, A., Styr, M., Vignoli, D. (2011). The educational gradient in marital disruption: A meta-analysis of European longitudinal research, Working paper 13/2011, Università degli Studi di Firenze, http://eprints.unifi.it/archive/00002290/01/wp2011_13.pdf

Morgan, S. Ph., Rindfuss, R. R. (1985). Marital Disruption: Structural and Temporal Dimensions. *The American Journal of Sociology*, 90(5): 1055- 1077.

Mureșan, C. (2005). Analiza istoriei evenimentelor biografice, un corp de metode pentru analiza cursului vieții. În Mureșan, C. (Coord.), *Ancheta Pilot Generații și Gen la Cluj*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, p. 27-44.

- Efectul unor caracteristici demografice și sociale asupra disoluției căsătoriilor
- Mureșan, C. (2007). Family dynamics in pre- and post-transition Romania: a life-table description. *MPIDR Working Paper WP 2007-018*.
- Oppenheimer, V. K. (1988). A Theory of Marriage Timing. *American Journal of Sociology*, 94(3): 563-591
- Rotariu, T., Mureșan, C., Hărăguș, M., Hărăguș, P. T. (2012). Căsătoria și reproducerea populației. În Rotariu, T., Voineagu, V., *Inerție și schimbare. Dimensiuni sociale ale tranziției în România*, Iași: Polirom, p. 125-160.
- Salvini, S., Vignoli, D. (2011). Things change: Women's and men's marital disruption dynamics in Italy during a time of social transformations, 1970–2003, *Demographic Research*, 24: 145-174.
- Todorova, V. (2000). Family Law in Bulgaria: Legal Norms and Social Norms, *International Journal of Law, Policy and the Family*, 14: 148-181.
- Vikat, A., Beets, G., Billari, F., Bühler, C., Corijn, M., Désesquelles, A., Fokkema, T., MacDonald, A. L., Neyer, G., Pailhé, A., Pinnelli, A., Solaz, A. & Spéder, Z. (2007). Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course. *Demographic Research*, 17 (14): 389—440.

Volumul *Traectorii familiale* vede lumina tiparului ca o încununare a efortului depus de un entuziast colectiv de cercetare de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca dornic să elucideze cât mai mult posibil din schimbările care intervin în instituția familiei la începutul secolului 21, cauzele și consecințele acestora, factorii care le influențează și contextele sociale care favorizează apariția și evoluția lor. Atenția este îndreptată asupra situației familiei românești dar scopul explicit declarat al studiilor este comparația cu situația din alte state europene, în special a celor din fostul lagăr comunist, în speranța identificării diferențelor și similitudinilor, fără a neglija însă comparațiile cu schimbările abundant semnalate în literatura de specialitate ale traiectoriilor familiale din statele Europei occidentale.

